

ISSN 0203-9494

ПРОБЛЕМИ СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА

28

1983

МІНІСТЕРСТВО ВИЩОЇ І СЕРЕДНЬОЇ
СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ УРСР
ЛЬВІВСЬКИЙ ОРДЕНА ЛЕНІНА ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. І. ФРАНКА

ПРОБЛЕМИ СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА

ВИПУСК 28

ІСТОРІЯ ЗАРУБІЖНИХ
СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ МІЖВІДОМЧИЙ
НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

Видається з 1970 року

Л Ь В І В
ВИДАВНИЦТВО ПРИ ЛЬВІВСЬКОМУ
ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ
ВИДАВНИЧОГО ОБ'ЄДНАННЯ «ВИЩА ШКОЛА»
1983

ББК 80
П178

У збірнику висвітлюються актуальні питання історії зарубіжних слов'янських народів, їх історичних зв'язків та співробітництва з народами Радянського Союзу. Значну увагу приділено також проблемам слов'янської історіографії.

Для наукових працівників, викладачів і студентів вузів, учителів, пропагандистів.

В сборнике освещаются актуальные вопросы истории зарубежных славянских народов, их исторических связей и сотрудничества с народами Советского Союза. Значительное внимание уделено проблемам славянской историографии.

Для научных работников, преподавателей и студентов вузов, учителей, пропагандистов.

Редакційна колегія: проф., д-р іст. наук В. П. Чугайов (відп. ред.), доц., канд. іст. наук В. П. Чорній (заст. відп. ред.), проф., д-р філол. наук К. К. Трофимович (заст. відп. ред.), доц., канд. іст. наук М. Г. Крикун (відп. секр.), чл.-кор. АН УРСР, проф., д-р філол. наук Г. Д. Вєрвєс, проф., д-р іст. наук І. М. Грайчак, доц., канд. філол. наук О. І. Грибовська, проф., д-р іст. наук А. Ф. Кізченко, доц., канд. філол. наук В. А. Моторний, проф., д-р іст. наук І. М. Теодорович, проф., д-р філол. наук П. П. Чучка.

Адреса редакційної колегії:

290000, Львів, вул. Університетська, 1, держуніверситет,
кафедра історії південних і західних слов'ян, тел. 79-73-29.

Редакція історико-філологічної літератури

Зав. редакцією Г. Я. Луцак

П $\frac{460100000-059}{M225(04)-83}$ 535-83

© Видавниче об'єднання
«Вища школа», 1983

СТАТТІ

В. П. ЧУГАЙОВ, проф.,
Львівський університет

XXVI З'їзд КПРС ПРО ДАЛЬШЕ ЗМІЦНЕННЯ СПІВДРУЖНОСТІ КРАЇН СОЦІАЛІЗМУ

Численні сучасні події на міжнародній арені, відображаючи глибинні процеси в житті народів і розвитку держав, вказують на корінні зміни, що відбуваються в усьому світі. З одного боку, неухильно продовжують ширитись і зміцнюватись позиції соціалізму, а з іншого — постійно звужується сфера імперіалістичного панування, поглиблюється загальна криза капіталістичного світу, де наростає класова боротьба трудящих і нові перемоги здобуває національно-визвольний рух. Усе це в цілому визначає розвиток могутнього революційного процесу в світі, основний зміст якого становить поступовий перехід людства від капіталізму до соціалізму і комунізму у всесвітньому масштабі.

XXVI з'їзд з новою силою відзначає процес дальшого наростання могутності, активності й авторитету Радянського Союзу та інших країн соціалістичної співдружності. Соціалістична співдружність — це органічна складова частина світової системи соціалізму, її ядро. Нові, по-справжньому справедливі, рівноправні, братні відносини склалися між народами СРСР і трудящими Болгарії, Угорщини, В'єтнаму, Німецької Демократичної Республіки, Куби, Лаосу, Монголії, Польщі, Румунії, Чехословаччини [2, с. 5]. В основі взаємовідносин між цими країнами лежать ідейна єдність, спільність мети, товариське співробітництво при повній повазі до інтересів, особливостей і традицій кожної з цих держав. Відносини у співдружності соціалістичних країн базуються на гранітному фундаменті принципів соціалістичного інтернаціоналізму.

Співдружність соціалістичних країн, яка сформувалась в другій половині 40-х років, у своєму розвитку пройшла ряд етапів. У перші післявоєнні роки, в умовах неприкритого тиску імперіалізму на соціалістичний світ єдність братніх країн знаходила вияв головним чином у формі воєнно-політичного союзу, який будувався на основі двосторонніх договорів про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу. Він цементувався ідейною згуртованістю цих держав. В умовах конфронтації сил соціалізму і капіталізму така форма дозволяла братнім країнам успішно вирішувати завдання антиімперіалістичної боротьби, зміцнювати могутність і міжнародний авторитет світового соціалізму.

У другій половині 50-х і в 60-х роках важливого значення набувають питання всебічного розвитку політичних, економічних та ідеологічних взаємозв'язків соціалістичних країн. В ці роки починають утверджуватись міцні і перспективні форми багатостороннього міждержавного співробітництва. В центр уваги все більше ставляться питання внутрішнього розвитку співдружності братніх країн.

У 70-ті і на початку 80-х років відбувається дальше зміцнення єдності і наростання могутності співдружності соціалістичних країн, поглиблюється їх політичне й економічне співробітництво, розширюються культурні зв'язки. Ця співдружність перетворюється у велику впливову силу на міжнародній арені, у фактор збереження миру і безпеки народів світу.

Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР Ю. В. Андропов у доповіді «Шістдесят років СРСР» зазначив: «Оцінюючи сьогоднішній день наших країн, ми можемо з задоволенням сказати: ми багато чого навчилися, співдружність соціалістичних держав — це могутній, здоровий організм, який відіграє величезну і благотворну роль у сучасному світі» [3, с. 18].

Увесь хід соціально-політичного й економічного розвитку країн соціалістичної співдружності переконливо свідчить про те, що з розширенням масштабів і ускладненням завдань соціалістичного і комуністичного будівництва все більше зростає роль марксистсько-ленінських партій, значення їх політичної, організаторської, теоретичної та ідеологічної діяльності. Політичне співробітництво братніх партій є центральною ланкою взаємовідносин країн соціалістичної співдружності.

На XXVI з'їзді КПРС підкреслювалось, як важливий фактор спільних дій, те, що існує глибоке взаєморозуміння, довір'я й узгодженість між керівництвом братніх партій. Стали постійною практикою ділові контакти керівників братніх партій, політичні консультації між ними. В останні роки широко практикуються дружні зустрічі на вищому рівні в Криму. Обговорення в товариській атмосфері перспектив розвитку взаємовідносин, вузлових проблем світової політики має важливе значення для поглиблення міжпартійних і міждержавних відносин. Увійшли в практику наради секретарів ЦК братніх партій з питань міжнародних відносин, ідеологічної та організаційно-партійної роботи. Широко практикується обмін партійними та партійно-урядовими делегаціями, різнобічні контакти партійних керівників республік, областей, районів і великих підприємств з партійними організаціями братніх соціалістичних країн. Усе це відіграє важливу роль у зближенні соціалістичних країн.

Важливим напрямом політичного співробітництва країн соціалістичної співдружності є розвиток і зміцнення двосторонніх і багатосторонніх міждержавних відносин, які будуються на принципах повної рівноправності, поважання територіальної цілісності, незалежності та суверенітету, невтручання у внутрішні справи один одного. В 60-х і на початку 70-х років у зв'язку із завершен-

ням терміну дій укладених в перші повоєнні роки договорів між соціалістичними державами були підписані нові договори про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу. Вони закріпили досягнуті результати співробітництва і заклали міцну базу дальшого розширення економічних, військово-політичних, науково-технічних і культурних зв'язків між соціалістичними країнами. На цій основі набуло живого, плідного характеру співробітництво між державними органами, громадськими організаціями, виробничими колективами, розширюється культурний обмін між країнами соціалістичної співдружності.

У практику політичних відносин країн соціалістичної співдружності міцно увійшла координація дій на міжнародній арені в інтересах миру і безпеки народів. На XXVI з'їзді КПРС зазначалось, що для зовнішньополітичного співробітництва братніх країн важливе значення має Організація Варшавського Договору. Політичний Консультативний Комітет держав — учасниць Варшавського Договору накреслює спільний курс з вузлових питань світової політики. За останні роки він виступив з рядом нових важливих ініціатив, спрямованих на розрядку міжнародної напруженості і відвернення війни. На засіданні Політичного Консультативного Комітету, що відбулося в січні 1983 р., була прийнята політична декларація держав — учасниць Варшавського Договору, в якій висловлюється стурбованість небезпечним розвитком світових подій і пересторога в зв'язку з посиленням агресивних дій імперіалістів. Політичний Консультативний Комітет в особі своїх вищих представників від імені країн соціалістичної співдружності виступив з новою важливою ініціативою про підписання Договору між державами — учасниками Варшавського Договору і державами-членами Північноатлантичного договору про взаємне незастосування військової сили і підтримання відносин миру [5]. Ця нова мирна ініціатива соціалістичних країн є могутнім імпульсом для активізації миролюбних сил у світі, а її головна мета — відстояти розрядку і не допустити до термоядерної катастрофи на землі.

Вже три з половиною десятиліття народи країн соціалістичної співдружності живуть в умовах миру. І це значною мірою зумовлено тим, що агресивним силам імперіалізму протистоїть могутня воєнна організація соціалістичних країн. Враховуючи наростання воєнних приготувань агресивних сил на Заході, братні країни змушені проявляти постійну пильність, зберігати і посилювати оборонний потенціал. Народом, які стали на соціалістичний шлях розвитку, говорив В. І. Ленін, «...обов'язково потрібний тісний воєнний і господарський союз, бо інакше капіталісти... задавлять і задушуть нас поодиночі» [1, т. 40, с. 46]. Ці ленінські слова набувають ще більшої актуальності і значимості в сучасних умовах. Для збереження соціалістичних здобутків народів братніх країн об'єктивною закономірністю є співробітництво соціалістичних держав у воєнній галузі. У Звіті ЦК КПРС XXVI з'їзду партії говорилось: «Центральний Комітет доповідає з'їздові: військово-політичний оборонний союз країн соціалізму вірно служить мирові. Він має все необхідне для того, щоб надійно захистити соціалістичні за-

воювання народів. І ми будемо робити все, щоб так було і надалі» [2, с. 7].

Вирішальний фронт змагання між соціалізмом і капіталізмом, вказувалось на XXVI з'їзді КППС, проходить в сфері економіки, господарської політики. Братні партії приділяють постійну і неослабну увагу розвитку економічного співробітництва країн соціалістичної співдружності. В 1949 р. була створена Рада Економічної Взаємодопомоги і цим було закладено принципово нові основи багатостороннього економічного співробітництва. Взаємовигідне економічне і науково-технічне співробітництво привело до того, що в короткі історичні строки кожна країна соціалістичної співдружності перетворилася у високорозвинуту в технічному відношенні державу Європи. Велике значення при цьому мала безкорислива допомога СРСР іншим соціалістичним країнам співдружності великими поставками найновішого промислового обладнання, передачею економічної документації, підготовкою кваліфікованих спеціалістів тощо.

Дальшому економічному розвитку СРСР та інших соціалістичних країн сприяє поглиблення міжнародного соціалістичного розподілу праці в рамках Ради Економічної Взаємодопомоги, участь цих країн в реалізації Комплексної програми соціалістичної економічної інтеграції на базі довгострокових цільових програм. В цьому плані уже укладено близько 120 багатосторонніх і понад тисячу двосторонніх угод. В результаті спільних зусиль побудовані такі великі об'єкти, як газопровід «Союз» довжиною майже три тисячі кілометрів, енергосистема «Мир», гірничозбагачувальний комбінат «Ерденет» в Монголії, нікелеві заводи на Кубі та ряд інших новобудов.

Незважаючи на ряд труднощів у розвитку народного господарства соціалістичних держав, темпи економічного зростання країн — членів РЕВ за останнє десятиріччя були в два рази вищі, ніж у розвинутих капіталістичних країнах. За 30 років національний доход країн — членів РЕВ зріс в 9,5 раза, а промислова продукція в 15 разів, що відповідно в 2,4 і 3 рази вище, ніж в розвинутих капіталістичних країнах. На долю країн — членів РЕВ припадає близько 25% національного доходу світу. В цілому обсяг індустріального виробництва в країнах РЕВ приблизно в два рази більший, ніж в країнах «Спільного ринку». В цих досягненнях проявляється активна роль РЕВ як організації економічного співробітництва нового типу, що об'єднує зусилля рівноправних суверенних соціалістичних країн. Держави соціалістичної співдружності — це група країн, економіка яких розвивається найбільш динамічно в світі.

Перед країнами соціалістичної співдружності, зазначалось на XXVI з'їзді КППС, постають нові великі і важливі проблеми: доповнити координацію планів розвитку народного господарства узгодженням економічної політики в цілому. На порядок денний висувуються питання про зближення структур господарського механізму, дальший розвиток прямих зв'язків між міністерствами, об'єднаннями й підприємствами, які беруть участь в кооперації,

створення спільних форм та пошуки інших форм спільних зусиль для всемірного розвитку соціалістичного будівництва. Разом з тим, країни соціалістичної співдружності виступають за розвиток торгово-економічних взаємозв'язків з капіталістичними країнами, що може стати важливим фактором стабілізації міжнародних відносин.

Одним з важливих факторів розвитку братніх взаємовідносин соціалістичних країн є подальше поглиблення ідеологічного співробітництва братніх партій та розширення культурних зв'язків між нашими народами. В теоретичному плані ідеологічне співробітництво спрямоване на творчий розвиток марксистсько-ленінського вчення, обмін досвідом роботи по запровадженню різноманітних форм масово-політичної роботи та діяльності засобів масової інформації. Соціалістичні країни змушені враховувати, що імперіалісти та їх прибічники систематично проводять ворожі кампанії проти табору соціалізму, ведуть гостру підіривну ідеологічну боротьбу. Це становить серйозну небезпеку.

Як зазначалось на XXVI з'їзді КПРС, в Польщі, де до підіривної діяльності імперіалізму додалися певні помилки і прорахунки у внутрішній політиці, виникли умови для активізації ворожих соціалізму елементів, які прагнули повернути розвиток подій в контрреволюційне русло. Тільки рішучі дії ПОРП і польського уряду, які спирались на братню підтримку СРСР та інших соціалістичних країн, припинили розгул анархії та підіривних елементів у країні, забезпечили належний порядок і створили умови для виходу ПНР із важкої кризової ситуації, що загрожувала основам соціалістичної держави. У Звіті ЦК КПРС XXVI з'їзду партії зазначалось: «Історія світового соціалізму знає всякі випробування. Були в ній і складні, і кризові моменти. Але комуністи завжди сміливо зустрічали атаки противника і перемагали. Так було і так буде» [2, с. 11].

Розвиток країн соціалістичної співдружності має визначальний вплив на світовий революційний процес. Реальний соціалізм скоює головні сили імперіалізму, обмежує його можливості експортувати контрреволюцію. Країни соціалістичної співдружності виступають головним оплотом міжнародного робітничого класу і національно-визвольного руху в їх боротьбі проти монополістичної буржуазії і тим самим створюють сприятливі умови для розгортання світового революційного процесу.

У промові Ю. В. Андропова на листопадовому (1982 р.) Пленумі ЦК КПРС було підкреслено: «Найпершою турботою нашої партії буде і далі зміцнення соціалістичної співдружності. В єдності — наша сила, запорука кінцевого успіху навіть у найсерйозніших випробуваннях.

Всі плани співдружності соціалістичних держав — це плани миру і творення» [4, с. 22].

Дальше зміцнення співдружності країн соціалізму є об'єктивною необхідністю сучасності і важливою передумовою успішного будівництва нового комуністичного суспільства, утвердження миру на землі.

Список літератури: 1. *Ленін В. І.* Повне зібрання творів. 2. Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981. 3. *Андропов Ю. В.* Шістдесят років СРСР. К., 1982. 4. Промова Генерального секретаря ЦК КПРС Ю. В. Андропова на Пленумі ЦК КПРС 22 листопада 1982 року. — *Комуніст України*, 1982, № 12. 5. Політична декларація держав — учасниць Варшавського Договору. — *Радянська Україна*, 1983, 7 січня.

Краткое содержание

В свете решений XXVI съезда КПСС, программных выступлений Генерального секретаря ЦК КПСС Ю. В. Андропова исследуются магистральные проблемы многостороннего межгосударственного сотрудничества стран социализма, дальнейшего укрепления их содружества как одного из решающих факторов сохранения мира и безопасности народов.

Стаття надійшла до редколегії 22 лютого 1983 р.

К. К. КОНДРАТЮК, доц.,
Львівський університет

ЗМІЦНЕННЯ КУЛЬТУРНИХ ЗВ'ЯЗКІВ МІЖ ТРУДЯЩИМИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР І БРАТНІХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇН У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД (1946—1958)

Післявоєнні роки стали новим етапом міжнародних культурних зв'язків. Виникнення світової соціалістичної системи знаменувало початок нових відносин між державами в усіх сферах духовного життя суспільства. Розвиваючи зв'язки з Радянським Союзом у галузі культури, ці держави прагнули запозичити й використати досвід культурного будівництва в СРСР і одержували від Радянської країни широку безкорисливу й різноманітну за формами допомогу в здійсненні культурних перетворень. У загальносоюзних зв'язках, що розвивалися в усіх сферах духовної культури — народній освіті, науці, літературі, художній творчості, — активну участь брала громадськість України.

З перших днів визволення європейських країн від гітлерівських загарбників між Українською РСР і цими державами встановлюються зв'язки, зокрема в галузі культури. Народно-демократичні уряди Польщі, Югославії, Чехословаччини, Болгарії почали налагоджувати освітню справу в своїх країнах. Більшість підручників, методичних посібників буржуазної школи були непридатні для нової школи. Радянські освітні органи, в тому числі й України, надали допомогу молодим соціалістичним державам підручниками, методичними вказівками, програмами. Так, у 1949 р. через Українське товариство культурного зв'язку із зарубіжними країнами до Чехословаччини надійшло 78 назв підручників для українських шкіл [18, с. 84]. Великий вплив на розвиток освіти в молодих соціалістичних країнах мали журнали «Радянська

педагогіка» і «Народна освіта», а також «Учительська газета», книга А. С. Макаренка «Педагогічна поема», збірки творів М. І. Калініна «Про комуністичне виховання» [1, с. 39]. У 50-ті роки все інтенсивніше проводився обмін делегаціями працівників народної освіти, посилювалася взаємодопомога у підвищенні кваліфікації педагогів. Міністерство освіти УРСР передавало досвід роботи з питань народної освіти відповідним установам Польщі, Болгарії, Чехословаччини, Югославії і надавало їм практичну допомогу. Вчителі України побували у братніх соціалістичних країнах, приймали делегації педагогів з ПНР, НРБ, ЧСРСР, СФРЮ. У грудні 1952 р. група працівників народної освіти Болгарії знайомилася з постановкою шкільного виховання в Українській РСР. Вони побували в школах, відвідали республіканську педагогічну виставку, дослідну станцію юних мічурінців, музей Т. Г. Шевченка та інші заклади [21, 1952, 17 грудня]. 1957 р. делегація працівників освіти України відвідала школи, педінститути Болгарії, ознайомилася з педагогічним досвідом болгарських колег [21, 1957, 13 листопада]. У братніх соціалістичних країнах організовувалися педагогічні виставки, проводився обмін досвідом роботи з комуністичного виховання підростаючого покоління. Так, 1955 р. у Палаці культури Варшави відкрилася виставка «Технічна творчість учнів училищ і шкіл трудових резервів СРСР». В її експозиції було відбито також досягнення молоді України. Про великий інтерес громадськості Польщі до цієї виставки свідчив той факт, що її щоденно відвідувало по сім—вісім тис. чол. [10, с. 332].

Успішно розвивалося співробітництво і в галузі вищої школи. Молоді соціалістичні країни потребували великої кількості ідейно озброєних, кваліфікованих фахівців. Одним із засобів підготовки кадрів було навчання молоді у Радянському Союзі, зокрема у вищих навчальних закладах Радянської України. Планомірному навчанню студентів сприяли спеціальні угоди між урядами соціалістичних країн. Згідно з такою угодою між ЧСРСР і СРСР від 11 червня 1948 р. щороку на перші курси вищих навчальних закладів Радянського Союзу приймалися 60 студентів з Чехословаччини, які навчалися у Київському, Харківському, Одеському сільськогосподарських інститутах, Київському і Харківському політехнічному і Дніпропетровському та Одеському медичних інститутах [19, с. 21]. У 1946 р. на Україну прибули перші болгарські студенти, а в 1951 р. перші болгарські спеціалісти поїхали на батьківщину з дипломами українських вузів. Кількість болгарських спеціалістів, що закінчили вузи України, з кожним роком зростала. Якщо в 1951 р. їх було всього три, у 1953 р. — 30, в 1955 р. — 38, то в 1958 р. — вже 98 [25, с. 234]. У 1956/57 навчальному році в університетах та інститутах республіки навчалось понад 2 тис. студентів і аспірантів з соціалістичних країн [13, 1957, № 12, с. 71].

Здобуваючи вищу освіту на Україні, студенти з братніх країн вивчали також життя, культуру і побут українського народу, для них організовувалися зустрічі з передовиками виробництва, діячами науки і мистецтва, разом з українськими студентами вони бра-

ли участь у громадському житті. Повертаючись на батьківщину, молоді спеціалісти несли в маси фундаментальні знання, здобуті в стінах українських вузів, і ставали популяризаторами української культури в своїх країнах.

З 50-х років почала розвиватися й така форма, як стажування і проходження виробничої практики студентів у країнах, що співробітничали. Практикувалося читання доповідей, лекцій, проведення консультацій викладачами вищих навчальних закладів. Яскравим прикладом плідності співробітництва в галузі вищої освіти є, зокрема, взаємозв'язки, що встановились між Львівським ордена Леніна державним університетом ім. І. Франка і Люблінським університетом ім. М. Склодовської-Кюрі. Перші контакти між ними виникли у 1956 р. [17, с. 303]. Тоді ж встановилось постійне листування, почав здійснюватися взаємний обмін делегаціями, науковою літературою.

Значний вклад у розвиток культурних зв'язків із соціалістичними країнами внесли вчені УРСР. Спочатку наукове співробітництво з країнами народної демократії здійснювалося переважно у формі обміну науковою інформацією, літературою, науково-технічною документацією. У 1945—1947 рр. були встановлені творчі контакти між Ботанічним інститутом у Белграді та Ботанічним садом АН УРСР у Києві, між Белградським, Люблянським і Загребським університетами та Київським державним університетом ім. Т. Г. Шевченка, між Народною бібліотекою у Белграді та науковою бібліотекою Академії наук УРСР [29, ф. 5110, оп. 1, спр. 138, арк. 31, 32].

Поступово зміцнювалися й інші форми контактів. Усе частіше українські вчені виїжджали в Польщу, Югославію, Чехословаччину, Болгарію, а вчені цих країн відвідували Україну. В Югославії, наприклад, побував професор Київського університету О. А. Бороздин, який виступав з доповідями перед співробітниками кафедр суспільних наук Белградського університету, прочитав декілька лекцій з історії КПРС для студентів вузу [1, с. 182]. У вересні 1958 р. Академія наук України прийняла делегацію Президії Болгарської Академії наук на чолі з її віце-президентом академіком С. Гановським. Члени делегації ознайомилися з організацією наукових досліджень і роботою ряду інститутів АН УРСР [1, с. 41].

У досліджуваний період наукові колективи УРСР допомагали молодим країнам народної демократії в персбудові роботи наукових закладів, зміцненні їх матеріальної бази, підготовці кадрів. Президія АН УРСР безплатно передала вченим Польщі прилади й лабораторне устаткування [10, с. 147]. На прохання Болгарської Академії наук Інститут фізіології ім. О. О. Богомольця АН УРСР розробив апарат для асрації крові (штучні легені), потрібний болгарським колегам для досліджень по оживленню організмів [10, с. 345]. Вчені братніх країн обмінювалися різними матеріалами, надавали взаємну допомогу в розшуках важливих архівних документів тощо. 1955 р. президент Болгарської академії наук Т. Павлов у листі до Академії наук УРСР повідомляв, що в болгарських архівах знайдено 10 документів, які стосуються життя

і творчості І. Франка. Разом з листом були надіслані й фотокопії цих документів. Вони становлять значний науковий інтерес [3, 1955, № 12, с. 12].

Велике значення у науковому співробітництві мали наукові відрядження спеціалістів. Так, чехословацькі співробітники науково-дослідного інституту зварювальних машин і технології зварювання К. Ярський, А. Світіл ознайомилися в Інституті електрозварювання АН УРСР з новими розробками в галузі контактного зварювання. Група чехословацьких інженерів на чолі з заступником директора інституту зварювання в Братиславі І. Врбенським, яка вивчала досвід інституту у 1958 р., записала у книзі відгуків: «Ми відвідали інститут й ознайомилися з прекрасними роботами по дослідженню багатьох методів зварювання. Щиро дякуємо вченим, інженерам і всім працівникам інституту за виявлену до нас увагу і бажаємо вам дальших успіхів у розвитку радянської зварювальної техніки» [5, с. 66].

Важливою ланкою культурного обміну між Радянською Україною і братніми соціалістичними слов'янськими країнами було співробітництво в галузі художньої літератури. У повоєнні роки українська література — складова частина літератури великого радянського народу — зайняла визначне місце в культурному житті народів країн соціалістичної співдружності. Перекладались і видавались національними мовами кращі твори українських класиків — Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки, М. Коцюбинського та ін. 1946 р., наприклад, у Чехословаччині видано вибране з «Кобзаря» Т. Г. Шевченка, поезії та збірки прозових творів І. Я. Франка, романи П. Мирного [27, с. 136—137]. Протягом 1944—1948 рр. в Болгарії видано 672 книги радянських авторів, у тому числі 255 творів художньої літератури [9, с. 40].

Значним попитом користувалися твори радянської літератури і в оригіналі. Так, за 1955—1959 рр. у Чехословаччину надійшло понад 46 тис. назв творів радянської літератури в оригіналі, що становило 11 млн. примірників [11, с. 6].

Українські трудящі знайомилися з перекладними творами зарубіжних письменників, поетів, драматургів. До 100-річчя з дня народження болгарського поета-революціонера Христо Ботева, яке широко відзначалось літературною громадськістю Києва в січні 1949 р., Державне видавництво художньої літератури УРСР випустило збірку його поетичних творів [26, 1949, № 5, с. 46]. За 1946—1967 рр. у перекладі з польської мови в нашій республіці видано понад 140 книг тиражем понад 4,5 млн. примірників [4, с. 8]. На Україні багатотисячними тиражами друкувались твори класиків польської літератури — А. Міцкевича, Ю. Словацького, В. Реймонта, Е. Ожешко, М. Конопницької, Г. Сенкевича.

Постійний характер мали взаємні відвідування та особисті контакти письменників та літераторів. Багато разів побували в Чехословаччині, Польщі, Болгарії, Югославії письменники Радянської України О. Гончар, М. Бажан, М. Рільський, П. Воронько та ін. Частими гостями були на Україні чехословацькі літератори М. Пуйманова, М. Майєрова, М. Морганова [19, с. 27], болгарські

письменники С. Даскалов, К. Кюлявков, К. Калчев та ін. У 1946 р. УРСР відвідали делегації югославських письменників, культурних діячів, які мали зустрічі з українськими письменниками А. Малишком, П. Тичиною, В. Сосюрою [14, 1947, 15 квітня].

Письменники і літератори брали безпосередню участь у роботі з'їздів, конференцій, нарад на землях своїх побратимів. На I післявоєнному Слов'янському конгресі, що зібрався у грудні 1946 р. в Белграді, перебували українські письменники О. Корнійчук і М. Рильський. Вони зустрічалися з діячами культури, ділилися з ними досвідом, мали цікаві розмови з робітниками, селянами, югославськими партизанами [26, 1947, № 1, с. 27—28]. На II з'їзді радянських письменників України у грудні 1948 р. чехословацькі письменники зазначали, що вони «вчаться у літераторів великого російського народу, народу України писати твори, що відбивають нашу дійсність, наш рух вперед» [8, 1948, 12 грудня].

У повоєнні роки на міжнародній арені все міцніше утверджувало свої позиції українське радянське мистецтво — невід'ємна складова частина художньої творчості усього радянського народу. Розвивалися різнобічні зв'язки УРСР із соціалістичними країнами в цій галузі культури. Театральні та мистецькі колективи республіки, окремі виконавці демонстрували свій творчий доробок в соціалістичних країнах, а в УРСР приїжджали митці з цих країн.

У травні 1945 р. гастролювали в Югославії артисти Київського театру опери та балету. Вони виступали в Белграді, Загребі, Люблянці, Спліті. Кошти, зібрані під час прощального виступу в Белграді 30 травня 1945 р., українські митці передали дітям воїнів югославської армії, що загинули [15, с. 263]. 1950 р. на гастролях у Польщі побував Київський державний орден Леніна академічний драматичний театр ім. Івана Франка [10, с. 147]. Наступного року Україну відвідав польський ансамбль народної пісні й танцю «Мазовше». Артисти ансамблю виступали з концертами, що пройшли з величезним успіхом, зустрічалися з кращими музичними колективами України [26, 1951, № 6, с. 47]. Цей ансамбль потім ще не раз приїжджав на Україну, зокрема 1958 р., під час днів польської культури. Тоді з його мистецтвом, крім киян, ознайомилися любителі музики й танцю у Львові, Чернівцях, Одесі, Ялті та Сімферополі. 1955 р. у Києві виступав з концертами болгарський музикант, народний артист республіки, лауреат Дмитровської премії професор С. Попов, який очолював один з кращих музичних колективів НРБ — Софійський державний симфонічний оркестр [21, 1955, 21 квітня]. Жителі Одеси мали приємність дивитись і слухати життєрадісні народні пісні і танці у виконанні артистів Червонопрапорного ансамблю пісні і танцю Болгарської Народної Армії [30, 1958, 20 вересня]. Провідні солісти Празького й Братіславського оперних театрів брали участь у спектаклях Київського театру опери і балету ім. Т. Г. Шевченка [2, 1961, № 3, с. 109]. Восени 1958 р. в Києві виступав відомий Празький центральний театр ляльок [20, 1962, 6 вересня].

Громадськість республіки брала активну участь у підготовці і проведенні тижнів, декад та місячників дружби. Зустрічі трудящих

соціалістичних країн перетворювалися на справжні демонстрації братерства та інтернаціонального єднання народів. У листопаді 1946 р. в НРБ проводився тиждень болгаро-радянської дружби, під час якого було розгорнуто велику діяльність по популяризації російської і радянської культури, роз'ясненню трудящим значення співробітництва між НРБ і СРСР. У центральних газетах з'явилися статті Г. Димитрова, В. Коларова та інших відомих державних і громадсько-політичних діячів, присвячені дружбі між болгарським і радянським народами. Тиждень завершився великим мітингом болгаро-радянської дружби у Софії [9, с. 41].

Перший місячник радянської культури в Болгарії був проведений 1949 р. Відтоді це стало доброю традицією — дні та місячники радянської культури в Болгарії проводяться майже щорічно. Вони завжди присвячуються видатній даті у житті болгарського народу — 9 вересня. Дні болгарської культури в Радянському Союзі приурочуються щорічно до Жовтневих свят [1, с. 52]. У 1958 р. були проведені дні польської культури на Україні і дні української культури в Польщі. Молодь багатьох міст ПНР подивилася спектаклі Львівського театру юного глядача. У Львові показував свої вистави драматичний Люблінський театр, а колектив Львівського театру ім. М. Заньковецької гастролював у Любліні [23, с. 166].

Однією з поширених форм зв'язків був обмін виставками образотворчого мистецтва, які демонстрували самобутність національної образотворчої культури і сприяли виявленню спільних рис у культурах братніх слов'янських народів. Перша виставка творів болгарських художників на Україні відбулася в листопаді 1953 р., під час якої кияни ознайомилися з репродукціями картин класиків болгарського образотворчого мистецтва З. Зографа, Х. Цокева, Я. Вешина, І. Мирквічки та ін. [24, 1953, № 11, с. 68]. У дні чехословацько-радянської дружби у листопаді 1955 р. в кінотеатрах Радянської України експонувались репродукції картин і плакатів Чехословаччини та інших країн соціалістичної співдружності [21, 1955, 30 листопада]. Близько трьох місяців 1958 р. експонувалися у Братіславі і Пряшові твори радянських графіків — народного художника СРСР В. Касіяна, народного художника УРСР М. Деревса і заслуженого діяча мистецтв УРСР О. Пащенко [2, 1959, № 10, с. 122].

Великий успіх мали виставки польського живопису й графіки, влаштовані 1955 р. в Києві і Харкові. Українські художники й мистецтвознавці у своїх статтях про виставки і під час творчої дискусії, що відбулася в ті дні, коли працювали виставки, дали позитивну оцінку творам польських колег [16, 1955, № 3, с. 23].

Поступово налагоджувалися тісні зв'язки і в галузі кіномистецтва. З незмінним успіхом демонструвалися в соціалістичних країнах радянські фільми, в тому числі ті, які знімалися кіностудіями України, «Щорс», «Богдан Хмельницький», «Молода гвардія» та ін. Позитивне значення для взаємозбагачення культур братніх народів мав обмін кінофільмами. 1946 р. у 1827 кінотеатрах Чехословаччини демонструвалося 53 радянські фільми [28,

ф. 5283, оп. 17, д. 429, л. 106]. На екранах кінотеатрів України протягом 1956—1957 рр. було показано глядачам 53 кінофільми країн соціалістичної співдружності [6, с. 60].

Великою популярністю серед широких кіл громадськості користувалися кінофестивалі. На одному з перших кінофестивалів у Польщі влітку 1948 р. демонструвалися кінофільми Київської кіностудії «Нескорені», «Подвиг розвідника», кольоровий документальний фільм «Радянська Україна» та ін. В Любліні радянські фільми показували прямо на площі. Їх переглянуло тоді 600 тис. поляків [12, с. 37]. 1951 р. успішно пройшов фестиваль чехословацьких фільмів у Москві, Києві та інших містах СРСР, під час якого в кінотеатрах читались лекції, влаштовувалися виставки про успіхи чехословацької кінематографії, відбувались зустрічі кіноглядачів і радянських кінопрацівників з дітьми чехословацького кіномистецтва [22, 1953, 15 квітня]. Кінофестиваль югославських фільмів у Москві, Ленінграді, Києві та в інших містах відбувся 1956 р. Цього ж року в багатьох містах Югославії проходив фестиваль радянських кінофільмів. Югославські та радянські кіномитці спільно працювали над створенням художніх і документальних фільмів: про героя громадянської війни О. Дундича, про спільну боротьбу югославських і радянських воїнів за визволення Белграда у 1944 р. [7, с. 218].

Культурне співробітництво між трудящими Української РСР і братніх соціалістичних країн в повоєнний період було фактором, який прискорював духовний розвиток кожної з соціалістичних країн і загальний культурний процес держав усієї соціалістичної системи. Воно сприяло спілкуванню народів соціалістичної співдружності, взаємному обміну культурними досягненнями, прискоренню темпів здійснення культурної революції, взаємозбагаченню й розквіту національних культур, зближенню соціалістичних націй. В результаті такого співробітництва творчість кожного народу виходить за національні рамки, перетворюючись у надбання інших народів, набуває інтернаціонального звучання, стає реальним внеском у створення культури майбутнього комуністичного суспільства.

Список літератури: 1. Вклад Української РСР у науково-культурне співробітництво Радянського Союзу з європейськими соціалістичними країнами. К., 1970. 2. Всесвіт. 3. Вітчизна. 4. Видавнича справа Радянської України. Цифри і факти. К., 1967. 5. Дружба міцніша від сталі. К., 1962. 6. Євсєєв І. Ф. Непорушна дружба народів соціалістичних держав — втілення ідей Великого Жовтня. К., 1957. 7. Економіка Югославії. М., 1966. 8. Закарпатська правда. 9. За дружбу з країною Великого Жовтня. К., 1977. 10. Історія Української РСР. К., 1979, т. 8. 11. Информационный бюллетень Союза чехословацко-советской дружбы. Прага, 1959, листопад. 12. Калениченко П. М. Братерські зв'язки і співробітництво Радянської України і Народної Польщі в галузі мистецтва (1944—1964 рр.). — У кн.: Дружба та співробітництво народів України і Польщі. К., 1967. 13. Комуніст України. 14. Літературна газета. 15. Леценко Л. О. Україна на міжнародній арені (1945—1949). К., 1969. 16. Мистецтво. 17. На магістралях дружби і братерства. К., 1974. 18. Павелко В. З. Дружба народів — дружба культур. К., 1973. 19. Павелко В. З. Здружені у віках. К., 1969. 20. Радянська культура. 21. Радянська Україна. 22. Радянське мистецтво. 23. Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР. К., 1974, т. 2. 24. Славянське

25. Сохань П. С. Социалистический интернационализм в действии. К., 1969.
26. Сучасне і майбутнє. 27. Україна очима зарубіжних гостей. К., 1959.
28. Центральный государственный архив Октябрьской революции, социалистического строительства и высших органов государственной власти СССР.
29. Центральний державний архів Жовтневої революції УРСР. 30. Чорноморська комуна.

Краткое содержание

Освещаются отдельные аспекты культурных связей между трудящимися Украинской ССР и братских социалистических стран в послевоенный период.

Стаття надійшла до редколегії 19 березня 1982 р.

М. П. МАТЬОВКА, *викл.*,
Ужгородський університет

РАДЯНСЬКО-ЮГОСЛАВСЬКЕ ЕКОНОМІЧНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО (1955—1970)

Вихід соціалізму за рамки однієї країни і створення світової соціалістичної системи привели до виникнення принципово нових політичних, економічних і культурних відносин, заснованих на базі цілковитого рівноправ'я, поваги територіальної цілісності, державної незалежності і суверенітету, невтручання у внутрішні справи. Складовою частиною цих відносин є братня взаємодопомога, в якій виявляється на ділі принцип соціалістичного інтернаціоналізму [20, с. 10].

Приклад такого співробітництва показують країни, об'єднані в Раду Економічної Взаємодопомоги та Організацію Варшавського Договору.

Незважаючи на те, що Соціалістична Федеративна Республіка Югославія не є членом цих міжнародних організацій братніх країн, вона в силу об'єктивних причин шукає шляхів для співробітництва з ними. Особливого значення надає Югославія розвиткові зв'язків з Радянським Союзом.

Стрижнем радянсько-югославських відносин є співробітництво Комуністичної партії Радянського Союзу і Союзу комуністів Югославії. «Думаючи про фактори, які забезпечують впевнений прогрес у розвитку наших дружніх інтернаціоналістських зв'язків, — підкреслив Л. І. Брежнев у промові під час візиту в Радянський Союз Й. Броз Тіто 1973 р., — ми повинні виділити свідому політику наших партій, сказати про величезну повсякденну роботу, яку проводять наші Центральні Комітети, уряди і державні органи...» [1, с. 327]. Завдяки спільним зусиллям двох братніх партій радянсько-югославські відносини розвиваються швидкими темпами на основі принципів марксизму-ленінізму і пролетарського інтернаціоналізму [22, с. 164]. Цьому значною мірою сприяли зуст-

річі Л. І. Брежнева і Й. Б. Тіто, а також партійно-урядових делегацій на пайвищому рівні. В ході переговорів вироблялась програма економічного співробітництва двох країн. Це сприяло поглибленню взаємовигідних радянсько-югославських торговельних, виробничих та науково-технічних зв'язків. Як зазначено, зокрема, в радянсько-югославській Заяві 1965 р., «співробітництво між СРСР і СФРЮ відповідає корінним інтересам радянського і югославського народів» [19].

Завдання статті — розглянути становлення і розвиток двосторонніх зв'язків Югославії з Радянським Союзом, їх роль у розвитку народного господарства обох країн, показати зростання масштабів економічного співробітництва між СРСР і СФРЮ в 1955—1970 рр., а також охарактеризувати форми економічного і науково-технічного радянсько-югославського співробітництва.

При написанні статті використано директивні документи Комуністичної партії Радянського Союзу, Союзу комуністів Югославії, статистичні збірники про зовнішню торгівлю СРСР, періодичну пресу, окремі дослідження радянських і югославських вчених.

Важливою формою економічного співробітництва між двома країнами була зовнішня торгівля. У січні 1955 р. уряди Радянського Союзу й Югославії підписали торговельну угоду, яка стала основою стабільних торговельних та інших економічних зв'язків між країнами [1, с. 31].

Торговельно-економічне співробітництво ще більш швидкими темпами почало розвиватися після підписання Белградської декларації 2 червня 1955 р. Нормалізація радянсько-югославських відносин прискорила укладення ряду торговельних угод, які врегулювали головні питання в галузі торгівлі і сприяли швидкому зростанню радянсько-югославського товарообороту. Уявлення про розвиток товарообороту між СРСР і СФРЮ дає табл. 1 [6, с. 199; 7, с. 139; 8, с. 224, 227; 9, с. 209, 211; 17, с. 42].

Дані табл. 1 свідчать про те, що загальний оборот радянсько-югославської торгівлі систематично зростав. У зв'язку з величезним попитом на радянські товари Югославія більше імпортувала товарів з СРСР, ніж довозила у нашу країну.

Югославія імпортувала з Радянського Союзу різні товари, але найбільше — паливо і сировину, машини, обладнання тощо. Про характер структури радянського експорту в Югославію свідчать дані табл. 2 [6, с. 199; 7, с. 139, 140; 8, с. 225; 9, с. 209, 210].

Товари Радянського Союзу відігравали важливу роль у задоволенні потреб окремих галузей народного господарства Югославії, забезпечення якого вантажними автомобілями та механізмами сприяло підвищенню продуктивності праці в сільському господарстві, що здебільшого характеризувалося низькою продуктивністю сільськогосподарських робіт [24, с. 192].

Важливу роль у зміцненні і поглибленні економічних зв'язків між Радянським Союзом і Югославією відіграли п'ятирічні угоди про взаємні поставки товарів. У березні 1961 р. було підписано радянсько-югославський договір про товарообмін на 1961—1965 рр., який передбачав взаємні поставки товарів на суму

Таблиця 1

**Динаміка радянсько-югославського товарообороту
в 1955—1970 рр., млн. крб.**

Види товарообороту	Роки			
	1955	1960	1965	1970
Загальний товарооборот	30,5	97,4	300,4	519,8
Експорт з СРСР	14,8	49,6	130,6	293,5
Імпорт в СРСР	15,7	47,8	169,8	226,3

700 млн. крб. [16, с. 18]. Перший довгостроковий договір про взаємний товарообмін було завершено достроково. В результаті його виконання загальний товарооборот між двома країнами становив 884 млн. крб., тобто на 184 млн. крб. більше, ніж було передбачено договором [6, с. 200—201]. Виконання і перевиконання п'ятирічного договору сприяло розширенню асортименту товарів, збільшенню поставок Югославії обладнання і матеріалів комплектних підприємств, автотранспорту і гаражного устаткування, засобів повітряного зв'язку, тракторів, кораблів та корабельного устатку-

Таблиця 2

Структура радянського експорту в Югославію

Товар	Роки			
	1955	1960	1965	1970
Нафта сира, нафтопродук- ти, тис. т	195	351,5	592,4	2740,2
Автомобілі (вантажні), шт.	—	174	324	229
Автомобілі (легкові), шт.	5	1060	2500	4995
Трактори, шт.	—	912	165	752
Підшипники, тис. шт.	—	595	1065	1609

вання. Уявлення про динаміку експорту з СРСР машин та обладнання дає табл. 3 [6, с. 199; 7, с. 139; 8, с. 225; 9, с. 209, 210].

Друга половина 60-х років позначена дальшим посиленням радянсько-югославських економічних зв'язків. Цьому значною мірою сприяли дві обставини: підписання у вересні 1964 р. договору про участь Югославії в роботі органів Ради Економічної Взаємодопомоги [26, с. 54], а також створення у 1965 р. Міжурядового радянсько-югославського комітету з економічного співробітництва*.

Відповідно до договору 1964 р. Югославія почала співробітничати з країнами — членами РЕВ у таких галузях, як зовнішня торгівля, валютно-фінансові відносини, чорна і кольорова металургія, хімічна, нафтова і газова промисловість, координація наукових

* На засіданні Комітету (березень 1975 р.) було прийнято рішення про його перетворення в Міжурядовий радянсько-югославський комітет з економічного і науково-технічного співробітництва.

Таблиця 3

Динаміка експорту з СРСР машин та обладнання в Югославію,
млн. крб.

Товар	Роки			
	1955	1960	1965	1970
Устаткування і матеріали комплектних підприємств	—	—	6,36	22,9
Засоби повітряного зв'язку	—	—	0,4	3,4
Трактори	—	4,9	0,66	1,6
Автомобільне і гаражне обладнання	0,11	3,35	5,8	7,5
Кораблі і корабельне устаткування	—	—	0,27	1,3

і технічних досягнень у радіоелектроніці і транспорті [25, с. 221]. Тісні економічні зв'язки Югославії з країнами — членами РЕВ сприяли задоволенню потреб країни в матеріалах і устаткуванні. Тільки радянський експорт продукції машинобудування за 1960—1970 рр. збільшився майже у 2,5 рази і становив у 1970 р. 46,4 млн. крб. Питома вага обладнання та матеріалів комплектних підприємств становила у 1970 р. близько 50% усього ввозу в Югославію машин та обладнання. Все це створювало сприятливі умови для побудови власної важкої промисловості та послаблення економічної залежності від високорозвинутих у промисловому відношенні капіталістичних країн [18, с. 27]. Економічне співробітництво Югославії з Радянським Союзом мало велике значення для прискореного розвитку її промисловості. Тільки в 1970 р. імпортні потреби Югославії були задоволені поставками з Радянського Союзу в сирій нафті на 33%, мазуті — на 41, алюмінії — на 50, чавуні — на 59 і кам'яному вугіллі — на 59% [9, с. 209—210].

Поставки Югославії обладнання та матеріалів комплектних підприємств сприяли розвитку нових галузей промисловості і рівномірному розміщенню промислових об'єктів на території СФРЮ. Такий характер розвитку відповідав і завданням Програми Союзу комуністів Югославії, яка передбачає, щоб політична і правова рівноправність народів і народностей країни поступово доповнювалась економічною рівноправністю [3, с. 362]. Рівномірне розміщення промислових об'єктів було викликано також тим, що на відстаючі регіони припадає більше 60% запасів різних руд. На території цих регіонів розташовано 80% вугілля, 86% залізної руди, 90% бокситів і близько 100% марганцевої руди [18, с. 87].

У свою чергу, Югославія експортувала в СРСР ряд важливих товарів для народного господарства. Серед них — лаки та дубильні матеріали, експорт яких за 1960—1970 рр. зріс до 7,2 тис. тонн [9, с. 245]. Радянський Союз імпортував також препарати для захисту сільськогосподарської продукції від шкідників.

Важливу статтею радянського імпорту з Югославії були товари повсякденного попиту. Вагоме місце займали тканини, шкі-

ряне взуття, одяг і білизна, меблі й товари харчової промисловості. Так, тільки в 1970 р. товарів харчової промисловості було довезено в Радянський Союз на суму понад 18 млн. крб. [11, с. 23].

Наприкінці 60-х років помітно зросла питома вага експорту таких галузей промисловості, як металообробна, електротехнічна, суднобудівна. Якщо в 1955 р. на їх долю припадало всього 1,8% експорту, то на початок 70-х років він становив 28,6%. Експорт промислових товарів зріс відповідно з 4,7 млн. до 1084 млн. доларів [2]. Тільки за період 1960—1970 рр. корабели Спліта, Пули і Рієки побудували для СРСР близько 66 різних типів кораблів і танкерів на загальну суму понад 200 млн. крб. [27, с. 24]. Будівництво кораблів для Радянського Союзу дало змогу Югославії помітно підвищити технічний рівень кораблебудівних підприємств, кваліфікацію робітників. До речі, будівництво нафтоналивних кораблів стало новою спеціальністю сплітських корабелів [15, с. 112].

На долю СРСР припадало 80% усього югославського експорту силових трансформаторів, 63% прокату чорних металів, 33% мідного, латунного і алюмінієвого прокату, 83% отрутохімікатів, 44% взуття, 30% швейних виробів, 43% трикотажних виробів і 50% усього експорту вовняних тканин [31, с. 176]. Значно розширився експорт промислових товарів повсякденного попиту: холодильники, радіоприймачі, телевізори, пральні автоматичні машини. Питома вага цієї групи товарів за 1955—1974 рр. зросла з 5,6 млн. до 1014 млн. доларів [33, с. 104; 34, с. 78].

Поряд з розвитком торговельних відносин між СРСР і СФРЮ Радянський Союз допомагав Югославії шляхом надання їй кредитів. Враховуючи те, що югославська економіка «не в силах розвиватись тільки на основі внутрішніх нагромаджень і змушена використовувати іноземні кредити», СФРЮ широко практикує залучення зовнішніх джерел для розвитку різних галузей промисловості країни [13, с. 175]. Початок кредитному співробітництву двох країн було покладено в 1947 р. Після нормалізації радянсько-югославських відносин 1955 р. зв'язки в галузі довгострокових кредитів почали розвиватися більш швидкими темпами. У 1956 р. Радянський Союз надав Югославії товарний кредит на 54 млн. доларів [1, с. 151], у 1965 р. — 33 млн. доларів. Кредит був наданий для відбудови міста Скопле, зруйнованого при землетрусі. Радянський Союз брав також зобов'язання сприяти монтажу, налагодці й здачі в експлуатацію зруйнованих підприємств. За допомогою СРСР було збільшено виробничі потужності машинобудівного заводу ім. Тіто, побудовано цех безперервного лиття сталі на металургійному комбінаті «Скоп'є» [17, с. 78].

У 1966 р. СРСР і СФРЮ підписали урядовий договір про економічне і технічне сприяння в будівництві й розширенні в Югославії підприємств чорної і кольорової металургії, енергетики та інших промислових об'єктів. Для оплати проектних робіт, обладнання, матеріалів та механізмів, необхідних для будівництва і реконструкції підприємств, СРСР виділив кредит у сумі 160 млн. доларів [4, с. 269]. В рахунок кредиту було реконструйовано ме-

талургійні комбінати «Смедерево» і «Зеніца». На комбінаті «Зеніца» додатково встановлено потужності для виробництва чавуну і сталі, а також побудовано киснево-конверторний цех загальною площею 54 тис. кв. м [12, с. 15]. Введення в дію киснево-конверторного цеху дало змогу Югославії збільшити видобуток сталі в середньому за рік на 600 тис. тонн [30, с. 20].

Радянсько-югославське економічне співробітництво сприяло розвитку в Югославії кольорової металургії, побудові підприємств енергетики та інших промислових об'єктів. На ці цілі та на придбання в нашій країні комплектного устаткування СРСР надав СФРЮ кредит в сумі 233 млн. доларів [14, с. 144]. Тільки на будівництво заводу «Бірач» Радянський Союз кредитував 80% усіх необхідних капіталовкладень. Передбачалось збільшити потужність збагачувальних фабрик «Благодат», «Звечан», «Лекосович», «Майковац», «Сребреніца», «Крупа», «Ново Брдо», «Кішніца», «Злетово» та ряду інших. Завдяки комплектному устаткуванню, що постачалося з Радянського Союзу, передбачалося ввести в дію додаткові потужності по видобутку 2 млн. тонн на рік свинцево-цинкової руди [11, с. 26].

Введення в дію збагачувальних фабрик «Сребреніца», «Кішніца», «Трепча», «Злетово» сприяло збільшенню в країні виробництва кольорових металів майже вдвічі [5, с. 256]. Допомога Радянського Союзу дала змогу Югославії різко підвищити економічну ефективність виробництва чорної і кольорової металургії, значно скоротити капіталовкладення та експлуатаційні витрати. Успішному співробітництву в галузі чорної та кольорової металургії сприяла активна участь представників СФРЮ в роботі постійних комісій РЕВ. Як зазначає югославська преса, уже на початковому періоді співробітництва спеціалісти Югославії брали активну участь в роботі 40 секцій і груп п'яти постійних комісій Ради Економічної Взаємодопомоги [29, с. 6].

Таким чином, у досліджуваний період радянсько-югославські економічні зв'язки, розвиваючись від простих до все більш складних форм, сприяли зміцненню дружніх відносин між СРСР і СФРЮ, прискореному розвитку народного господарства обох країн. Важливе місце у розвитку югославської промисловості займали поставки машин та устаткування, а також надання Югославії фінансової допомоги в розвитку нових галузей промисловості. Поставки радянської сировини та промислового устаткування забезпечували безперебійну роботу в Югославії основних галузей народного господарства, поступове вирівнювання регіонального розвитку країни, часткове вирішення проблеми зайнятості населення. Взаємний обмін товарами широкого вжитку сприяв також більш повному задоволенню матеріальних та культурних потреб населення обох країн.

Список літератури: 1. Брежнєв Л. І. Ленінським курсом. Промови і статті. К., 1974, т. 4. 2. Борба, 1974, 15 травня. 3. VIII съезд СКЮ. Белград, 1964. 4. Ведомости Верховного Совета СССР, № 26. М., 1967. 5. Внешнеэкономические связи социалистических стран. М., 1974. 6. Внешняя торговля СССР. Стат. сборник. 1918—1966 гг. М., 1967. 7. Внешняя торговля СССР за 1960 год. Стат.

обзор. М., 1961. 8. Внешняя торговля СССР за 1965 год. Стат. обзор. М., 1966. 9. Внешняя торговля СССР за 1970 год. Стат. обзор. М., 1971. 10. Внешняя торговля, 1970, № 1. 11. Внешняя торговля, 1972, № 1. 12. Внешняя торговля, 1973, № 1. 13. Годичный преглед привреде. Београд, 1972. 14. Международная жизнь, 1976, № 6. 15. Международная жизнь, 1976, № 12. 16. Международная политика. Белград, 1962, № 293. 17. Милованов В. С. Советско-югославские экономические отношения. М., 1978. 18. Политика и результаты развития недостаточно развитых республик и укрепилась у Югославии. Београд, 1977. 19. Правда, 1965, 30 июня. 20. Программные документы борьбы за мир, демократию и социализм. М., 1961. 21. Сборник торговых договоров, торговых и платежных соглашений СССР с иностранными государствами. М., 1965. 22. Современные международные отношения и внешняя политика Советского Союза. М., 1972. 23. Социалистическая индустрия, 1971, 28 февраля. 24. Ступич В. Сельское хозяйство Югославии. 1945—1975. Београд, 1975. 25. Толкунов Л. Н. Главная революционная сила современности. М., 1979. 26. Фадеев Н. В. Совет Экономической Взаимопомощи. М., 1974. 27. Экономика зарубежных стран. Социалистические страны. М., 1980. 28. Экономические отношения СССР с зарубежными странами. 1917—1967. М., 1967. 29. Экономический обзор. Белград, 1967. 30. Экономическая газета, 1976, № 25. 31. Югославия вчера и сегодня. М., 1965. 32. Privredni pregled. 1976, 19 maj. 33. Statistički Godisnjak Jugoslavije. Beograd, 1955. 34. Statistika spoljne trgovine SFR Jugoslavije za 1974 g. Beograd, 1975.

Краткое содержание

Исследуется становление и этапы развития советско-югославского экономического сотрудничества в 1955—1970 гг. Проанализированный материал свидетельствует о том, что в исследуемый период советско-югославское экономическое сотрудничество прошло путь от простых форм к более высоким и совершенным формам, способствуя расширению и углублению отношений между СССР и СФРЮ.

Стаття надійшла до редколегії 13 квітня 1982 р.

Л. Г. БАЙК, доц.,
Львівський університет

БОРЬБА КОМУНИСТИЧНОЇ ПАРТІЇ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ ЗА КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІ ПРАВА ТРУДЯЩИХ ЗАКАРПАТТЯ (1921—1938)

Послідовне відстоювання Комуністичною партією Чехословаччини прав трудящих Закарпаття на розвиток національної культури і школи в роки окупації його буржуазною Чехословаччиною становить яскраву сторінку інтернаціонального єднання чеського, словацького й українського трудящого населення у боротьбі проти спільного ворога — поміщиків та буржуазії. Радянські дослідники революційно-визвольного руху на Закарпатті 20—30-х років ХХ ст. В. Белоусов, І. М. Мельникова, В. П. Місюра, Б. І. Співак [2; 9; 10; 16], а також чехословацькі історики М. Клір, Я. Плева [23; 25] глибоко висвітлили керівну роль КПЧ та її передового загону — Закарпатської крайової організації — у розгортанні боротьби трудящих за соціальне та національне визволення. Однак в їхніх працях недостатньо розкрита боротьба партії за

національну школу для поневоленого населення, відстоювання нею демократичних принципів у галузі освіти і виховання.

Не досліджувалось спеціально це питання і в працях радянських істориків педагогіки А. Д. Бондаря та О. Ф. Хичія, які розглядають в основному реакційну шкільну політику чеського уряду на окупованих землях і наводять окремі факти про виступи трудящих на захист національної школи [3; 18].

Дана стаття є спробою висвітлити позицію КПЧ у галузі освіти, відстоювання нею прав трудящих Закарпаття на розвиток національної культури і школи.

Окупувавши 1919 р. Закарпаття, буржуазна Чехословаччина перетворила його на свою колонію, встановила на загарбаних землях жорстокий соціальний і національний гніт. Її політика в галузі освіти впливала з колоніальних планів, в яких школа розглядалася як знаряддя денационалізації поневоленого населення, провідник ідеології чеської буржуазії на трудящі маси. Для цього вона використала багатовіковий досвід гноблення, запозичений у своїх попередників — австрійських та угорських поміщиків і буржуазії.

На території буржуазної Чехословаччини продовжувала діяти майже без змін стара австрійська система освіти. З перших днів своєї державності чеська буржуазія відкинула настійні вимоги прогресивних сил країни відокремити школу від церкви, розробити нові навчальні плани і програми, які наблизили б школу до життя та потреб виробництва. Затверджений урядом республіки 13 липня 1922 р. Малий шкільний закон мав в основному одну мету — поставити школу на службу нових господарів країни [12, с. 13—14].

Малим шкільним законом і надалі зберігався класовий характер системи освіти. Для дітей трудящих призначалися восьмирічні початкові і трирічні горожанські (міські) школи, що базувалися на п'ятому класі восьмирічних шкіл. Залишався відчутний розрив між програмами початкових і середніх шкіл, що забезпечувало привілейований характер середніх навчальних закладів.

Відмовляючись перетворити гімназію у загальнодоступний навчальний заклад, уряд всіляко пропагував горожанські школи, які, на його думку, могли б стати «повноцінним» замінником середньої школи для трудящих мас. З цією метою у 1932 р. термін навчання в горожанських школах був продовжений до чотирьох років, а в 1935 р. уряд видав закон про окружні горожанські школи, яким передбачалося створення шкіл цього типу і у сільських місцевостях. Однак горожанська школа так і залишилась навчальним закладом для міського населення середнього достатку, а закінчення її не давало прав, що їх мали учні нижчих класів гімназії.

Чеська буржуазія не була зацікавлена у розвитку освіти на Закарпатті. Створені нею органи управління навчальними закладами окупованих земель — шкільний реферат в Ужгороді і шкільна рада при ньому — всупереч закону від 3 квітня 1919 р.

про національну школу відкрито проводили політику чехізації. Для цього вони використовували різні методи: відмова асигнувати кошти на будівництво нових шкіл, підкуп сільської старшини, насильне насадження державної мови. Зрадницьку роль у зв'язку з наступом окупантів на національні школи відіграла українська націоналістична буржуазія, яка на словах виступала проти чехізації, а насправді діяла у згоді з ними.

Щедро субсидуючи реакційні культурно-освітні організації і товариства націоналістичної буржуазії та російської білогвардійської еміграції, уряд буржуазної Чехословаччини здійснював за їх мовчазною згодою висунутий ним же лозунг «через русифікацію до прямої чехізації» [11, с. 57].

Наступ на національну школу у Закарпатській Україні дуже швидко позначився на співвідношенні українських і чеських шкіл. Якщо у 1920 р. в Ужгороді працювала лише одна початкова школа з чеською мовою навчання, то на 1926 р. їх було вже 54 [20, с. 136]. У 1921/22 навчальному році на Закарпатті діяли 724 початкові школи, з них 540 з українською і 32 з чеською мовою навчання [24, с. 174—176], а на 1937/38 навчальний рік кількість українських шкіл зменшилася до 463, а кількість чеських зросла до 188 [30, с. 4]. Швидко зростала кількість чеських горожанських шкіл. У 1921/22 навчальному році було 6 українських і 1 чеська горожанська школа, а в 1937/38 навчальному році статистика вказала 21 школу з українською і 23 з чеською мовами навчання [30, с. 4].

Жахливим був стан шкільних приміщень. В селах з українським і угорським населенням школи часто розміщувалися в клунях, напіврозвалених хижках. Наприклад, в селі Кичирна Свалявського округу діти навчалися у приміщенні старого млина серед постійного гуркоту і пилюки [20, с. 262]. У гірських округах — Верховині — через відсутність шкільних будинків досить поширеним було навчання під відкритим небом, яке дістало назву «шкіл під дубом».

Уряд, як правило, погоджувався на будівництво нових шкіл тільки за умови, що в них буде запроваджена чеська мова [15, с. 47].

Значна частина дітей бідноти не була охоплена навчанням. Постійне недоїдання, хвороби, відсутність одяжі, широке використання найманої дитячої праці у куркульських і поміщицьких господарствах призвели до того, що 33% дітей шкільного віку не відвідувало школу. «Немає слів, — писала депутат-комуніст чеського парламенту Г. Ландова-Штихова після відвідання Закарпаття, — якими можна було б описати повну, страшну, грізну біду підкарпатського народу. Я вже бачила дуже багато, бачила вже стільки біди на світі... але біди, такої пригноблюючої і всевладної, як на Верховині, на Підкарпатті, я не бачила ніде... Лежать там сотні дітей у тяжкому сні від голоду, найменші з них вмирають» [20, с. 216—217].

З восьми гімназій у 1937 р., які відвідувало 5883 учні, лише чотири були з українською мовою навчання, але в них навчалися

переважно діти української буржуазії та білоемігрантів [12, с. 18].

За час панування на Закарпатті буржуазної Чехословаччини тут не відкрито жодної нової учительської семінарії. Учителів для початкових і горожанських шкіл продовжували готувати державна семінарія у Мукачевому та дві греко-католицькі — в Ужгороді. Не погодились окупанти й на відкриття вищого навчального закладу на Закарпатті.

Чільне місце в планах асиміляції займало роздування окупантами мовних суперечок серед української націоналістичної буржуазії. Суть їх полягала в тому, якою мовою випускати підручники і навчати дітей у школі: штучною «карпато-руською», українською чи російською. Розпалюючи «мовну війну», чеська та українська націоналістична буржуазія прагнула відвернути трудящі маси від боротьби за соціальне та національне визволення і возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною, розчистити шлях для фашизму і підготовки війни, навечно прив'язати загарбані землі до буржуазної Чехословаччини [17, с. 479].

Створення у 1921 р. Комуністичної партії Чехословаччини, до складу якої увійшла Міжнародна соціалістична партія як Закарпатська крайова організація КПЧ, мало вирішальне значення для розгортання революційно-визвольного руху на окупованих землях [28, с. 169], забезпечувало широку інтернаціональну підтримку у боротьбі прогресивних сил за освіту для народу. Викриваючи реакційний характер шкільної політики чеської буржуазії та українських буржуазних націоналістів, КПЧ згуртувала трудящі маси всіх національностей на рішучу відсіч задумах окупантів, на боротьбу за утвердження демократичних принципів у галузі освіти і виховання.

Освітня політика уряду на окупованих землях була гнівно засуджена вже на першому з'їзді КПЧ в лютому 1923 р. Делегати від Словацької, Тешинської і Закарпатської комуністичних організацій заявили, що на цих землях замість шкіл «будуються тюрми та казарми, замість культури множаться корчми... Кількість шинків, у порівнянні з періодом Угорщини збільшилась майже на 200%; тоді коли на школи та лікарів уряд не має грошей. Близько 30% сіл не мають шкіл...» [19, т.1, с. 449—451]. Прийняті з'їздом «Тези з національного питання» засуджували асиміляторську політику чеської буржуазії та буржуазії національних меншостей. Партія виступила проти будь-яких проявів національної нерівноправності, в тому числі і на ниві народної освіти, проти соціального і національного гноблення [13, с. 120]. Однак з'їзд ще не стояв на ленінських позиціях в національному та аграрному питаннях. Це негативно позначилося і на розгортанні боротьби за народну освіту.

Революційну програму дій з питань школи і виховання на 20-ті роки КПЧ чітко визначила у період виборів до чехословацького парламенту 1924 р., на яких вона одержала переконливу перемогу. У передвиборній програмі комуністи вимагали створення уряду робітників і селян, підписання політичного і торговельного со-

юзу з СРСР, проведення земельної реформи на основі безплатного розподілу поміщицьких земель між сільською біднотою, позбавлення урядової підтримки приватних шкіл, що перебували в руках церкви та різних реакційних товариств і організацій, запровадження нових навчальних планів і програм. «Для всіх національностей, — говорилося у передвиборній програмі Закарпатської крайової організації КПЧ, — по встановленій потребі треба відкрити школи з відповідною національною мовою викладання. Рівноправність націй повинна забезпечуватись у всіх ділянках» [19, т. 1, с. 470].

Закарпатська крайова організація КПЧ закликала трудящі маси домагатися від окупаційних властей охоплення всіх дітей шкільного віку навчанням, будівництва шкіл на кошти держави [19, т. 2, с. 24], підкреслюючи при цьому, що в умовах соціального і національного гноблення питання розвитку культури й освіти краю перетворюється у політичну проблему, розв'язання якої залежить від революційної перебудови всього суспільства [19, т. 2, с. 32].

Важливе значення для вирішення національної проблеми на Закарпатті мало рішення V Конгресу Комінтерну з українського питання, в якому підкреслювалося, що воно «є одним із найважливіших питань Середньої Європи, розв'язання якого диктується інтересами пролетарської революції як у Польщі, Румунії й Чехословаччині, так і у всіх суміжних країнах» [5, с. 131]. В основу розв'язання цього питання конгрес поклав лозунг про самовизначення і возз'єднання з Радянською Україною насильно відторгнутих українських земель.

Другий з'їзд КПЧ, що відбувся 31 жовтня—4 листопада 1924 р., повністю схвалив рішення V Конгресу Комінтерну і прийняв ленінське положення з національного питання — про право нації на самовизначення аж до відокремлення. Виступаючи на ньому від імені Комінтерну, Д. З. Мануїльський вказав на необхідність всебічної підтримки комуністами «боротьби за відділення Карпатської Русі і інших національних меншостей» [14].

Рішення з'їзду чітко визначили завдання комуністів Закарпаття у розгортанні боротьби трудящих за соціальне і національне визволення, за демократизацію школи.

Питання захисту прав трудящих Закарпаття на розвиток національної культури і школи стояли в центрі уваги і наступних з'їздів КПЧ. Даючи відсіч правоопортуністичним елементам і соціал-демократичним тенденціям в діяльності окремих керівних діячів партії, КПЧ на чолі з К. Готвальдом, Я. Швермою, А. Запотоцьким піднімала трудящий люд на боротьбу проти визиску і безправ'я, викривала асиміляторську політику чеського уряду.

П'ятий з'їзд КПЧ, що відбувся в умовах наростання світової економічної кризи, висунув невідкладну потребу тісного союзу робітничого класу і селянства у боротьбі проти наступу катіталу. З'їзд засудив політику національного гноблення на окупованих територіях і поставив перед партією завдання, щоб «вона в душі пролетарського інтернаціоналізму енергійно вела боротьбу за за-

доволення повсякденних інтересів трудящих пригноблених націй» [13, с. 146].

Шостий з'їзд КПЧ також включив у порядок дня обговорення національного питання і роботи серед молоді. На конкретних фактах делегати з'їзду викривали політику соціального і національного гноблення, переслідування прогресивних культурно-освітніх організацій і чехізації навчальних закладів Закарпатської України. З'їзд засудив теорію «русинства» і заявив, що слов'янське населення на Закарпатті є частиною всього українського народу, підтвердивши тим самим право цього населення на самовизначення і возз'єднання з Радянською Україною [8, с. 333]. Він закликав комуністів, всіх чесних людей республіки викривати колоніальну політику уряду, прийти на допомогу поневоленому народу Закарпаття [26, с. 401].

Криза, яка паралізувала всю економіку буржуазної Чехословаччини, особливо відчутно позначилась на становищі трудящих Закарпаття. Тисячі безробітних, юрби голодних селян, опухлі від голоду старики і діти — такою була повсюдна картина містечок і сіл Закарпаття у 1929—1933 рр. У цей важкий для українських трудящих час ЦК КПЧ звернувся зі спеціальною відозвою до пролетаріату Чехословаччини прийти на допомогу вмираючому краю. «На Закарпатті лютує голод, — говорилося у відозві. — Бідні жителі цілих районів, всієї Верховини не бачать цілими місяцями хліба. Є села, десятки тисяч родин, які не мають шматка хліба, гелера грошей, напівголодні, вмирають від голоду і холоду» [22, с. 173].

Закликаючи робітників і селянську бідноту до посилення революційних виступів проти нестерпних утисків і пограбування, переслідування культурного життя краю, мови і національної школи, Закарпатська крайова організація КПЧ заявляла, що лише у Радянському Союзі трудящі не знають криз і голоду, що українське населення Закарпаття є частиною того народу, який покінчив з експлуатацією і щасливо живе в Українській Радянській Соціалістичній Республіці [6, ф. 2, оп. 2, спр. 182, арк. 57]. Вона таврувала зрадницьку діяльність українських буржуазних націоналістів, які також брали участь у матеріальному і духовному пограбуванні трудящих мас [6, ф. 2, оп. 2, спр. 253, арк. 31—32].

Протягом 30-х років КПЧ спрямовувала свою організаторську і політичну діяльність на створення єдиного робітничого і народного фронту для боротьби проти наступу фашизму і загрози імперіалістичної війни. У складних умовах загострення класових і національних протиріч, інтенсивної пропаганди буржуазними націоналістичними партіями фашистської ідеології і неминучості війни проти Країни Рад був скликаний сьомий з'їзд КПЧ (квітень 1936 р.). Схвалюючи рішення VII Конгресу Комінтерну про необхідність об'єднання в кожній країні всіх прогресивних сил на боротьбу проти фашизму, з'їзд затвердив розгорнуту програму єдиного робітничого і народного фронту Чехословаччини [7, с. 456].

У виступі на з'їзді секретар Закарпатського крайкому КПЧ О. Борканюк подякував чеським і словацьким трудящим за їхню

інтернаціональну підтримку трудящих Закарпаття, підкресливши, що єдино правильний шлях для населення цієї частини Чехословаччини до соціального і національного визволення показали 30 млн. українського народу, які «сьогодні мають свою Українську Соціалістичну Радянську Республіку» [27, с. 94—96].

Одним із важливих питань в умовах загрози фашизму і війни, які потребували радикального вирішення, партія вважала і шкільне питання. Через Закарпатську крайову комуністичну організацію вона розробила конкретну програму дій, до якої були включені такі вимоги: безплатне навчання дітей рідною мовою; надання державної допомоги дітям бідноти (забезпечення їх одягом, взуттям, харчами і підручниками); відокремлення школи від церкви; створення на Закарпатті такої кількості початкових, горожанських і середніх шкіл, яка забезпечувала б можливість охопити навчанням всіх дітей шкільного віку; видання нових програм і підручників, побудованих на науковій основі.

Комуністи вимагали припинити чехізацію шкіл на Закарпатті, перевести насильно створені там чеські школи на українську або угорську мову навчання, запровадити фонетичний правопис та українську літературну мову. Враховуючи великий потяг простих людей до мови і культури братнього російського народу, комуністична організація Закарпаття зажадала включити у навчальні плани горожанських і середніх шкіл обов'язкове вивчення російської мови, щоб «молода генерація могла познайомитися з культурою найбільшого і найпоступівішого слов'янського народу» [19, т. 4, с. 356].

У програму вимог були включені і такі питання, як організація густої мережі фахових шкіл та курсів, культосвітніх закладів — бібліотек, читалень, театрів, видавництва тощо [19, т. 4, с. 389]. Особлива увага приділялася у цій програмі боротьбі з проникненням у навчальні заклади фашистської ідеології. Комуністи вимагали, щоб «фашистська протирадянська література зі шкіл і бібліотек була усунена, а замість неї була припущена до шкіл і всіх публічних бібліотек література з Радянського Союзу» [19, т. 4, с. 48].

КПЧ зайняла чітку позицію щодо «мовної війни», засудила шкільні страйки і криваві сутички на мовному ґрунті, виступила проти написання підручників штучною «карпато-руською» мовою [19, т. 3, с. 371]. Роз'яснюючи трудящим масам суть «мовної війни», комуністи вказували, що її породили буржуазно-націоналістичні партії, щоб відвернути трудящих від гострих соціальних і національних проблем, розчистити шлях до фашизму і війни. «Ми, комуністи, вважаємо, — писав з цього приводу О. Борканюк, — що мовне питання — не найважливіша проблема нашого народу. Найважливішою проблемою сучасності є те, щоб наш народ і край були захищені від варварського фашизму і пекла нової війни...» [4, с. 219].

Велику роботу по викриттю колоніальних планів чеської буржуазії щодо Закарпаття, її реакційної освітньої політики вели депутати-комуністи чеського парламенту. Вони виходили при цьому

з ленінського положення про те, що «участь у парламентських виборах і в боротьбі на парламентській трибуні *обов'язкова* для партії революційного пролетаріату...» [1, т. 4], с. 40]. Неодноразово відвідуючи Закарпаття, за дорученням ЦК КПЧ, депутати-комуністи зібрали матеріали, які пізніше були використані в обвинувачувальних виступах проти чеського уряду на захист трудящих окупованих земель [31, с. 299]. Один з членів комісії, що побувала на Закарпатті, депутат Й. Штетка гнівно затаврував у своїй промові на засіданні парламенту злочини окупантів, підкресливши, що сільська біднота цього краю не має грошей навіть «на похорони дітей, які вмерли від голоду» [20, с. 354]. Він змалював також жалюгідний стан шкільництва й охарактеризував його як результат антинародної політики уряду в галузі освіти і виховання. Підтверджуючи свої обвинувачення фактами, Й. Штетка навів приклади, які свідчили про те, що сільські школи багатьох округів не мали приміщень і працювали у селянських хатах, а діти вчилися лише підписуватися і співати.

Колоніальну політику на Закарпатті викривали з трибуни парламенту депутати-комуністи К. Готвальд, Г. Ландова-Штихова та ін. Вимоги демократизації всієї системи освіти неодноразово порушувались у промовах та інтерпеляціях депутатів від Закарпатської крайової організації КПЧ: І. Мондока, М. Сидоряка, Й. Гаті, І. Локоти, П. Терека, О. Борканюка [20].

Важливу роль у боротьбі за культурно-освітні права трудящих Закарпаття відіграв орган КПЧ газета «*Rúde právo*». Вона систематично знайомила своїх читачів зі станом школи й освіти на окупованих українських землях, викривала антинародну суть шкільної політики уряду, розповідала про розквіт народної освіти в Радянському Союзі. В одному з своїх номерів вона писала, що тоді коли «в Радянській Росії шкільна справа посунулася вперед на 100 процентів, на Підкарпатській Русі... діти не ходять до школи, бо не мають взуття й одягу, влітку пасуть худобу...» [29].

Боротьба КПЧ за демократизацію школи на Закарпатті — важлива складова частина організаторської і політичної діяльності партії. Відстоюючи права поневоленого населення на розвиток національної культури і школи, КПЧ вселяла в нього віру в соціальне і національне визволення та возз'єднання з Радянською Україною.

Список літератури: 1. *Ленін В. І.* Повне зібрання творів. 2. *Белоусов В.* На шляху до перемоги. Ужгород, 1958. 3. *Бондарь А. Д.* Из истории школы в Закарпатской Украине до воссоединения ее с Советской Украиной. — Советская педагогика, 1954, № 3. 4. *Борканюк О.* Чим є для нас Радянський Союз. Ужгород, 1976. 5. Боротьба за возз'єднання Західної України з Українською РСР. 1917—1939. Збірник документів та матеріалів. К., 1979. 6. Державний архів Закарпатської області. 7. *Димитров Георгий.* Избранные произведения. М., 1957, т. 1. 8. История Коммунистической партии Чехословакии. М., 1962. 9. *Мельникова И. Н.* Классовая борьба в Чехословакии в 1924—1929 гг. М., 1962. 10. *Мисюра В. П.* Боротьба Комуністичної партії Чехословаччини за союз робітничого класу і селянства (1929—1938 рр.). Львів, 1975. 11. Нарис історії Закарпатської обласної партійної організації. Ужгород, 1968, т. 1. 12. *Небесник И. М.* На путях развития новой чехословацкой школы. М., 1978. 13. Очерки истории Ком-

мунистической партии Чехословакии. М., 1979. 14. Правда, 1924, 7 листопада. 15. Розквіт народної освіти в західних областях України. К., 1979. 16. *Снівак Б. І.* Революційний рух на Закарпатті в 1924—1929 роках. Ужгород, 1964. 17. Торжество історичної справедливості. Львів, 1968. 18. *Хичій О. Ф.* З історії шкільництва на Закарпатті з XVIII ст. до возз'єднання його з Радянською Україною. — Наукові записки Ужгородського держуніверситету. Ужгород, 1957, т. 29. 19. Шляхом Жовтня. Збірник документів. Ужгород, 1957—1964, т. 1—4. 20. Шляхом Жовтня. Промови та інтерпеляції депутатів-комуністів у чехословацькому парламенті про Закарпатську Україну (1921—1938 рр.). Ужгород, 1959. 21. *Штець А.* З історії боротьби за літературну мову в Східній Словаччині (1919—1938 рр.) — У кн.: Науковий збірник музею української культури в Свиднику. Братислава, 1963. 22. *Gottwald K.* Spisy, sv. 3. Praha, 1954. 23. *Klíř Miroslav.* Komunistická strana Československa v období dočasně kapitalistické stabilisace. Vitezství bolševické linie na V. sjezdu KSC (1925—1929). Praha, 1954. 24. *Peseň J.* Školnictvo v Podkarpatskej Rusi. New-York, 1924. 25. *Pleva Jan.* Príspevok k dejinám bolševizácie KSC na Slovensku a na Zakarpatsku. Bratislava, 1962. 26. Protokol des VI ordentlichen Parteitages des KPTsch abgehalten in Prag vom 7 bis 11 März 1931. Praha, 1931. 27. Protokol des VII Parteitages des Kommunistischen Partei der Tschechoslovakei. Praha, 1936. 28. Protokoly sjezdů KSC, sv. 1. Praha, 1958. 29. Rudě Právo, 24 červencě. 30. *Stojan F.* Represenční sborník veškerého školství na Podkarpatské Rusi při příležitosti 20 letého trvání ČSR. Prešov, 1938. 31. Za chléb, práci, půdu a svobodu. Praha, 1954.

Краткое содержание

Освещается один из малоисследованных вопросов в деятельности Коммунистической партии Чехословакии — ее руководящая роль в борьбе за культурно-образовательные права трудящихся Закарпатской Украины в годы оккупации ее буржуазной Чехословакией. На основании изучения решений съездов КПЧ и конференций Закарпатской краевой организации КПЧ, материалов о деятельности парламентской группы депутатов-коммунистов и выступлений органа КПЧ газеты «Rudě právo» автор показывает большую работу партии по организации борьбы прогрессивных сил за национальную школу Закарпатья и перестройку ее на демократических началах.

Стаття надійшла до редколегії 28 березня 1982 р.

М. М. ШВАГУЛЯК, ст. наук. співроб.,
Інститут суспільних наук АН УРСР

ДО ПИТАННЯ НІМЕЦЬКО-ПОЛЬСЬКО-ЧЕХОСЛОВАЦЬКИХ ВІДНОСИН У 1934 Р.

Зближення між фашистською Німеччиною і «санайною» Польщею на рубежі 1933—1934 рр. призвело до загострення політичної ситуації в Центральній та Південно-Східній Європі. З підписанням німецько-польської декларації від 26 січня 1934 р. зросла потенціальна загроза нацистської агресії проти Австрії та Чехословаччини. В цей час значно посилюлись антирадянські та античехословацькі тенденції у зовнішній політиці пілсудчиків. Вони явно заохочували німецький імперіалізм до експансії в південно-східному напрямі. Польський посланник у Берліні Ю. Ліпський в січні 1934 р. заявив французькому дипломатові Роша: «Віднині

німецька експансія змінює напрям і мету. Ми спокійні. Доля Австрії і Богемії не цікавить більше Польщу...» [7, с. 222]. Подібні настрої були на руку гітлерівцям, які старалися сіяти недовіря між Польщею і сусідніми країнами, зокрема СРСР і Чехословаччиною. Водночас фашистська дипломатія взяла курс на ізоляцію Чехословаччини на міжнародній арені. Для досягнення поставлених цілей правителі «третього рейху» сподівалися скористатися позицією уряду Польщі. Помітний відбиток на зовнішньополітичні акції Німеччини, Польщі і Чехословаччини та відносини між ними накладали в окремі моменти плани щодо українських земель і ставлення до українських буржуазно-націоналістичних організацій.

Необхідно насамперед зазначити, що таке спрямування політики панівних класів Польщі, Чехословаччини і Німеччини випливало з їх корисливих цілей та антирадянських розрахунків. Правляча верхівка буржуазно-поміщицької Польщі, яка у 1919 р. окупувала Західну Україну, ставила за мету ополячити цей край і перетворити його територію на плацдарм для загарбання Української РСР. Разом з тим пілсудчики підтримували сепаратистські елементи, які діяли на території Чехословаччини. Вони, зокрема, заохочували діяльність Руської національно-автономної партії на Закарпатті, яка вимагала приєднання області до хортистської Угорщини [2, с. 114—115]. Хоч польські власті і вбачали в ОУН угруповання, що загрожує Польській державі, вони у 1933 — на початку 1934 рр. ставилися терпляче до неї, виходячи з таких міркувань: по-перше, оунівці перейшли на службу до нацистської Німеччини, з якою пілсудчики намагалися зблизитися; по-друге, націоналістичні «бойовики» надавали поліцейським органам Польщі допомогу в боротьбі з революційно-визвольним рухом західно-українських трудящих [10, т. 3677, к. 232].

Правлячі класи Чехословаччини намагалися увічнити окупацію Закарпатської України. З дозволу чехословацьких властей на території країни осіли численні групи українських націоналістів, які займалися антирадянською діяльністю [8, с. 49]. Уряд Чехословаччини прихильно ставився до оунівських осередків та їхніх антипольських дій. У Чехословаччині, зокрема, знаходилося видавництво ОУН, діяли військові курси націоналістів [13, т. 1039, к. 37].

Реакційні сили Німеччини також підтримували контакти з українськими буржуазно-націоналістичними організаціями. З приходом нацистів до влади експансія на Схід, в тому числі загарбання українських земель, зокрема Радянської України, були зведені в ранг державної політики Німеччини. Саме загарбницькі плани щодо України спонукали гітлерівців до перетворення українських націоналістів на підручних своєї агресивної зовнішньої політики. Уже в перші місяці фашистського панування в Німеччині абвер відновив свої зв'язки з ОУН, які існували ще з початку 20-х років [3, ф. 256, оп. 1, спр. 61, арк. 65]. В цей час представник керівництва ОУН в Німеччині Р. Ярій зустрівся з начальником штабу гітлерівських штурмових загонів Е. Ремом. Результа-

том зустрічі була домовленість про надання оунівцям фінансової допомоги та включення націоналістичних «бойовиків» з метою їх військового навчання до підрозділів цих загонів [13, t. 1041, k. 22]. Фашистські правителі сподівалися використати українські націоналістичні організації в «психологічній війні», диверсійній та шпигунській діяльності проти СРСР, Польщі, Чехословаччини та Румунії. Ця діяльність мала координуватися із зусиллями німецької дипломатії, спрямованими на роз'єднання ймовірних противників Німеччини і поступову ревізію умов Версальського мирного договору.

Щоб приховати на перших порах свої справжні наміри, верхівка «третього рейху» широко вдавалася до миролюбних фраз і жестів. З метою надання їм більшої дієвості було вирішено не афішувати зв'язків з емігрантськими організаціями, в тому числі українськими буржуазними націоналістами. Один з найближчих співробітників шефа зовнішньополітичної служби нацистської партії Розенберга Г. Лейббрандт у грудні 1933 р. підкреслював, що підтримка емігрантських організацій не повинна «обтяжувати власну зовнішню політику» Німеччини [18, S. 450]. Конкретним виявом реалізації цієї тактичної настанови гітлерівської верхівки в умовах курсу на зближення з Польщею було рішення про тимчасове послаблення Організацією українських націоналістів дій, особливо пропаганди, спрямованих проти цієї країни.

Вже напередодні підписання німецько-польської декларації керівництво фашистської Німеччини намагалося внести корективи у свою, «українську», політику. В грудні 1933 р. до Берліна був викликаний керівник ОУН Є. Коновалець. Розмови з ним вели представник командування рейхсверу начальник гестапо Р. Дільс і співробітник служби Розенберга К. Мотц. Перед верхівкою ОУН було поставлене завдання активізувати діяльність проти СРСР, Чехословаччини і Румунії. Водночас рекомендувалося обмежити антипольські дії. Привертає увагу ще така деталь. Нацистські бонзи вимагали від Є. Коновальця організувати на Волині бази для засилання агентури на територію Радянської України. За цим розпорядженням приховувався розрахунок створити у Радянського уряду враження, що польські власті причетні до оунівських диверсій. У такий спосіб гітлерівці хотіли посіяти недовір'я між СРСР і Польщею, щоб не допустити зближення між ними. Особливий наголос вони робили на конспіративності співробітництва українських націоналістів з «третьім рейхом». Представник військового командування назвав прізвища членів організації, які співробітничали з поліцейськими органами Польщі та Чехословаччини, і висунув вимогу провести відповідну чистку, підкресливши при цьому, що в протилежному разі ОУН як таємна організація втрачає для спецслужб Німеччини свою цінність [11, t. 266, k. 163—164; 24, S. 148—149].

Наміри гітлерівців розгорнути за допомогою ОУН античехословацьку діяльність не вдалося зберегти в таємниці. Чехословацький уряд з весни 1933 р. отримував інформацію про активізацію співробітництва українських націоналістів з установами фа-

шистської Німеччини. У жовтні 1933 р. чехословацька поліція тимчасово арештувала членів «проводу» ОУН В. Мартинця і О. Сеніка. Під час обшуку в останнього були виявлені численні документи організації, які стали відомими під назвою «архіву Сеніка» [13, т. 1041, к. 116—117]. Ці матеріали підтвердили одержані раніше агентурні дані про контакти ОУН з партійними та державними інстанціями «третього рейху». Уряд Чехословаччини, який в цей час шукав шляхів поліпшення відносин з Польщею, вирішив зробити крок назустріч пілсудчикам. Документи, вилучені під час обшуку, були передані польським властям [24, S. 148].

Незабаром через своїх агентів, що працювали в ОУН, уряд Чехословаччини дізнався про зміст берлінських розмов Є. Коновальця. Було вирішено вжити заходів, щоб запобігти широкому використанню гітлерівцями українських націоналістів у підривній роботі проти Чехословаччини. В січні 1934 р. пражські власті інспірували публікацію в газеті «Народні лісти» спеціальної статті, у якій йшлося про зустріч нацистських бонз з верховою ОУН і досягнуту між ними домовленість. Інформацію передувала польська преса [4, 1934, 28 січня].

Проте спроби чехословацького уряду зблизитися з Польщею закінчилися безрезультатно. Пропозиції Праги про укладення союзу між обома державами, з якими вона виступила в 1933 р., були відхилені польською дипломатією. Відносини між Чехословаччиною і Польщею загострилися. Ідучи по шляху зближення з «третім рейхом», пілсудчики посилити нападки на Чехословаччину, якій високомірно відмовляли в праві на існування [5, с. 25; 19, S. 191]. Не заперечуючи проти німецької експансії в південно-східному напрямі, вони пов'язували з нею свої плани розчленування Чехословацької держави, які поєднували з антирадянськими намірами.

Наведемо такий характерний приклад. Навесні 1934 р. радник італійського фашистського верховоді Муссоліні з питань «східної» політики Е. Інсабато здійснив зондажну поїздку по ряду європейських столиць. Після відвідин Варшави емісар дуче прибув до Берліна, де зустрівся з Розенбергом. У щоденнику останнього під датою 29 травня 1934 р. викладений, зокрема, зміст розповіді Е. Інсабато про враження від розмов з польськими офіційними особами: «Прагнення Польщі: коридор до Чорного моря, кордон з Угорщиною» [21, S. 36]. Нацистська верхівка із задоволенням сприймала антирадянську та античехословацьку спрямованість зовнішньої політики урядових кіл Польщі, намагаючись її ще більше підсилити.

Кожен новий польсько-німецький контакт використовувався тепер гітлерівцями для демонстрації близькості двох режимів і шантажування сусідніх держав. 13—14 червня у Варшаві вперше побував фашистський візитер у міністерському ранзі — шеф пропагандистського відомства Геббельс. Він виступив з лекцією на тему «Націонал-соціалістична Німеччина як фактор європейського миру». Слухачі — представники польських політичних кіл — зустріли виступ нацистського бонзи з великим задоволенням [24,

S. 152; 25, s. 369]. Таким чином, була продемонстрована духовна близькість між фашистською Німеччиною і режимом «санації».

У момент найбільшого розпалу німецько-польського флірту сталася подія, яка справила певний вплив на дальший розвиток відносин між Німеччиною, Польщею та Чехословаччиною. 15 червня верховоди ОУН організували замах на міністра внутрішніх справ Польщі Б. Перацького. Пострілом з револьвера його вбив «бойовик» Г. Мацейко. Хоч убивці вдалося утекти, а пізніше виїхати через Чехословаччину до Аргентини, польські власті досить швидко виявили причетність ОУН до терористичного акту.

Зовні дії ОУН виглядали як протест проти політики польського уряду на західноукраїнських землях. Під час процесу в справі вбивства Б. Перацького була розкрита безпосередня участь в організації замаху керівників «крайової езекутиви» ОУН, зокрема С. Бандери і М. Лебеда. Основна роль в цій акції відводилася М. Лебедю, який керував усією підготовчою роботою, узгоджуючи її з берлінським «проводом». В ході слідства та судового процесу були виявлені, однак далеко не всі, деталі й обставини цих подій. Відчувалося, що організатори судового процесу тенденційно підійшли до аналізу міжнародних зв'язків націоналістичних політиканів.

Польська опозиційна преса звернула увагу на такий факт: обвинувач, який на суді наводив численні дані про вільну діяльність оунівських осередків на території Литви і Чехословаччини, зовсім не згадував про тісне співробітництво націоналістів з фашистською Німеччиною [23, 1936, 16 stycznia]. Отже, слідство і судовий процес не дали вичерпної і повної відповіді на всі питання організації вбивства міністра внутрішніх справ Польщі. Підсудники явно не хотіли ускладнювати процес зближення з Німеччиною. Проте ряд фактів, більшість з яких стала відомою після війни, дає підстави припускати, що сліди змови вели до впливових осіб у Берліні.

Служба Розенберга у своїй таємній записці, підготовленій сразу ж після вбивства у Варшаві, називала серед інспіраторів замаху колишнього рейхсканцлера Німеччини генерала К. Шлейхера та його однодумців, які виступали проти курсу гітлерівського уряду на зближення з Польщею [8, с. 71]. Йдеться, таким чином, про кола, які намагалися зупинити процес поліпшення німецько-польських відносин. За свідченням колишніх співробітників польського посольства, противниками німецько-польського зближення були впливові діячі в міністерстві рейхсверу і зовнішньополітичному відомстві Німеччини [25, s. 369]. Своє незадоволення фліртом з підсудниками висловлювали, зокрема, генерали Адам і В. Фріч [24, S. 88]. Заслужовує на увагу і такий факт. Ще 23 травня 1934 р., тобто за три тижні до вбивства у Варшаві, керівник відділу військових аташе в міністерстві рейхсверу майор Ресінг повідомив польського військового аташе підполковника А. Шиманського, що міністерство отримало інформацію про підготовку на території Польщі «українських замахів» [10, t. 3679, k. 37]. З невідомих причин рапорт А. Шиманського про цю розмову на-

дійшов до другого відділу головного штабу Польщі лише після вбивства Б. Перацького. Однак сам факт проінформованості керівних осіб в апараті командування рейхсверу про запланований терористичний акт є красномовним.

Можна припустити також співучасть в інспірації замаху і шефа штурмових загонів Е. Рема, який неохайно поставився до політики зближення з Польщею. У відповідь на підписання німецько-польської декларації він розіслав підрозділам штурмових загонів інструкцію, в якій запевняв, що «розплата» з Польщею є неминучою [14, S. 52]. Нагадаємо, що Е. Рем, зблизившись у цей час з К. Шлейхером, підтримував контакти з українськими націоналістичними верховодами. Крім того, в числі противників німецько-польського зближення була частина дипломатів, зокрема Р. Надольний, який з вересня 1933 р. по червень 1934 р. займав посаду посла в СРСР [17, S. 48; 20, S. 165—166].

Якими мотивами керувалися всі ті, хто виступав проти поліпшення відносин з Польщею? Деякі представники консервативних кіл вважали, що курс на зближення з Польщею суперечив їхнім планам ревізії Версальського договору. Пакт про ненапад, побоювалися вони, обмежуватиме свободу дій Німеччини і на тривалий час відтягне початок німецької експансії на Схід [9, Bd. 2, 1, S. 138]. Крім того, частина дипломатів висловлювала занепокоєння можливими міжнародними наслідками флірту з Польщею. Навіть тимчасовий союз з Польщею на антирадянському ґрунті міг, на їхню думку, підштовхнути СРСР до угоди з Францією та іншими країнами і привести до утворення могутньої коаліції миролюбних держав.

Виходячи з цих міркувань, К. Шлейхер і його однодумці шукали нагоди, щоб штучно інспірувати кризисну ситуацію в німецько-польських відносинах. З цією метою вони вирішили скористатися послугами ОУН, керівництво якої запланувало вчинити замах на одного з міністрів Польщі. Інспіратори терористичної акції сподівалися приховати свою причетність до неї. Адже незадоволення верховод ОУН німецько-польським зближенням стало на той час відомим фактом. Разом з тим у розпорядженні урядових кіл Польщі була інформація про перехід українських націоналістичних організацій на службу до «третього рейху». Всі сліди вбивства, як рахували його натхненники, мали вести до закордонного «проводу» ОУН і його нових покровителів — верховод нацистського режиму. Однак організатори замаху недооцінили взаємну зацікавленість гітлерівців та пілсудчиків у зближенні двох режимів.

Нацистська верхівка зразу ж дала зрозуміти, що ніякого відношення до вбивства Б. Перацького вона не має. Щоб переконати уряд Польщі у своїй лояльності щодо нього, власті «третього рейху» вирішили демонстративно відмежуватися від своєї націоналістичної агентури. Як привід для цього був використаний арешт М. Лебеда — одного з головних організаторів замаху. На просьбу польських властей німецька поліція в ніч з 22 на 23 червня затримала М. Лебеда на борту пароплава «Пруссія», який здійснював

пасажирський рейс з Данціга до Свінемюнде. У нього був вилучений документ на ім'я Скиби, виданий генеральним консульством Німеччини в Данцігу 16 червня 1934 р., тобто наступного дня після замаху в Варшаві [10, t. 3679, к. 6—7].

Польський уряд вимагав видачі затриманого. Привертає увагу те, що МЗС Польщі вело переговори з Берліном в обхід німецького зовнішньополітичного відомства, якому явно не довіряло. Польський посол в Берліні Ю. Ліпський знісся безпосередньо з рейхсфюрером СС Г. Гімmlером, який був у цей час начальником гестапо Пруссії. Німецька сторона погодилася задовольнити вимогу посла і повідомила про своє рішення відправити затриманого спеціальним рейсом літака до Варшави. Однак услід за цим представник німецької авіакомпанії проінформував польське посольство, що виліт літака затримується на кілька днів. Власті «третього рейху», як бачимо, хотіли відтягнути видачу М. Лебеда. Пізніше, під час особистої зустрічі з послом 26 червня, Гімmlер пояснював цей хід гітлерівського уряду необхідністю узгодити питання з командуванням рейхсверу, на користь якого працював раніше М. Лебедь. Він запевняв при цьому посла, що після підписання німецько-польської декларації співробітництво ОУН з німецьким військовим відомством припинилося [10, t. 3679, к. 33—34]. Звичайно, заява Гімmlера не відбивала дійсного стану речей і була лише спробою переконати польські власті у послідовному дотриманні німецьким урядом умов декларації.

У вирішенні питання про долю затриманого брали участь також Гітлер і Герінг. На основі цього Ю. Ліпський дійшов висновку, що переговори стосуються важливих питань внутрішньої та зовнішньої політики Німеччини [10, t. 3679, к. 23—24]. Нарешті, після наполегливих вимог посла під кінець дня 23 червня М. Лебедь був відправлений до Варшави.

Своїми діями у справі М. Лебеда керівництво «третього рейху» продемонструвало свою прихильність до курсу зближення з Польщею. Це був жест, який мав переконати підсудчиків, що заради добрих взаємин між обома режимами нацистська верхівка готова пожертвувати своєю українською агентурою.

Позиція уряду Німеччини полегшила польським властям репресивні дії проти ОУН. Після вбивства Б. Перацького поліція Польщі арештувала кількох «бойовиків» [13, t. 1252, к. 5, 17].

Водночас польський уряд вирішив паралізувати одну з головних баз ОУН, що діяла на території Чехословаччини. Міністр закордонних справ Польщі Ю. Бек направив 10 серпня 1934 р. посланникові в Празі листа, в якому доручав виступити перед урядом Чехословаччини з вимогою про позбавлення притулку і видалення з території країни 15 найактивніших членів ОУН. Міністр рекомендував при цьому підкреслити, що діям чехословацького уряду в цій справі уряд Польщі надає вирішального значення з точки зору взаємовідносин між обома державами [12, t. 129, к. 2, 4]. Польська дипломатична місія виконала доручення Ю. Бека, передавши його вимогу міністру закордонних справ Чехословаччини Е. Бенешу [12, t. 129, к. 8]. МЗС Чехословаччини виріши-

ло не ускладнювати чехословацько-польських відносин, які і без того були напруженими, і погодилося задовольнити вимогу Варшави. Незабаром група націоналістичних «бойовиків» була вислана за межі ЧСР [12, t. 129, к. 21—22; t. 130, к. 191—192]. Демарш польської дипломатії супроводжувався посиленням пропагандистської кампанії. Польські засоби пропаганди звинувачували чехословацький уряд у сприянні українським націоналістам і покладали на нього відповідальність за терористичний акт у Варшаві [22, 1963, № 2, с. 233].

Загострення античехословацького курсу підсудчиків, антирадянські настрої у Варшаві дозволили німецькій дипломатії використати польську зовнішню політику для боротьби проти створення системи колективної безпеки. Фашистське керівництво було стурбоване в цей час активною діяльністю Радянського Союзу, що мала на меті згуртування ряду країн для організації колективної відсічі агресивній політиці Німеччини. Особливе незадоволення нацистських правителів викликало досягнення домовленості між урядами СРСР і Франції, яка передбачала укладення багатостороннього регіонального договору про взаємодопомогу, що дістав згодом назву Східного пакту. Ідея колективної безпеки отримала підтримку ряду урядів і широких кіл європейської громадськості. В числі перших проект Східного пакту підтримав уряд Чехословаччини. Нацистська дипломатія стала на шлях боротьби проти мирних ініціатив Радянського Союзу. З цією метою вона вирішила спертись на негативне ставлення польського уряду до пропозиції про створення системи колективної безпеки.

Під час зустрічі з Ю. Ліпським 27 серпня 1934 р. Гітлер запропонував виробити єдину лінію щодо проекту Східного пакту [9, Bd. 3, 1, S. 379—380]. Вже через три дні, 30 серпня, польська сторона дала відповідь. Ю. Ліпський заявив статс-секретареві МЗС Німеччини Б. Бюлову, що уряд Польщі не вступить в жодну угоду, яка завдавала б шкоди польсько-німецькій декларації про ненапад. Фактично це означало підтвердження відмови Польщі від участі в Східному пакті і згоду на спільні з німецькою дипломатією дії, спрямовані на його зрив. 7 вересня польський уряд дав зрозуміти урядові Франції, що вступ Польщі до Східного пакту є неможливий [15, с. 170].

З осені 1934 р. почалося дальше погіршення польсько-чехословацьких відносин. Готовність уряду Чехословаччини приєднатися до Східного пакту викликала у Варшаві гостре незадоволення. До звинувачень у сприянні чехословацьких властей діяльності українських націоналістів було приєднане тепер твердження про те, що Чехословаччина прагне до зміни східних кордонів Польщі і досягнення спільного кордону з СРСР. Виходячи з таких аргументів, польські політики стали закликати до створення спільного польсько-угорського кордону. Під час візиту до Варшави прем'єр-міністра Угорщини Д. Гембеша 19—21 жовтня 1934 р. польська сторона висловлювала підтримку угорським ревізіоністським планам [22, 1963, № 2, с. 233—234]. В Польщі з'явилися пропагандистські видання, у яких проповідувалася ідея розчленування Чехо-

словаччини і передачі Угорщині Закарпаття. Реакційний публіцист В. Студницький розглядав встановлення спільного польсько-угорського кордону в Карпатах як складову частину широкої міжнародної акції, головною ланкою якої мало стати захоплення Німеччиною Австрії та Судет [26, s. 280, 306].

Маючи на меті експансіоністські наміри в Центральній та Південно-Східній Європі, гітлерівці намагалися підігравати суперечності між країнами регіону. З осені 1934 р. вони активізували зусилля, спрямовані на зовнішньополітичну ізоляцію Чехословаччини. Нацистська верхівка розраховувала скористатися античехословацькою політикою Польщі та Угорщини, які в цей час стали на шлях взаємного зближення й узгодження своїх зовнішньополітичних курсів. Ці розрахунки правителів «третього рейху» розкриває записка південно-східного відділення служби Розенберга від 27 жовтня 1934 р., присвячена політиці в цьому регіоні. «Цілеспрямована німецька зовнішня політика, — читаємо в документі, — повинна скеровувати угорські ревізійні претензії насамперед проти Чехословаччини. Оскільки ми не можемо відмовитися від фактора Польщі в боротьбі проти Чехословаччини, слід з цих міркувань всіляко вітати дружні зв'язки між Угорщиною і Польщею. Тому ми зацікавлені, щоб спрямовувати ревізійністську політику Угорщини насамперед проти цього ворога, причому, Угорщині повинна бути забезпечена найзначніша підтримка з нашого і польського боку». В записці підкреслювалася необхідність сприяти поглибленню існуючих незгод між Польщею і Чехословачиною. Метою німецької зовнішньої політики проголошувався перехід Польщі до табору ворогів Чехословаччини і оточення останньої [27, S. 236—238].

Події літа 1934 р. прискорили зближення Польщі з фашистською Німеччиною. Фашистські історики писали, що на той час виник спільний німецько-польський дипломатичний фронт, спрямований проти Франції та СРСР [16, s. 37]. Цей фронт мав також античехословацький характер. Ревізійністські зазіхання та антирадянські погляди польських панівних класів, недооцінка пілсудчиками нацистської небезпеки для Польщі зробили їх поплічниками нацистів у підриві зовнішньополітичних позицій Чехословаччини та у боротьбі проти організації системи колективної безпеки в Європі.

Список літератури: 1. VII Конгресс Коммунистического Интернационала и борьба против фашизма и войны. Сборник документов. М., 1975. 2. Білак С. М. Народ за ними не пішов. Ужгород, 1981. 3. Державний архів Львівської області. 4. Діло. 5. Кізенко А. Ф. Напередодні трагедії. З історії зовнішньої політики Чехословаччини, травень 1935—березень 1938 рр. К., 1971. 6. Михугина И. В. Советско-польские отношения 1931—1935 гг. М., 1977. 7. Табуи Ж. Двадцать лет дипломатической борьбы. М., 1960. 8. Чередищенко В. Анатомія зради. Український буржуазний націоналізм — знаряддя антирадянської політики імперіалізму. К., 1978. 9. Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918—1945. Serie C. Göttingen, 1973. 10. Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Ministerstwo Spraw Zagranicznych (AAN, MSZ), Ambasada w Berlinie. 11. AAN, MSZ, Delegacja przy Lidze Narodów. 12. AAN, MSZ, Poselstwo w Pradze. 13. AAN, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. 14. Bloch Ch. Hitler und die europäischen Mächte 1933—1934. Frankfurt/M., 1966. 15. Dziennik i teksty Jana Szembeka. London, 1964, t. 1. 16. Euro-

pas Schicksal im Osten. Berlin, 1939. 17. *Fabry P. W.* Die Sowjetunion und das Dritte Reich. Stuttgart, 1971. 18. *Jacobsen H.-A.* Nationalsozialistische Aussenpolitik 1933—1938. Frankfurt/M., 1968. 19. *Laroche J.* Polska lat 1926—1935. Warszawa, 1966. 20. *Nadolny R.* Mein Beitrag. Wiesbaden, 1955. 21. Das politische Tagebuch Alfred Rosenbergs 1934/35 und 1939/40. München, 1964. 22. Przegląd zachodni. 23. Robotnik. 24. *Ross H.* Polen und Europa. Studien zur polnischen Aussenpolitik 1931—1939. Tübingen, 1957. 25. *Schmitzek S.* Drogi i bezdroża minioniej epoki. Wspomnienia z lat pracy w MSZ (1920—1939). Warszawa, 1976. 26. *Studnicki W.* System polityczny Europy a Polska. Warszawa, 1935. 27. Welt-herrschaft im Visier. Berlin, 1975.

Краткое содержание

Показаны международные последствия убийства летом 1934 г. министра внутренних дел Польши Б. Перацкого. Автор приходит к выводу, что это событие послужило поводом для дальнейшего обострения отношений с Чехословакией. Нацистской верхушке оно предоставило удобный случай продемонстрировать приверженность курсу на сближение двух реакционных режимов и начать активное использование Польши в своей политике подрыва внешнеполитических позиций Чехословакии и противодействия созданию системы коллективной безопасности в Европе.

Стаття надійшла до редколегії 18 квітня 1982 р.

Л. Ю. ВОЛЬКОВИЧ, доц.,
Львівський торгово-економічний інститут

МІСЦЕ «РОБІТНИЧОГО ОБ'ЄДНАННЯ» В ПОЛЬСЬКОМУ СОЦІАЛІСТИЧНОМУ РУСІ (серпень 1891— листопад 1892 рр.)

У серпні * 1891 р. на зібранні членів польської соціалістичної робітничої організації П «Пролетаріат» у складі Е. Абрамовського, С. Мотц-Абрамовської, К. Петкевича, Я. Строжецького, М. Керша, Б.-А. Єнджеєвського, Ф. Перля група інтелігентів на чолі з Е. Абрамовським після 48-годинного дебатування відокремилась у самостійну організацію, що назвала себе «Робітничче об'єднання» («Zjednoczenie Robotnicze») [6, s. 292].

Ця подія з історії польського робітничого руху спеціально ніким не досліджувалась, а у працях загального плану про неї подаються лише часткові відомості.

В історіографії склалась думка, що це було розмежуванням (навіть розколом) у П «Пролетаріаті» між прихильниками та противниками тактики терору [1, с. 311—312; 7, с. 198—199; 8, с. 356—357].

Створюється враження, що ставлення до терору стало єдиною і головною причиною розходжень. Але йдучи за ходом подій та логікою їх розвитку, не можна не відчути певних сумнівів та не залеречити якоюсь мірою існуючого пояснення факту й обставин

* Порівн.: [10, с. 38].

утворення «Робітничого об'єднання». Дозволимо собі, принаймні в дискусійному порядку, стверджувати, що питання про тероризм було не причиною виходу групи Е. Абрамовського з П «Пролетаріату», а скоріше (чи значною мірою) приводом або однією з причин. Зазначимо, що далеко не всі противники терору покинули організацію і не всі його прихильники залишилися в ній. Зовсім не випадково також, що у своєму розвитку «Робітниче об'єднання» прийшло не до лівого, революційного крила СПР (Союзу польських робітників) і не до СДКП (Соціал-демократії Королівства Польського) — рішучих противників тактики терору, а до націоналістичної ППС (Польської партії соціалістичної), що не зреклася цієї тактики, до речі, з ініціативи самого Е. Абрамовського.

Тут, нам здається, визрівали інші, більш вагомні міркування, джерела яких крилися в національному опортунізмі діячів «Робітничого об'єднання».

П «Пролетаріат» і СПР за своїм складом в ідейному плані не були однорідними, що породжувало в цих організаціях внутрішні тертя. Однак ця обставина, на наш погляд, в історіографії не завжди правильно враховувалась при оцінці діяльності обох організацій, особливо П «Пролетаріату». Досвід показує, що не можна мати наукового уявлення про революційну організацію, абстрагуючись від головного в її ідейній платформі й особливо — в практиці. Цього не слід забувати й критикуючи прояви тероризму в поглядах (дуже рідко в діях) частини пролетаріатців.

Не цими поодинокостями насичена змістовна революційна боротьба П «Пролетаріату» і не вони визначають її політичне обличчя. Тому, на загальному фоні того, що зробив для польського робітничого руху П «Пролетаріат», важко оприймається інтерпретація в літературі розходжень в ньому з питання терору в серпні 1891 р.

Потрібну інформацію про розходження в П «Пролетаріаті» у питанні про терор і справжню причину обставин виникнення «Робітничого об'єднання» повинна б дати мемуарна література. На жаль, відомості із спогадів учасників подій та близьких до них людей виявляються часом суперечливими або не цілком вірогідними. Серйозний же загальний недолік спогадів полягає в тому, що оцінки у багатьох випадках впливають переважно із зовнішніх вражень, а не з ґрунтового теоретичного аналізу. Це стосується й висвітлення даного питання у мемуарах близького до СПР популяризатора марксизму Л. Кшивіцького. «Пролетаріат» (йдеться про П «Пролетаріат» — Л. В.), — читаємо у Л. Кшивіцького, — зжив себе не стільки своїми гаслами, скільки тактикою — його тактика, що продовжувала схиляння перед терористичними гаслами, почала відстрашувати робітників. Вони все більше тягнулись до Союзу Польських Робітників. Е. Абрамовський розумів це: почав створення «З'єднання», яке по суті було перефарбуванням «Пролетаріату», щоб затримати це тяжіння робітників до Союзу» [6, s. 307—308].

З наведеного уривка можна зробити висновок, по-перше, що хоч Е. Абрамовський у якихось межах і схвалював тактику СПР,

проте об'єднуватися з ним (на його ж платформі) він не мав наміру. Розходження були настільки великими, що «про злиття не могло бути й мови» [6, s. 330]. По-друге, теза Л. Кшивіцького, на наш погляд, у своїй основі помилкова, оскільки і в попередні місяці і в серпні 1891 р. II «Пролетаріат» не зжив себе ні гаслами, ні тактикою. Його звернення до робітників від 11 жовтня 1891 р., в якому економічні гасла поєднувались з політичними, — переконливий тому доказ [8, s. 353]. По-третє, слід визнати, що авторитетність висунутої Л. Кшивіцьким тези суттєво знижена іншими його висловлюваннями. Так, про пролетаріатців 1890 р. він писав, що це були люди, «які, визнаючи терор на словах, не поспішали до терористичних дій... і усвідомлювали все більше необхідність широкої агітаційної роботи серед робітників» [6, s. 290]. Це, до речі, підтверджувалося практикою. Далі Л. Кшивіцький уточнив, що II «Пролетаріат» мав намір спрямовувати терор проти провокаторів та шпигунів [6, s. 290].

Зазначимо, що у 1891 р. увесь так званий терор варшавської організації зводився до наміру здійснити замах на жандармського чиновника Белановського [8, s. 355—356; порівн.: 6, s. 291], підготовка якого, до речі невдала, була зумовлена не бажанням реалізації тактики, а емоційним моментом, викликаним невірогідною звісткою із тюрми пролетаріатця Л. Кульчицького про катування деяких в'язнів [6, s. 291]. Врешті, «терор» проявився тоді тільки в тому, що було побито одного фабриканта й одного директора фабрики та надіслано в окремих випадках погрозливі листи майстрам [11, № 10, s. 6; 2, ф. 110, оп. 24, д. 2779, л. 501—501 зв., 516].

Висвітлюючи деякі суттєві моменти, пов'язані з утворенням «Робітничого об'єднання», Л. Кшивіцький у цілому не виявив належної орієнтації: пише ніби з чуток і не покладається на свою пам'ять.

Зазначаючи, що «Терор був завжди гаслом, хоч ніколи, бодай, не був дією», він додає: «Нічого, нічого тепер про нього не пам'ятаю, хоч усі найважливіші конспіративні акції, а ще частіше всі конспіративні плітки, торкалися мене» [6, s. 293]. Вважаючи, що Е. Абрамовський відходив від II «Пролетаріату» під впливом СПР, Л. Кшивіцький не був певним, що той серйозно «поступово почав нехтувати справою терору, чи на перших порах робив вигляд, що нехтує» [6, s. 291]. Е. Абрамовському імпонували орієнтація СПР на маси та тимчасовий успіх, що його принесла тактика напівлегальних дій в обстановці ілюзорного лібералізму властей. Але приваблювала Е. Абрамовського в СПР скоріше поміркована частина його членів, і саме через неї, очевидно, він мав намір об'єднатися з СПР, залучивши його до модернізованої ним програми II «Пролетаріату». Такий намір, зрозуміло, допускав відступ у питанні про терор. Проте об'єднання, як зазначалось, не відбулося, бо суть розходжень полягала не тільки у ставленні до терору. Не можна не звернути уваги й на те, що коли Е. Абрамовський прийшов у II «Пролетаріат» (1890), то опозиція в ньому до тактики терору була не більш радикальною, ніж роком пізніше,

але він віддався справі цієї організації, хоч і СПР вже чітко визначив курс на маси. Отже, повторюємо, суть розходжень криється не тільки у ставленні до терору.

Зазначимо, що ми не поділяємо думки про тероризм П «Пролетаріату», яка все більше останнім часом відстоюється в історичній літературі. У тактиці цієї організації кінця 80-х років терор був другорядним, допоміжним засобом і майже не реалізувався на практиці [5, s., 95—101].

Не змінилося ставлення П «Пролетаріату» до терору і на початку 90-х років [11, № 7, s. 1—3]. Причину виходу групи Е. Абрамовського з П «Пролетаріату» слід шукати в її ідейній та організаційній еволюції — від утворення «Робітничого об'єднання» до утворення ППС. Варто уваги з цієї точки зору є думка у спогадах Л. Кшивіцького. Утворення «Робітничого об'єднання», вважає він, стало необхідним «тим більше, оскільки (Е. Абрамовський — Л. В.) відчув, що потрібно також іншим способом підкреслювати, ніж то робив «Пролетаріат», справу національних прав» [6, s. 291]. Чи не інтернаціоналізм П «Пролетаріату» став перешкодою на шляху еволюції поглядів Е. Абрамовського до національного опортунізму? За півтора року до офіційного розколу в польському соціалістичному русі Е. Абрамовський, очевидно, ще не був готовий сказати про це відверто. Однак те, що в його поглядах вже тоді намітився перехід на позиції націоналістичної ідеології, не викликає сумнівів.

Нового ідейного мотиву цієї групи інтелігентів-пролетаріатців, яка вже тоді схилилася до організаційного відокремлення, не побачив у тому, що сталося, й лідер пролетаріатців М. Кашпак. У листі до одного з керівників польської соціалістичної еміграції С. Мендельсона він писав, що група ця повністю визнає програму «Пролетаріату», але має підозріння щодо тактики і тому не приєднується. Ідея об'єднання всіх сил, що боролися на ґрунті робітничого руху в національних межах, поза майбутнім постійним міцним союзом з революційною Росією, символізувала, судячи з усього, найменування «Робітничого об'єднання».

«У об'єднанчому русі, — писав у 1924 р. автор вступної статті до першого видання творів Е. Абрамовського К. Кжешковський, — Абрамовський є одним з найбільш діяльних натхненників ППС, що виникала. Знаю, що ролі національного фактора в житті надавав він завжди великого значення» [3, s. XX]. Посилаючись на неазваних співучасників руху, автор вступу зазначив, що вплив Е. Абрамовського «на висунення гасла незалежності і утворення ППС був набагато більшим, ніж це звичайно сприймається» [3, s. XX]. На думку К. Кжешковського, Е. Абрамовський у цьому дусі «серйозно сприяв створенню в країні відповідної атмосфери і найбільш сильно впливав на С. Мендельсона. Мендельсон же тільки оцінив зрілість ситуації і висунув завдання незалежності, як головне, програмне» [3, s. XX].

Характерні висловлювання знаходимо також у очевидців подій Ф. Перля та К. Петкевича. Так, Ф. Перль зазначив, що розходження в питанні про терор не перешкодили незабаром членам

«Робітничого об'єднання» і П «Пролетаріату» (вірніше — деяким членам П «Пролетаріату» — Л. В.) об'єднатися «в ім'я нових горизонтів, що відкрилися» в рамках ППС [8, s. 357]. Інакше кажучи, ідея націоналізму, що їх об'єднала, звела нанівець предмет видимого протиборства. Власне, так воно й повинно було бути, якщо врахувати напрям еволюції поглядів Е. Абрамовського і, по суті, символічне місце терору на задвірках тактики П «Пролетаріату». Не випадково пролетаріатець, а згодом з'єднонець З. Петкевич згадував: «У нашій організації з урахуванням її ролі в русі, метою якого були відкриті масові виступи, терор відійшов на останній план» [10, s. 89].

Причому, з двох форм терору, що тоді обговорювались (оборонної і наступальної), організація дотримувалась першої [10, s. 89].

Увага на цьому питанні затримується не випадково. В ньому проглядається початок нового дня П «Пролетаріату» політичного процесу — процесу відступу правої, націоналістичної течії, що оформлялась в організації, від революційного інтернаціоналістського напрямку. Це явище на порушеному рівні ще не піддавалось аналізу, і, на наш погляд, не дістало наукової оцінки.

Вернімося до свідчення З. Петкевича. В його короткому спогаді читаємо: «Про групу польських соціалістів, яка вилучилася з «Пролетаріату» і відома під назвою «Робітничого об'єднання», можна сказати без перебільшення, що в польському соціалістичному русі... (оскільки йдеться про рух класовий, робітничий, масовий) відіграла вона видатну роль піонерки незалежницького напрямку» [10, s. 83]. Наприкінці 20-х років нинішнього століття, коли писались наведені рядки, в буржуазній Польщі модно було прилучати дії минулого до так званого незалежницького руху, але в принципі З. Петкевич не погрішив тут супроти істини.

Показовий у цьому відношенні персональний склад «Робітничого об'єднання». За З. Петкевичем, у момент утворення до нього увійшли пролетаріатці: Е. Абрамовський, його дружина С. Мотц-Абрамовська, Л. Фальський, К. Петкевич, Е. Петкевич, Я. Стржецький та ін. [10, s. 83].

Є відомості, що з пролетаріатців до цієї групи належали також Ф. Турович [2, ф. 102, 5 д-во, 1894, д. 243, ч. 1, л. 35] та С. Тиліцький [6, s. 292; 9, s. 18]. Не зайвим буде зазначити, що серед перелічених осіб не було жодного робітника і ніхто з них у своєму розвитку не прийшов до СДКП. Навпаки, з восьми названих осіб шестеро увійшли до ППС в момент її утворення (С. Мотц-Абрамовська незабаром померла, а Ф. Туровича у березні 1892 р. було заарештовано).

Звернімо увагу, що зразу після утворення «Робітничого об'єднання» до нього вступили «народові соціалісти», прихильники ідей Б. Лімановського та видаваної в Парижі пронаціоналістичної газети «Побудка» С. Войцеховський, В. Грабський, М. Родзевич, Л. Родзевич; близький контакт з ними встановив ще один «лімановщик» — М. Абрамович [10, s. 83—84]. Всі вони примкнули до нової організації, аж ніяк не зрікшись своїх переконань, щонай-

менше — принципів вирішення польського питання. Хіба це не вказує на політичний напрям, обраний «Робітничим об'єднанням»?

Інтерес, що його виявили «народові соціалісти» до робітничого руху, сприяв зближенню їх з «Робітничим об'єднанням», але це сталося тільки завдяки відходу останнього від інтернаціоналізму. На наш погляд, саме цей явний крен у бік націоналізму був однією з головних причин того, що не відбулося об'єднання групи Е. Абрамовського з СПР, незважаючи на зміну позиції «з'єдноченців» у питанні терору. Таким чином, сама констатація в історичній літературі неоднорідності «Робітничого об'єднання» (порівняно з іншими робітничими організаціями) є недостатньою для з'ясування стану речей, тим більше, що й «неоднорідність» ця була переважно зовнішньою.

Вважаємо, що для об'єднання згаданих вище осіб, які ідейно й організаційно стояли раніше на полярних позиціях, повинна була існувати якась спільна основа зближення, що відсувала б розходження на другорядний план. І вона була знайдена, на нашу думку, у спільному розумінні національного питання. Тракткування його прихильниками «Побудки» аналізу не потребує — воно викладалося цілком відверто. Що ж до групи Е. Абрамовського, то особливої позиції вона не займала, а в її складі, якщо не ідентичність, то близькість поглядів у національному питанні також повинна була мати місце.

Як же «з'єдноченці» розглядали національне питання на фоні політичної програми П «Пролетаріату»? Очевидно, найбільш доцільно буде осмислити позицію, насамперед, самого Е. Абрамовського, визнаного теоретика П «Пролетаріату», а потім і «Робітничого об'єднання». У 1892 р. він видав брошуру «Справа робітніча», шостий розділ якої називався «Політична свобода і національна незалежність» [4, s. 176—181]. В ньому автор, розмірковуючи про значення політичних свобод в рамках буржуазного ладу та історії боротьби за них на Заході, обстоював запровадження їх і в Росії. Нарешті, він підводить читача до висновку: шляхом революції «повинні ми добитись окремої конституції для Польщі, чи, інакше кажучи, повинні разом з російськими робітниками скинути царський уряд, вигнати його повністю з нашої країни, здобути незалежну Польщу» [4, s. 180].

Як бачимо, Е. Абрамовський розумів, що повалення царизму польському робітничому класу не під силу без союзу з російським пролетаріатом.

Однак союз з росіянами у нього досить куций. Він не розрахований на історичну перспективу, принаймні до повного соціального визволення, а обмежується у часі завоюванням національної незалежності в межах буржуазної держави. Словом, із цього розділу випливає, що на перший план виступає гасло завоювання незалежності й окремої для Польщі конституції, що забезпечила б політичні права та свободи на зразок буржуазного Заходу, а потім вже постановка соціальних проблем, причому союз з російським пролетаріатом вже не передбачається. Таким чином, створюється відома формула: «спочатку незалежність, потім со-

ціалізм». Хіба ж це не основа для зближення з «народовими соціалістами»?

«Робітничче об'єднання» сприйняло принцип «Побудки», коли до нього увійшла група «народових соціалістів», після чого поступово підпорядкувався їм, не без вагань, сам Е. Абрамовський, який був до того інтернаціоналістом. Однак готовність перейти на позиції націоналізму визріла у «з'єдноченців» значно раніше, що, власне, й зумовило факт їх об'єднання з «народовими соціалістами». Що ж до Е. Абрамовського, то існує твердження, ніби він навіть у момент утворення ППС хотів надати цій організації класово-інтернаціоналістичного відтінку [1, с. 327—329]. Така не зовсім чітка, невдала спроба мала місце. Але, на наш погляд, домінуючим тоді у свідомості Е. Абрамовського був не інтернаціоналізм, а його протилежність. І саме цим пояснюються вагання, непослідовність і, нарешті, згода з націоналістичною програмою ППС.

«Робітничче об'єднання» не ізолювалось у робітничому русі від інших організацій. Його лідери зберігали зв'язки з П «Пролетаріатом», підтримували деякі контакти із СПР і водночас з діячами буржуазно-національного напрямку, вважаючи, що всі вони кінцем кінцем сприймуть їх новий курс, створивши тим самим ґрунт для об'єднання [3, s. XIX; 10, s. 85].

«Робітничче об'єднання» залишалось нечисленною організацією аж до вступу у ППС. Епістолярної спадщини, яка б відбивала його програму, воно не залишило, але судити про його наміри та дії все ж можна. Оцінюючи «Робітничче об'єднання», Ф. Перль зазначав, що воно займало середнє становище між «Пролетаріатом» і «Союзом», чи, образно кажучи, було не «гарячим», не «холодним», а «літнім» [8, s. 357]. На нашу думку, ця «золота середина» на загальному фоні еволюції організації до ППС показує, що Е. Абрамовський та його оточення вели «Робітничче об'єднання» до західноєвропейського соціал-демократизму, дрібнобуржуазного, опортуністичного ухилу і прагнули пристосувати до нього національне питання. Йдеться, таким чином, про відхід від інтернаціоналізму. У цьому зв'язку доцільно вказати також на дуже стриману діяльність «Робітниччого об'єднання», яка зводилась в основному до робітничої освіти та організації кількох поміркованих страйків у напівпролетарському середовищі каменярів та пивоварів [2, ф. 102, 5 д-во, 1894, д. 243, ч. 1, л. 35; 10, s. 90—91; 12, s. 29]. Про прихильність до дрібнобуржуазного угодовства «Робітниччого об'єднання» свідчить і наполеглива вимога Е. Абрамовського на Паризькому з'їзді польських соціалістів (1892) внести у розділ партійної програми «Засоби боротьби» параграф про «колективні петиції» [3, s. XXII].

Існує ще можливість підтвердити викладену тут думку архівним джерелом. Притягнутий до відповідальності у справі П «Пролетаріату» Ф. Турович показав на слідстві, що належав до товариства «Об'єднання» («Робітничче об'єднання». — Л. В.), яке «не має нічого спільного з «Союзом робітників» і «Пролетаріатом». Воно не пропагує соціальних ідей, а піклується лише про розумо-

вий розвиток робітників шляхом наукових бібліотек та популярних лекцій, влаштування кас взаємної допомоги і спілок за фактом» [2, ф. 102, 5 д-во, 1894, д. 243, ч. 1, л. 35]. Товариство, за його словами, не користувалося забороненими виданнями, вимагало поліпшення робітничого законодавства, визнавало страйки, мало «касу опору» [2, ф. 102, 5 д-во, 1894, д. 243, ч. 1, л. 35—35 зв.].

На жаль, ми не маємо для порівняння інших свідчень. Ф. Туровнич, зрозуміло, намагався представити слідчому свою організацію у невразливому для переслідувань світлі. Але його свідчення, на наш погляд, не спотворювали суті політичної платформи «Робітничого об'єднання». Нарешті, у зізнаннях Ф. Туровича є одна дуже суттєва деталь: він показав, що зазначене ним «Об'єднання» так іменувалось серед робітників, а серед інтелігентів воно називалось товариством «посибілістів».

Навряд чи ті, хто дотримувався останнього найменування, не розуміли опортуністичної «політики можливого» французьких «посибілістів». Згадаймо, до речі, що коли 14 липня 1889 р. у Парижі відкрились два міжнародні конгреси — марксистський і посибілістський, — група Б. Лімановського, прихильники якої пізніше увійшли до «Робітничого об'єднання», брала участь у посибілістському конгресі [5, s. 102].

Таким чином, в основі доктрини групи Е. Абрамовського, яка вийшла влітку 1891 р. з П «Пролетаріату», були такі поняття, як опортунізм і націоналізм. Ці мотиви, що протистояли пролетарському інтернаціоналізму, стали критеріями розмежування в польському соціалістичному русі. Утворення «Робітничого об'єднання» визначило контури цього розмежування, а Паризький з'їзд (1892) польських соціалістів правого ухилу зафіксував розкол, що вже відбувся.

Список літератури: 1. Орехов А. М. Становление польского социалистического движения. Структура, программные концепции, деятели (1874—1893). М., 1979. 2. Центральный государственный архив Октябрьской революции, высших органов государственной власти и органов государственного управления СССР. 3. Abramowski E. Pisma. Warszawa, 1924, t. 1. 4. Abramowski E. Pisma. Warszawa, 1928, t. 4. 5. Wolkowicz L. Z dziejów II Proletariatu (1889—1890). — Z Pola walki, 1975, N 4. 6. Krzywiczki L. Wspomnienia. Warszawa, 1958, t. 2. 7. Mazowiecki M. Historia ruchu socjalistycznego w zaborze rosyjskim. Kraków, 1903, 8. Perl F. (Res). Dzieje ruchu socjalistycznego w zaborze rosyjskim (do powstania PPS). Warszawa, 1958. 9. Pietkiewicz K. Marja Gertruda Paszkowska. — In: życie i praca Marii Paszkowskiej / Pod red. L. Wasilewskiego. Warszawa, 1929. 10. Pietkiewicz Z. Ważna karta dziejów socjalistycznego ruchu niepodległościowego (z moich wspomnień) — In: Niepodległość. Warszawa, 1930, t. 2. 11. Przedświt, 1891. 12. Sp. (Falski L.). Wspomnienia z dwóch lat (1892—1893) — Z pola walki. Londyn, 1904.

Краткое содержание

Обосновывается мысль, что расхождения по вопросу террора были не причиной, а скорее поводом или одной из причин размежевания во П «Пролетариате». На основе источников и историографических данных показано, что речь идет не столько о тактических расхождениях, сколько об отходе группы интеллигентов во П «Пролетариате» от пролетарского интернационализма на позиции опортунизма и национализма.

Стаття надійшла до редколегії 12 квітня 1982 р.

ПОВІДОМЛЕННЯ

І. Г. ПОПОВА, асп.,
Харківський університет

ЕКОНОМІЧНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО РЕГІОНІВ-ПОБРАТИМІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР І НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ БОЛГАРІЇ (1959—1971)

Поглиблення і розвиток всебічного співробітництва між соціалістичними країнами сприяло виникненню нової форми дружніх контактів — побратимських зв'язків. Нині 127 республік, країв, областей і районів СРСР мають систематичні контакти з 185 районами 11 соціалістичних держав.

Серед побратимських зв'язків трудящих СРСР з соціалістичними країнами значна кількість припадає на Народну Республіку Болгарію. 25 округів Болгарії з 28, а також три міста поріднені з відповідними регіонами Радянського Союзу, що становить майже чверть загальної кількості районів СРСР, які мають прямі контакти з соціалістичними країнами [7, с. 25].

Ця нова, перспективна форма зв'язків між соціалістичними державами заслуговує на всебічне вивчення. «Відносини між державами здавна називалися міжнародними. Та лише в наш час, у світі соціалізму, вони справді стали відносинами між народами. В них безпосередньо беруть участь мільйони і мільйони людей» [1, с. 6].

На особливу увагу дослідників заслуговує економічне співробітництво поріднених регіонів, оскільки воно є матеріальною основою для вирішення завдань соціалістичного і комуністичного будівництва. Про це питання в історичній літературі висвітлено недостатньо. Спеціальних робіт про побратимське співробітництво в галузі економіки поки що немає.

Не досліджувалися спеціально й економічні зв'язки трудящих Української РСР з братньою Болгарією, хоч на Україну припадає майже половина округів НРБ, які співробітничать з СРСР. Окремі цікаві дані можна знайти у збірнику статей «Породненные социалистическим интернационализмом», працях П. С. Соханя, а також у дослідженнях про побратимські зв'язки України і Болгарії, що були опубліковані обласними видавництвами [3; 5; 6; 10; 11; 13; 16; 18; 19; 23; 24; 25; 26].

Болгарські історики також почали виявляти інтерес до питань економічних зв'язків регіонів-побратимів, про що свідчить книга П. Захарієва, у якій частково висвітлено контакти болгарських округів з областями України [7]. Однак ці праці не дають ціліс-

ної картини побратимських зв'язків УРСР і НРБ в галузі економіки, оскільки їх автори не ставили перед собою такого завдання.

Дана стаття є спробою виявити й охарактеризувати основні напрями дружніх контактів між підприємствами-побратимами у промисловості Української РСР і Болгарії, а також визначити роль і ефективність цієї форми радянсько-болгарського економічного співробітництва.

Період з 1959 по 1971 рік бере початок від моменту виникнення побратимських зв'язків трудящих Української РСР і Народної Республіки Болгарії і закінчується прийняттям у 1971 р. Комплексної програми дальшого поглиблення і вдосконалення співробітництва і розвитку соціалістичної інтеграції, коли розпочався новий етап розвитку співробітництва братніх соціалістичних країн.

Прямі контакти між підприємствами та установами УРСР і НРБ виникли наприкінці 50-х років, коли в нашій республіці було засновано товариство радянсько-болгарської дружби. Це поклало початок порідненню областей України з округами Болгарії. Поступово економічне співробітництво між УРСР і НРБ розширювалося, зростала його ефективність, виникали нові форми зв'язків. Цьому значною мірою сприяли договори про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу 1948 і 1967 рр. і прийнята XXV сесією РЕВ 1971 р. Комплексна програма соціалістичної економічної інтеграції.

Партійні, профспілкові, комсомольські організації Української РСР проводили велику роботу по встановленню зв'язків між промисловими підприємствами районів-побратимів УРСР і НРБ, виходячи з настанов партійних з'їздів, Програми КПРС про необхідність подальшого зміцнення і вдосконалення економічних зв'язків з соціалістичними країнами, вказівок ЦК Компартії України, спрямованих на встановлення дружніх контактів між містами і областями УРСР і країнами народної демократії, постанови Президії ВЦРПС від 24 березня 1961 р. і постанови VII Пленуму ВЦРПС від 26 травня 1961 р. «Про роботу по встановленню, розвитку і зміцненню міжнародних зв'язків з зарубіжними профорганізаціями і колективами підприємств», постанови секретаріату ЦК ВЛКСМ від 15 серпня 1963 р. «Про участь комсомольських організацій у здійсненні дружніх зв'язків республік, областей і міст Радянського Союзу з областями і містами соціалістичних країн».

Поступово прямі контакти між підприємствами, що добре себе зарекомендували і довели свою ефективність, набули систематичного характеру, розроблялися плани про співробітництво, укладалися договори про соціалістичне змагання.

Співробітництво між трудящими Української РСР і округів-побратимів Народної Республіки Болгарії має різні форми: обмін фахівцями, досвідом роботи, науково-технічною документацією.

Однією з найбільш поширених форм економічного співробітництва підприємств-побратимів є обмін фахівцями. Він почався наприкінці 50-х років, тобто під час виникнення побратимських

зв'язків. Піонерами такого співробітництва були трудівники Одеської області УРСР і Варненського округу НРБ. Виконуючи постанову Секретаріату ВЦРПС від 25 квітня 1965 р. «Про роботу профорганізації по обміну профспілковими і робітничими делегаціями з зарубіжними країнами», широко практикують такі зв'язки профспілкові організації Полтавської області, яка встановила у 1962 р. прямі контакти з Великотирновським округом НРБ. У 1966 р. працівники Кременчуцької взуттєвої фабрики Полтавської області допомогли своїм колегам з болгарського міста-побратима Свиштов опанувати новим, більш прогресивним методом виготовлення взуття, який був вперше в Радянському Союзі застосований у Кременчузі [9, а]. Плідним виявилось також співробітництво Карловського машинобудівного об'єднання Полтавської області з машинобудівниками болгарського міста Павликени, коли українські фахівці, згідно з планом про співробітництво, допомогли друзям удосконалити технологію виробництва вагонних коліс [9, б]. У 1971 р. на будівництві компресорної установки газопроводу Єфімовка—Диканька—Київ працювала велика група болгарських робітників з Великотирновського округу. За успіхи у будівництві почесними грамотами були нагороджені виконробі А. Дербанов і О. Маринов, майстер В. Стефанов, комплексна бригада теслярів Д. Донева [9, в].

Тісні зв'язки встановилися між трудящими Ворошиловградської області і Перницького округу. У лютому 1962 р. Президія Ворошиловградської обласної ради профспілок зобов'язала всі галузеві обкоми профспілок і ФЗМК створювати постійно діючі комісії, що повинні займатися зв'язками з соціалістичними країнами [17, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 3566, арк. 94]. Завдяки поліпшенню роботи профспілкових організацій, яка була спрямована на розширення прямих контактів між підприємствами районів-побратимів, значно зросла кількість трудових колективів, що співробітничали. Якщо в 1964 р. прямі зв'язки зі спорідненими підприємствами Перницького округу мали 90 підприємств Ворошиловградської області, то наприкінці 60-х років — 150 [17, ф. 1, оп. 31, опр. 2592, арк. 79; 8, с. 68].

У 1967 і 1970 рр. Ворошиловградську область відвідали фахівці народного господарства Перницького округу. Вони побували на ряді підприємств, зустрілися з передовниками виробництва, обмінялися думками про використання сучасної техніки. Болгарські делегації дістали можливість уважно вивчити досвід автоматизації і механізації виробничих процесів на заводах області. Особливий інтерес викликала у болгарських друзів робота обласної партійної організації по мобілізації трудящих на прискорення темпів науково-технічного прогресу [14, ф. 179, оп. 12, спр. 197, арк. 203]. Плідним виявився також обмін досвідом між Лисичанським і Перницьким скляозаводами (1970). Після відвідання перницького заводу «Кристал» лисичанські фахівці розробили проект удосконалення технології виробництва скла, поліпшили якість плитки, що вироблялася на заводі. Водночас поліпшилися умови праці робітників [14, ф. 179, оп. 12, спр. 197, арк. 198].

Виробничо-економічні зв'язки України і Болгарії з об'єктивною закономірністю диктують необхідність використання такої могутньої підйоми, як соціалістичне змагання. Головна мета учасників цього справді всенародного руху — досягнення найбільшої ефективності виробництва й якості роботи, одержання найкращих кінцевих результатів. У середині 70-х років налічувалося понад 800 підприємств і організацій Радянського Союзу, які змагаються з підприємствами соціалістичних країн. З них 130 уклали договори про змагання з підприємствами НРБ [22, с. 78].

Характерно, що соціалістичне змагання між трудящими УРСР і НРБ розгорнулося відразу після встановлення дружніх зв'язків між регіонами. Вже в травні 1958 р. був підписаний перший договір про дружбу, співробітництво і змагання між склозаводами Одеси і заводом ім. Стойко Іванова Пеева Варненського округу [4, с. 58]. Шахта ім. Ілліча тресту «Кадіїввугілля» Ворошиловградської області з 1960 р. постійно змагається з рудником ім. Г. Димитрова в Пернику. Українські і болгарські гірники регулярно обмінюються передовим досвідом [27, ф. Р-22605, оп. 8, спр. 92]. Дружба між ними почалася в 1959 р., коли український шахтар М. Сахань викликав на змагання болгарського колегу Н. Спасова [24, с. 175—176].

У травні 1969 р. ЦК Компартії України і УТДКЗ провели нараду працівників обкомів, міськкомів і міськвиконкомів, представників місцевих відділень товариств дружби по підготовці до святкування 100-річчя з дня народження В. І. Леніна [21, с. 22]. У змагання на честь знаменної дати активно включилися підприємства Української РСР, що співробітничать з підприємствами НРБ. Так, Херсонський комбайновий завод уклав договір про змагання з Шуменським заводом самохідних шасі. Херсонські робітники надіслали в Шумен перехідний Червоний прапор, а шуменці передали в Херсон барельєф В. І. Леніна для вручення переможцям. Ровенський завод високовольтної апаратури достроково виконав завдання заводу-побратима, що дало змогу болгарським друзям виконати соціалістичне зобов'язання на честь ювілею В. І. Леніна [12, с. 68].

У соціалістичному змаганні Кіровограда і Толбухіна, що передбачає не лише досягнення виробничих успіхів, але й підвищення загальноосвітнього та професійного рівня трудящих, їхньої суспільно-політичної активності, з кінця 60-х років беруть участь 80 молодіжних колективів. Щорічно переможцям вручають перехідні червоні прапори Кіровоградського обкому ЛКСМУ і Толбухінського окружного комітету ДКСМ [28, с. 131].

Ефективною формою економічного співробітництва трудящих регіонів-побратимів України і Болгарії є листування, обмін науково-технічною документацією. Уже в 1962 р., коли побраталися Полтавська область і Великотирновський округ, 18 профспілкових організацій і колективів підприємств Полтавської області листувалися з підприємствами округу-побратима [27, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 3586, арк. 138]. До 1968 р. постійні контакти налагодили вже 89 профспілкових організацій Полтави [7, с. 81]. У 1964 р. на про-

ханья болгарських друзів Полтавський завод м'ясного устаткування надіслав Тирновському м'ясокомбінату альбоми і каталоги обладнання, що його виготовляє радянське підприємство [17, ф. 1, оп. 31, спр. 7592, арк. 117]. Завод «Комсомолец» Полтавської області передав робітникам заводу «Червона зірка» Великотирновського округу каталоги своєї продукції і матеріали про передовий досвід [8, с. 76]. До середини 60-х років з підприємствами Варненського округу НРБ листувалися вже понад 40 підприємств Одеси. У 1964 р. технічний відділ Управління залізниці Одеси надіслав інженеру Варненської вагонної дільниці М. Григорову схему навантаження сталених валків, яка застосовується в республіці, та її опис. Схема була успішно впроваджена у виробництво болгарськими фахівцями [17, ф. 1, оп. 31, спр. 2592, арк. 97].

У 1964 р. на прохання Перникського окружкому БКП з Луганської області було надіслано плакати про досвід бригад гірників і будівельників, що працюють під керівництвом Героя Соціалістичної Праці М. Я. Мамаєва і заслуженого шахтаря УРСР М. Є. Буніна [17, ф. 1, оп. 31, спр. 2592, арк. 2]. Досвід М. Я. Мамаєва пропагувався також на сторінках періодичних видань Перникського округу. Бригадир шахтарів Перника Г. Йосифов писав у газеті «Работническо дело», що завдяки вивченню і впровадженню досвіду М. Я. Мамаєва та інших луганських шахтарів його бригада видобуває понад норму 2800 кг вугілля щодня. Цей досвід став відомий на інших болгарських шахтах під назвою «мамаївський рух» [20].

У 1967 р. Ворошиловградське обласне бюро технічної інформації передало в Перникський округ матеріали з досвіду роботи прохідницької бригади, очолюваної Героєм Соціалістичної Праці І. В. Іванченком, про високопродуктивне використання нової техніки. Робота за новою документацією дала змогу в декілька разів підвищити продуктивність праці болгарських шахтарів [14, ф. 179, оп. 8, спр. 120, арк. 247].

Таким чином, економічне співробітництво між Радянським Союзом і Народною Республікою Болгарією, що виникло відразу після здійснення соціалістичної революції в Болгарії в 1944 р., поступово розширюється, наповнюється новим змістом; виникають нові форми зв'язків. Починаючи з кінця 50-х років до економічного співробітництва залучаються мільйони людей. Це пов'язано з масовим процесом поріднення областей СРСР і НРБ.

Значний досвід такого співробітництва нагромаджено в Українській РСР, області якої поріднені нині з відповідними округами Болгарії. Безпосередні контакти значною мірою впливають на прискорення науково-технічного прогресу, поліпшення якості продукції і підвищення продуктивності праці. Розгортання соціалістичного змагання між трудівниками Української РСР і Народної Республіки Болгарії свідчить про великі потенціальні можливості колективної творчості і ініціативи мас, соціалістичного суспільства. Обмін досвідом сприяє також вихованню трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму і соціалістичного патріотизму.

Список літератури: 1. Матернали XXVI с'їзда КПСС. М., 1981. 2. *Агапов П. В., Кипа Н. М.* Роль партійних організацій України в укрєпленні інтернаціональних зв'язей трудових колективів підприємств в ходє соціалістического сорєвнованія. Научні труди по історії КПСС. Вып. 105. Київ, 1981. 3. *Бачински А., Дихан М.* Істинюки другари. Одєса, 1969. 4. *Виднянський С. В.* Роль інтернаціонального соціалістического сорєвнованія в углубленні сорудничества рабочего класса УСРСР и братских стран соціалізма. — В кн.: Порєдненнє соціалістическим інтернаціоналізмом. Київ, 1980. 5. Единеннє побратимов. Львов, 1981. 6. *Жук В. Н., Кушнір М. С.* На Шипці народжена. Харків, 1975. 7. *Захарієв П.* Історическо дело на мільюни. Софія, 1979. 8. *Знаменская М. В.* Дружба мільюнов. Київ, 1974. 9. Зоря Полтавщини, а) 1966, 24. 05; б) 1970, 3 грудня; в) 1971, 11 вересня. 10. *Карєян М.* Міцніють дружні зв'язки. Одєса, 1960. 11. *Кириченко Н. К.* У болгарских друзей. Полтава, 1963. 12. *Кондрацький А. А.* Інтернаціональні зв'язки робітничого класу України в перїод розвинного соціалізму. — Український історичний журнал, 1965, № 10. 13. *Морєта А.* Звєзды Болгарии. Симферополь, 1971. 14. Обласний партійний архів Ворошиловоградської області. 15. *Озеров М. Е.* Крылья нашей дружбы. Симферополь, 1963. 16. *Оліфіренко І. Д.* Добре дошли, другари! Дніпропетровськ, 1969. 17. Партійний архів інституту історії партії при ЦК Компартії України. 18. Полтава—Вєліко Тирново. Харків, 1974. 19. Порєдненнє соціалістическим інтернаціоналізмом. Київ, 1980. 20. Работническо дело, 1969, 6 август. 21. *Рой Е. Е.* Возникновение и развитие зв'язей порєдненных областей и городов Украинской ССР и братских соціалістических стран. — В кн.: Порєдненнє соціалістическим інтернаціоналізмом. Київ, 1980. 22. *Смолюков В. Т., Ефременко Е. И.* Организация сорєвнованія в соціалістических странах. М., 1975. 23. Спасібо вам, советские другари. Симферополь, 1958. 24. *Сохань П. С.* Соціалістический інтернаціоналізм в действии. Украинская ССР в советско-болгарском економіческом, научно-техніческом и культурном сорудничестве. 1945—1969. Київ, 1969. *Его же.* Экономическое, научно-техніческое и культурное сорудничество СССР и НРБ и участие в нем Украинской ССР. 1944—1970. Київ, 1971. *Его же.* Очерки історії українско-болгарских зв'язей. Київ, 1976. 25. Суми—Враца. Харків, 1972. 26. У наших болгарских друзей. Симферополь, 1957. 27. Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР. 28. *Шербицкий В. В.* Воспитывать сознательных, активных строителей коммунизма. М., 1974.

Краткое содержание

Освещаются вопросы экономического сорудничества промышленных предприятий десяти областей Украинской ССР, которые установили непосредственные зв'язи с предприятиями десяти округов Народной Республики Болгарии в перїод с 1959 по 1971 год; анализируются разнообразные формы такого сорудничества и степень их эффективности.

Стаття надійшла до редколегії 18 квітня 1982 р.

В. І. ГОЛОВІН, викл.,
Чернівецький університет

БРАТЕРСЬКА ДОПОМОГА РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ НАРОДНІЙ ПОЛЬЩІ У ВІДБУДОВІ ТРАНСПОРТУ (1944—1945)

Вєліка Жовтнева соціалістична революція поклала початок формуванню принципово нового типу міждержавних відносин. В. І. Ленін, визначаючи головний зміст міжнародної політики соціалізму, вказував, що «... більшовики створюють зовсім інші

міжнародні відносини, які дають можливість всім пригнобленим народностям визволитися від імперіалістичного гніту» [1, т. 42, с. 102].

Прикладом таких відносин є всебічне співробітництво між Радянським Союзом і Польською Народною Республікою, початок якого сягає в грізні роки Великої Вітчизняної війни.

Важливе місце в історії радянсько-польських зв'язків займає братерська допомога Радянського Союзу у відбудові зруйнованого війною народного господарства Польщі, особливо її транспорту.

Питанням співробітництва СРСР і ПНР на заключному етапі війни і в післявоєнний час присвячено цілий ряд досліджень радянських вчених: М. А. Булаша, І. Ф. Євсєєва, П. М. Калениченко, І. Д. Кундюби, Л. А. Любимського, Ю. І. Макара, Б. І. Поклада [6; 7; 8; 11; 12; 13; 14]. В їхніх працях відбиті окремі розрізнені дані з досліджуваної проблеми. З польських дослідників можна виділити праці Я. Пташека [15] й особливо монографію М. Вілька [28], де найбільш докладно висвітлюються питання радянської допомоги польському народу в 1944—1945 рр.

У цілому ж тема братерської допомоги Радянського Союзу народній Польщі у відбудові її транспорту належним чином не досліджена.

Подібно до більшості країн Центральної і Південно-Східної Європи, в яких здійснилися народно-демократичні революції, молода народна влада Польщі одержала в спадок важке економічне становище. Було знищено близько 19,6 тис. промислових підприємств, тобто майже 66% їх загальної кількості. Заподіяний Польщі збиток, який вдалося підрахувати, становив 258 млрд. злотих (у довоєнних цінах) [15, с. 10]. Він дорівнював 620 дол. на душу населення, тоді як у Франції матеріальні втрати становили 504, а в Бельгії — лише 277 доларів [11, с. 144]. Внаслідок воєнних зруйнувань національне надбання Польщі зменшилось на 38% (війна у Франції знищила близько 1,5% національного багатства, у Великобританії — 0,8%) [18, с. 172].

Відступаючи під ударами Радянської Армії і Війська Польського, німецькі окупанти прагнули до повного економічного знищення прифронтових територій. Найбільшої шкоди зазнав транспорт, який втратив половину своїх основних фондів (залізничний транспорт — 84%) [15, с. 10]. Польща втратила 3841 паровоз, 10 219 пасажирських вагонів, 149 823 товарні вагони [31]. Було знищено 90% всіх дорожніх мостів, практично не існувало автомобільного транспорту і цивільної авіації [27, 137/1, к. 9, 10, 73]. Страшне видовище являли шляхи сполучення возз'єднаних західних і північних земель. Лише на залізничному транспорті було пошкоджено або знищено 70% шляхів, 55% мостів, 50% будівель вокзалів [5, с. 275—276]. В цілому транспорт Польщі зазнав втрат на суму 9 млрд. 820 млн. злотих [27, 137/1, к. 3].

Перед польським народом стояли дуже важливі завдання. Для найскорішого піднесення народного господарства необхідно було налагодити насамперед роботу залізниць, які В. І. Ленін називав

матеріальною опорою для зв'язку між промисловістю і землеробством [1, т. 43, с. 128].

З перших же днів існування народної держави безкорисливу допомогу братньому народу подав Радянський Союз, воїни Радянської Армії. Наприклад, вже до кінця серпня 1944 р. за допомогою радянських військ було відновлено близько 1500 км залізничних шляхів, в тому числі 900 км — двосторонніх [25, с. 68]. В результаті спільних зусиль радянських і польських солдатів, а також населення через два тижні після вигнання гітлерівців було відбудовано Люблінське депо, а в серпні почалось регулярне сполучення на лініях Люблін—Луків, Дорохуськ—Хелм, Люблін—Клементівці [11, с. 155].

Радянська країна передала Польщі різноманітної залізничної техніки на суму 22 млн. дол., в тому числі 1987 паровозів [3, с. 175]. Необхідно зазначити, що паровози були у доброму стані: їх вартість по відношенню до нового паровоза в більшості випадків становила 80—85% [27, 274, к. 5—40].

Прикладом братерської допомоги радянських спеціалістів може служити будівництво залізничного тунелю на лінії Кельце—Краків, яке почалось у січні 1945 р. На будівництві працювало близько трьох тисяч польських робітників, майже 600 радянських солдатів і 500 радянських цивільних спеціалістів. У рекордно короткі строки важливий об'єкт був зданий, і 12 травня на цій ділянці почався рух [28, с. 148]. Для більш повного задоволення в залізничних перевезеннях Польщі у тимчасове користування були передані радянські паровози і вагони [16, с. 7]. Така братня допомога дала змогу різко поліпшити становище на сталевих магістралях ПНР.

У перші дні і місяці після визволення Польщі значну допомогу у вирішенні транспортних проблем надавало командування 1, 2-го Білоруських та 1-го Українського фронтів. Так, Військова Рада 1-го Білоруського фронту передала із свого парку в розпорядження польського уряду 500 вантажних автомобілів і декілька тонн пального [4, с. 181]. Адміністрація міста Лодзь одержала в дарунк від командування 2-го Білоруського фронту 1000 вантажних автомашин [10, с. 12]. Суттєву допомогу польським транспортникам надали воїни 1-го Українського фронту, відремонтувавши 11 тис. км шосейних і ґрунтових доріг [13, с. 42]. Своєю самовідданою працею радянські солдати сприяли дружнім взаємовідносинам між двома народами.

Незважаючи на великі труднощі, Радянський уряд протягом вересня—жовтня 1944 р. виділив польському керівництву 413 мотоциклів, 541 легкову і 498 вантажних автомобілів [2, с. 212; 28, с. 72]. Така значна для того часу підтримка радянських друзів допомагала якнайшвидшій нормалізації обстановки на визволених землях, вела до зміцнення народної влади, зростання її авторитету у масах.

Зразу ж після вигнання ворога починалась відбудова мостів, особливо залізничних. Назавжди у пам'яті польського народу залишиться героїзм воїнів 1-ї гвардійської залізничної бригади, які

до 29 січня 1945 р., значно перекривши всі норми, закінчили відбудову 300-кілометрового шляху від Варшави до Познані й одночасно — будівництво Варшавського залізничного моста [4, с. 212]. В цілому до початку травня 1945 р. частини Радянської Армії допомогли відбудувати 800 залізничних мостів, що забезпечило рух 60 дальніх і 190 місцевих поїздів [21].

За допомогою радянських спеціалістів ставали до ладу промислові підприємства визволених районів, насамперед паровозобудівні. Лише завдяки сміливим і рішучим діям частин Радянської Армії були врятовані два з трьох заводів по виробництву паровозів у Хшанові [31]. На Хшанівському заводі, наприклад, вже у лютому 1945 р. було налагоджено випуск паровозів, які обслуговували фронт [19]. Велике значення мало створення на цьому підприємстві механічної школи, де навчалось 70 учнів [30]. Мешканцям Хшанова було добре відомо ім'я радянського офіцера М. Шиканова. Він очолював у місті автопідприємство, на базі якого з часом було створено державне автобусне об'єднання [20]. Так радянські люди щедро ділилися з польськими друзями своїм багатим досвідом і знаннями. Та найбільш цінним придбанням Польщі стало те, що золотий фонд робітничого класу поповнили 12 тис. поляків-стаханівців, вихованих на передових підприємствах СРСР [32]. Таким чином, у джерел відродження польської промисловості стояла безкорислива братерська допомога радянського народу.

Важливою подією для Польщі стало підписання 20 жовтня 1944 р. у Любліні Угоди про поставки товарів і про умови розрахунків між урядом СРСР і Польським Комітетом Національного Визволення (ПКНВ) [2, с. 278]. В рамках цієї угоди наша країна поряд з іншими товарами поставила Польській Республіці протягом жовтня-листопада 1944 р. 280 автомобілів на суму 5460 тис. злотих [32, 3536, к. 4]. З часом ця допомога збільшувалась. Так, в Угоді про взаємні поставки між СРСР і ПНР від сьомого липня 1945 р. в асортименті експортованих у Польщу товарів 17% припадало на автомобілі, літаки, трактори і рідке паливо [3, с. 185]. Про те, як виконувались зобов'язання з боку Радянського Союзу, красномовно говорять такі факти: на 20 листопада 1945 р. з 3350 автомобілів польським друзям було відправлено 2080 [28, с. 195], а також 5 транспортних літаків і автозапчастини на суму 1 млн. злотих [26, 62, к. 32]. Для порівняння зазначимо, що у травні 1945 р. від міжнародної організації по допомозі країнам, які найбільше потерпіли в роки другої світової війни (ЮНРРА), Польща одержала лише 80 автомобілів [26, 73, к. 69].

Логічним завершенням історичного етапу формування, розвитку і подальшого економічного зростання народної Польщі завдяки всебічній допомозі Радянського Союзу стало підписання 21 квітня 1945 р. Договору про дружбу, взаємну допомогу і післявоєнне співробітництво. Особливе значення для Польщі мало те, що обидві держави зобов'язались «...співробітничати в дусі дружби, з метою подальшого розвитку і зміцнення економічних і культурних зв'язків

між обома країнами і допомагати одна одній у відбудові господарств обох країн» [2, с. 415]. Такого історичного акту ще не знала історія радянсько-польських відносин.

У визволеній Польщі, яка з великими труднощами долала розруху, відроджувалась цивільна авіація. Як уже зазначалось, у ПНР не залишилось жодного літака, оскільки гітлерівські окупанти знищили всі 29 літаків польської авіакомпанії «ЛЮТ» [27, 137/1, к. 73]. На допомогу знову прийшли радянські друзі. У серпні 1944 р. відкрились перші лінії авіасполучення [25, 266, к. 40—41]. Радянські військові власті надали в розпорядження ПКНВ 10 літаків «ПО-2» для поштового зв'язку і чотири літаки «ЛІИ-2» для пасажирських перевезень. Всі літаки обслуговувались радянськими екіпажами [28, с. 72]. Завдяки радянським пілотам був встановлений постійний зв'язок між Люблінном, Жешувом, Білостоком і 23 повітовими центрами [18, с. 174]. На цей же час припадає і відкриття перших міжнародних рейсів, здійснюваних радянськими авіаторами на лініях Київ—Люблін, Львів—Глівіце [24, оп. 1, спр. 13, арк. 2; оп. 2, спр. 26, арк. 48]. З 1 травня 1945 р. була відкрита лінія Москва—Мінськ—Варшава, а з 1 вересня — безпосередньо Москва—Варшава [24, оп. 2, спр. 23, арк. 14, 36]. Так було покладено початок співробітництву цивільної авіації двох братніх країн.

Піклуючись про повітряний транспорт ПНР, Радянський уряд надав допомогу в будівництві 13 аеропортів країни, в укомплектуванні їх людьми, засобами зв'язку. Для забезпечення регулярного сполучення між аеропортами командування Радянської Армії сформувало і перебазувало в Польщу два транспортних полки по 50 літаків кожний, а також виділило 20 літаків «ЛІИ-2» та «С-47» і 50 — «ПО-2» [12, с. 19]. Цього було цілком достатньо, оскільки Польща на той час мала потребу в 20 легких літаках, в 25 середніх і в 15 важких машинах [26, 266, к. 20].

Завдяки допомозі СРСР відроджувалось авіабудування ПНР, майже щент зруйноване гітлерівцями. Радянські спеціалісти допомогли в найкоротші строки стати до ладу авіаційним заводам в містах Мелеця і Жешув. Перші кроки були дуже важкими. Все починалось з виробництва модифікованого літака «ПО-2». Але коли відбудовані підприємства міцніше стали на ноги, коли з різних кінців почали приїжджати спеціалісти, виникла можливість здійснення більш грандіозних задумів. 1945 р. став роком народження першого післявоєнного польського літака «Шпак» конструкції Т. Солтика, побудованого при технічному сприянні Радянського Союзу [25, 266, к. 40]. В цьому з особливою силою виявився інтернаціоналізм радянських людей, щире прагнення допомогти дружньому народу Польщі.

Складні завдання стояли перед країною в організації річкового і морського транспорту. Всі об'єкти на балтійському узбережжі були практично виведені з ладу. В Гдині, наприклад, було цілком зруйновано 90% хвилерізів, 45 набережних, 50 складів, 50% портівих кранів [9, с. 12]. На першому етапі за допомогою радянських саперів почалось розмінування входів у порти і портіві басейни.

Водночас проводилось підняття суден, що затонули, поглиблення і розширення портів. І в цьому неоцінному допомогли польським друзям надали моряки Балтійського флоту. Так, балтійці зобов'язались у 1945 р. підняти з дна моря 19 суден в портах Гданська, Гдині і Владіславава [25, 328, к. 20], а також поглибити фарватер на підступах до порту Гдиня і в аванпорті [2, с. 584—585].

Поряд з цим почалось будівництво судноверфів, яке ускладнювалось тим, що катастрофічно не вистачало інженерів, техніків і, особливо, кваліфікованих робітників. Адже у Польщі до другої світової війни існував єдиний невеличкий ремонтний завод у Гдині. На Гданську судноверф прийшло лише 30 інженерів і техніків, а робітників не було зовсім [9, с. 17]. Радянський Союз надіслав своїх спеціалістів. Польські суднобудівники старшого покоління добре пам'ятають своїх перших інженерів-наставників з Радянського Союзу, які вчили їх будувати судна.

Велику допомогу радянські люди надали й у відновленні судноплавства на польських річках. Наприклад, до кінця травня 1945 р. інженерні частини допомогли очистити фарватери річок і каналів від залишків зруйнованих фашистами гідротехнічних споруд. Для пересування суден був підготовлений водний шлях від Варти до Вісли через Бидгошський канал, а також шлях по середній течії від міста Тчев до Варшави. Перший транспорт доставив у Варшаву 400 т будівельних матеріалів [22]. Виконуючи свій інтернаціональний обов'язок, радянські спеціалісти в квітні—червні 1945 р. провели роботи по підготовці до безпечного руху на річці Одер в межах кордонів народної Польщі [3, с. 15]. Це значно полегшило вирішення складних транспортних проблем країни.

Ідучи назустріч польській стороні, Державний Комітет Оборони СРСР у травні 1945 р. ухвалив рішення про передачу Польщі всього річкового флоту, захопленого Радянською Армією на Одері, Віслі, Варті і Нотечі [18, с. 176]. Радянський Союз добився повернення ПНР трьох її великих кораблів «Тигендорф», «Штуттгоф» і «Племендорф», які мали бути передані союзникам [3, с. 129]. А згідно з протоколом радянсько-польської Угоди від 16 серпня 1945 р. Радянський уряд зобов'язався передати Польщі 19 суден колишнього німецького торговельного флоту [3, с. 175]. Більше того, Радянський Союз погодився викреслити із загального списку німецьких суден, які підлягали поділу, судна, що плавали раніше під прапором вільного міста Гданська, для передачі їх народній Польщі [25, 97, к. 48]. Так за безпосередньою участю нашої країни відроджувався і міцнів морський флот молодого народної держави.

Великі перетворення відбувалися в польській автомобільній промисловості, якої до війни у Польщі, по суті, не було, якщо не рахувати кількох «Фіатів», що випускались у майстернях Варшавської інженерної школи. Спираючись на всебічну підтримку Радянського Союзу, польський уряд ухвалив створити до 1 листопада 1945 р. п'ять авторемонтних заводів: у Варшаві, Глівіце, Познані, Ольштині і Лодзі. Базою для підготовки робітничих кадрів стала передана Радянською Армією колишня німецька авторембаза

в місті Глівіце, де було відкрито слюсарно-механічну школу для молоді на 100 чоловік [28, 65, к. 21]. Значну роль у підготовці водіїв і механіків відіграла створена в СРСР під час війни польська військова автомобільна школа, у якій радянські спеціалісти передавали свій багатий досвід [29]. І тому подвійною перемогою слід вважати те, що через рік колективи цих заводів зуміли капітально відремонтувати 9900 автомобілів і 2100 двигунів [26, 65, к. 25]. А саме з цього починалось становлення польської школи автомобілебудування.

Яскравим символом братерської дружби і співробітництва між двома народами стало відродження Варшави. Поряд з іншими видами різноманітної допомоги наші спеціалісти багато зробили для відновлення зруйнованого міського транспорту і комунікацій польської столиці. В дарунок Варшаві від радянських людей було надіслано 500 автомобілів і 30 тролейбусів [7, с. 249], а також 200 машин з фронту [28, с. 170]. У польській столиці добре себе зарекомендували перші мінські автосамоскиди [17, с. 60]. Така конкретна й ефективна допомога дала змогу значно прискорити відбудову столиці народної Польщі.

Допомога Радянської держави стала вирішальною умовою у відбудові транспортної мережі Польської Народної Республіки, що сприяло швидкому відродженню всієї польської економіки. Без підтримки СРСР Польща до 1946 р. змогла б відновити лише 10% виробничої потужності [6, с. 8]. Це стало можливим завдяки повороту польського народу до соціалізму, системи, заснованої на випробуваних принципах пролетарського інтернаціоналізму, братерської взаємодопомоги і всебічного співробітництва. У зв'язку з цим необхідно підкреслити, що 1944—1945 рр. стали роками становлення добросусідських відносин між двома країнами, що борючись проти спільного ворога — фашизму. Спільні заходи по відбудові транспорту ПНР сприяли успішному проведенню наступальних операцій, в тому числі Берлінської, здійснених радянськими і польськими військами в липні 1944—травні 1945 рр., оскільки через польські землі проходили всі транспортні вантажі. Саме в цей період закладалась міцна основа непорушної дружби радянського і польського народів, об'єднаних спільними інтересами соціалістичного будівництва. Братерська безкорислива допомога нашої країни дала можливість в стислі строки відновити промисловий потенціал Польщі, налагодити роботу залізничного й автомобільного транспорту, відродити цивільну авіацію, створити могутній річковий і морський флот ПНР. Виникли нові галузі промисловості — автомобільна, авіаційна і суднобудівна. Так була відкрита нова сторінка в історії радянсько-польського співробітництва.

Список літератури: 1. *Ленін В. І.* Повне зібрання творів. 2. Документи и материалы по истории советско-польских отношений. М., 1974, т. 8. 3. Документи и материалы по истории советско-польских отношений. М., 1976, т. 9. 4. *Антипенко Н. А.* На главном направлении. М., 1971. 5. *Басинский Э.* Помощь СССР в развитии западных и северных земель народной Польши. — В кн.: Советско-польские отношения. 1918—1945. М., 1974. 6. *Булаш М. А.* Советско-

польское сотрудничество и его значение для строительства социализма в Польше. Автореф. дис... канд. ист. наук. К., 1955. 7. *Евсеев И. Ф.* Сотрудничество Украинской ССР и Польской Народной Республики (1944—1960). К., 1962. 8. *Калениченко П. М.* Польська прогресивна еміграція в СРСР в роки другої світової війни. К., 1957. 9. *Кильнар А.* Польско-советское сотрудничество на море. Варшава, 1970. 10. *Кузак Б.* Развитие экономического сотрудничества между ПНР и СССР в период 1944—1945 гг. Автореф. дис... канд. ист. наук. М., 1974. 11. *Кундюба И. Д.* Советско-польские отношения (1939—1945). К., 1963. 12. *Лобимский Л. А.* Роль Советского Союза в создании польских народных ВВС и боевое содружество советских и польских авиаторов в Великой Отечественной войне (1943—1945). Автореф. дис... канд. ист. наук. Львов, 1973. 13. *Макарю Ю. І.* Прапор соціалізму над Білою. К., 1974. 14. *Поклад Б. И.* Внешняя политика народной Польши. М., 1978. 15. *Пташек Я.* Польша — СССР. Экономика. Сотрудничество / Пер. с польск. М., 1974. 16. Соглашение о советско-польском прямом железнодорожном сообщении от 23 ноября 1945 г. М., 1945. 17. *Толстой В. С.* Братское сотрудничество белорусского и польского народов. 1944—1964. Минск, 1966. 18. *Халяба Р.* Братская помощь СССР в создании и укреплении народной власти в Польше. — В кн.: СССР и Польша. Интернациональные связи — история и современность. М., 1978, т. 2. 19. Вільна Україна, 1979, 16 лютого. 20. Вільна Україна, 1979, 20 лютого. 21. Труд, 1945, 6 мая. 22. Труд, 1945, 27 мая. 23. Труд, 1979, 20 июля. 24. Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР, ф. 184. 25. AAN. Ministerstwo Zegluga i Handlu Zagranicznego. 26. AAN. Ministerstwo Przemyslu i Handlu. 27. Archiwum Akt Nowych (AAN). Ministerstwo Komunikacji. 28. *Wilk M.* Pomoc i współpraca. Palsko-radzieckie stosunki gospodarcze w latach 1944—1945. Warszawa, 1976. 29. Wolna Polska, 1944, 1 maja. 30. Wolna Polska, 1945, 6 kwietnia. 31. Wolna Polska, 1946, 26 stycznia. 32. Wolna Polska, 1946, 15 sierpnia. 33. Książek T. Na 20 rocznicę układu o przyjaźni między Polską i ZSRR. Warszawa, 1965.

Краткое содержание

На фактическом материале показана братская помощь Советского Союза в восстановлении транспортной сети Польской Народной Республики в первые годы становления народной власти. Фашистская оккупация и война поставили Польшу на грань экономической катастрофы. Помощь Союза ССР явилась решающим условием быстрого возрождения польской экономики. При прямом участии советских специалистов не только была налажена работа транспорта, но и созданы новые отрасли промышленности — автомобильная, судостроительная, авиационная и другие. В этом с особой силой проявился интернационализм советских людей, искреннее стремление помочь дружественному польскому народу.

Я. Я. ДЕНИСОВ, асист.,
Львівський політехнічний інститут

**РОЛЬ ФРОНТОВОЇ ПРЕСИ У ЗМІЦНЕННІ
РАДЯНСЬКО-ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ ДРУЖБИ
І БОЙОВОГО СПІВРОБІТНИЦТВА
В ПЕРІОД ВИЗВОЛЕННЯ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ
ВІД НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ
(1944—1945)**

У роки Великої Вітчизняної війни радянський народ і його доблесні Збройні Сили під керівництвом Комуністичної партії «здійснили велику визвольну місію, з честю виконали свій інтернаціональний обов'язок» [3, с. 3]. Радянська Армія відіграла вирішальну роль і в розгромі гітлерівських окупантів у Чехословаччині. Бойові операції по визволенню Чехословаччини тривали з вересня 1944 р. по 11 травня 1945 р. В операціях брали участь майже 1 млн. 900 тис. радянських воїнів [13, с. 267], на ділі здійснюючи «інтернаціональне братерство народів» [1, т. 37, с. 24]. За свободу батьківщини хоробро билися воїни 1-го Чехословацького армійського корпусу, а також чехословацькі партизани й підпільники.

Спільна боротьба радянського і чехословацького народів за визволення Чехословаччини від німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни скріпила кров'ю їх братерську дружбу. Восени 1944 р., під час боїв у районі Дукельського перевалу, народився заклик: «З Радянським Союзом на вічні часи!», який глибоко увійшов у свідомість і почуття чехів і словаків, став символом непорушного союзу радянського і чехословацького народів. «У співдружності з Радянським Союзом, — зазначалось у Звітній доповіді ЦК КПЧ на XVI з'їзді Компартії Чехословаччини, — знаходять своє втілення кровні інтереси і сподівання нашого народу» [6, с. 2].

Важливу роль у розвитку дружби і бойового співробітництва радянського і чехословацького народів у боях проти фашистської Німеччини відіграла преса 1, 2 і 4-го Українських фронтів.

Враховуючи зростаюче значення фронтової преси, ЦК ВКП(б) у своїй постанові від 24 травня 1943 р. зобов'язав Головне політичне управління Червоної Армії «зміцнити і поліпшити фронтові, армійські і дивізійні газети» [4, с. 331]. Завдяки діяльності партії по розвитку мережі військових газет Червона Армія у 1944 р. мала на своєму озброєнні три центральних, 13 окружних, 13 фронтових, 128 армійських та корпусних і 600 дивізійних газет [7, с. 6]. Разовий тираж військових газет наприкінці війни становив близько 3,5 млн. примірників [14, с. 365]. В середньому на кожних дватри воїни припадала одна газета [11, с. 361]. Кожна стрілецька, розвідувальна рота у військах Українських фронтів одержувала від 20 до 25 примірників газет [20, ф. 393, оп. 9023, д. 15, л. 18]. Згідно з директивою Головного політуправління Червоної Армії від

4 квітня 1944 р. бійці і сержанти неросійської національності частин і з'єднань 1, 2 та 4-го Українських фронтів забезпечувалися газетами мовами народів СРСР з розрахунку одна газета на п'ять бійців [20, ф. 393, оп. 9023, д. 15, л. 43].

Діяльність Військових Рад, політичних органів Українських фронтів, уміле керівництво ними фронтовою пресою мали величезне значення для мобілізації солдатів та офіцерів на успішне виконання інтернаціональних завдань у Чехословаччині, для розвитку дружби і братерства по зброї з чехословацькими трудящими.

На основі вказівок ЦК партії Головне політуправління Червоної Армії 19 липня 1944 р. направило у війська директиву, в якій підкреслювалось, що одним з найважливіших завдань фронтової преси є «виховання особового складу в дусі постійної готовності до наступальних боїв і прагнення добити ворога» [12, с. 369]. Відповідно до цих вказівок у перший період бойових дій по визволенню Чехословаччини, з вересня до грудня 1944 р., фронтові газети «За честь Родины» — 1-го Українського фронту, «Суворовський натиск» — 2-го Українського фронту, «Сталинское знамя» — 4-го Українського фронту, армійська та дивізійна преса особливу увагу приділяли матеріалам, які знайомили солдатів, сержантів і офіцерів з метою вступу Збройних Сил СРСР на чехословацьку територію, історичним Договором «Про дружбу, взаємну допомогу і післявоєнне співробітництво», підписаним 12 грудня 1943 р. між СРСР і Чехословацькою Республікою, «Угодою про відносини між Радянським Головнокомандуючим і Чехословацькою адміністрацією після вступу радянських військ на територію Чехословаччини» від 8 травня 1944 р. [16, с. 132—135, 160—162]. Газети розповідали про словацьке національне повстання 1944 р. і про необхідність прийти на допомогу повстанцям, висвітлювали бойові дії чехословацьких частин і з'єднань на території СРСР, вміщували репортажі з мітингів особового складу перед переходом чехословацького кордону.

Під час наступальних операцій по звільненню центральних і західних районів Словаччини, а також Моравії у січні—квітні 1945 р. фронтова періодика висвітлювала хід спільних операцій і успіхи радянських і чехословацьких з'єднань, героїзм радянських бійців і командирів, різнобічну допомогу жителів радянським військам, вміщувала історико-географічні довідки про Словаччину і Моравію. В ході Празької наступальної операції 1, 2 і 4-го Українських фронтів у травні 1945 р. військові газети на перший план висунули пропаганду благородних цілей радянських воїнів, закликали солдатів та офіцерів якнайшвидше завершити остаточне визволення чехословацької території і столиці Праги, інформували про Травневе збройне повстання чеського народу 1945 р., розповідали про радісні зустрічі чехами радянських воїнів і мітинги чехословацько-радянської дружби.

Одним з найважливіших напрямів роботи редакцій газет 1, 2 і 4-го Українських фронтів під час боїв на чехословацькій землі було глибоке і всебічне роз'яснення визвольної місії Червоної Армії, інтернаціонального обов'язку радянських воїнів, необхіднос-

ті тісного бойового співробітництва з воїнами Чехословацького армійського корпусу і партизанами, поваги до народів Чехословаччини.

Помітне місце на сторінках преси займали заклики ЦК ВКП(б) до 27-ї річниці Червоної Армії: «Привіт солдатам та офіцерам Чехословацького корпусу, які б'ються разом з Червоною Армією проти німецьких загарбників! Хай живе радянсько-чехословацька дружба!» [15, 1945, 21 февраля]. Була опублікована відозва радянського командування, в якій підкреслювалось: «Вступаючи на територію Чехословаччини, пам'ятай, радянський воїне, що... поруч з тобою б'ються проти ворога полки братів-чехословаків, а змучене населення братньої країни чекає тебе як визволителя, як брата і друга» [21, документальний ф., инв. № 4/20560].

Воїни Радянських Збройних Сил з величезним піднесенням сприймали звістки про бої за визволення чеського і словацького народів від гітлерівського ярма. Фронтowa преса друкувала численні репортажі з мітингів особового складу, на яких воїни говорили у своїх виступах про бойову співдружність Червоної Армії та чехословацьких частин під час Великої Вітчизняної війни. Так, мінометник 887-го полку 211-ї дивізії Судаківський заявив: «Ми зобов'язані допомогти чехам і словакам не тільки як нашим братам-слов'янам, а й як нашим товаришам по зброї, що допомагали нам визволяти Київ і при цьому билися добре» [20, ф. 393, оп. 9023, д. 24, л. 66].

З винятковою силою висловив почуття радянського солдата-визволителя червоноармієць М. Леонов: «Я — радянська людина. Це почуття тут, на чужій землі, наповнює серце гордістю. З цим почуттям я йду зараз по землі союзної нам Чехословаччини» [17, 1945, 2 мая].

Численні виступи радянських воїнів на сторінках газет Українських фронтів яскраво свідчили про високе розуміння солдатами, сержантами та офіцерами інтернаціональної місії Збройних Сил СРСР, щирю симпатію до чехословацьких трудящих. У замітці молодшого сержанта Т. Коцюбинського зазначалось, що радянські воїни і жителі Праги «добре розуміли один одного, тому що ми — слов'яни» [17, 1945, 13 мая]. Газета «Сталинское знамя» лише в одному номері під заголовком «Героям-визволителям, наздар!» умістила шість яскравих публіцистичних виступів і заміток червоноармійців, сержантів і офіцерів [17, 1945, 13 мая]. Військова періодика була наповнена повідомленнями про величезну радість, з якою чеський і словацький народи зустрічали нашу Армію-визволительку, про ту допомогу, яку надавало населення частинам Українських фронтів.

Під рубрикою «Хай живе союз і дружба між СРСР і Чехословацькою Республікою! Хай живе бойовий союз слов'янських народів!» фронтowa газета «За честь Родины» умістила велику статтю «Прага» — про визволення чехословацької столиці радянськими військами. «До Праги мчаться танки, — говорилося у статті. — Яке щастя на обличчях чехів, що зустрічали нас. Старики, жінки і діти до пізньої ночі нескінченною почесною вартою стоять оба-

біч дороги» [10, 1945, 15 мая]. Газета 2-го Українського фронту «Суворовський натиск» надрукувала лист червоноармійця Козлова про зустріч наших воїнів у чехословацькому селі: «Жителі вітали солдатів, обіймали, запрошували до себе в гості... Вони зустрічали нас як рідних синів і братів, не шкодуючи для нас нічого» [19, 1945, 1 януаря]. «Привітні зустрічі і братерський прийом на чехословацькій землі, — писала газета «Суворовський натиск», — надихає радянських бійців, сержантів та офіцерів на нові подвиги» [19, 1945, 20 февраля]. У пресі зазначалось, що в селах, звільнених радянськими частинами, назустріч солдатам «вибігали словаки й кричали: «Росіяни! Росіяни, слов'яни-брати йдуть» [19, 1945, 6 марта]. Безмежна радість, щирі почуття поваги до радянських бійців, які принесли свободу і незалежність Чехословаччині, панували і в чеських селах [10, 1945, 13 мая].

Червоноармійська преса уміщувала також замітки і кореспонденції жителів звільнених міст: «За братерство і дружбу», «Він загинув за нас», «Наздар!» та ін. У цих матеріалах говорилося про почуття великої вдячності народів Чехословаччини до своїх рятівників — воїнів Червоної Армії [17, 1945, 13 мая]. Під рубрикою «Від широкого серця. Говорять жителі визволеної Праги» С. Беленський писав: «Наше братерство загартувалось у вогні. Немає і не буде ніколи такої сили в майбутньому, яка змогла би порушити нашу дружбу» [17, 1945, 13 мая].

Місцеві жителі охоче виконували роль провідників, ремонтували шляхи, відбудовували мости, готували переправні засоби. Чехословацькі партизани завдавали ударів німецьким окупантам з тилу, жінки з-під обстрілу виносили поранених радянських воїнів [5, 1945, 20, 23 мая; 17, 1944, 11 октябрю та ін.]. Преса інформувала воїнів про подвиг чеського селянина Я. Прохазки та його сестри Емілії, які, ризикуючи життям, допомогли врятуватися бійцям, що втекли з фашистського полону. Разом з нашими відважними санітарками чехи і словаки В. Голяннич, Й. Барс, М. Крижина виносили з поля бою поранених радянських і чехословацьких солдатів. Високий патріотизм виявив і фельдшер-словак Ф. Глінка, який організував госпіталь, де лікувались воїни діючих частин. Офіцер 1-ї чехословацької окремої танкової бригади Ч. Грушка писав у чехословацькій військовій газеті, що під час боїв за визволення Моравської Острави 30 квітня 1945 р. жителі міста щиро вітали червоноармійців і чехословацьких танкістів. Розташувавшись на чехословацьких і радянських танках, вони вказували танкістам, де знаходиться ворог, молодь разом з червоноармійцями вибивала фашистських окупантів з рідного міста [23, 1945, с. 19, с. 13]. Військова преса постійно фіксувала вияви мужності чехословацьких патріотів.

Газета 1-го Чехословацького армійського корпусу «Za svobodne Ceskoslovensko» зміцнювала бойове співробітництво чехословацького з'єднання з Радянською Армією, писала про братерське ставлення радянських бійців та командирів до воїнів і мирних жителів Чехословаччини. «Радянський Союз, — зазначала газета, — який озброїв нас і кращі сини якого проливають свою кров, звільнює

чи разом з нами республіку, надає також першу допомогу цивільному населенню» [22, 1944, 23 квітня].

Ефективним засобом зміцнення радянсько-чехословацької дружби була популяризація фронтовою пресою ратних подвигів бійців і командирів Червоної Армії. Героїзм радянських воїнів-визволителів був для чехословацьких солдатів прикладом вірності своїм народам, інтернаціональному обов'язку, зразком самовідданої боротьби за класові інтереси трудящих інших країн.

Героїчний подвиг у бою за свободу чехословацького народу звершили навідник гармати сержант Р. Токатаєв та його помічник молодший сержант Ф. Кердань, які, підпустивши ворога на дистанцію 200—300 м, відкрили згубний вогонь і спалили 9 танків та 4 бронетранспортери [20, ф. 33, оп. 793 756, д. 47, л. 336]. Фронтowa газета «Сталинское знамя» присвятила цьому подвигу цілу сторінку, центром якої була велика і змістовна кореспонденція «Наш герой» [17, 1945, 15 квітня]. Пропагуючи бойові подвиги радянських воїнів на чехословацькій землі, «Сталинское знамя» під заголовком «Слава хоробрим» умістила матеріал про кулеметника К. Післарю, який лише в одному бою знищив 12 гітлерівців [17, 1945, 20 квітня]. Широко популяризували військові газети героїв важких боїв у Карпатах, де фашисти збудували міцну лінію оборони «Арпад». Газета 18-ї армії «Знамя Родины» під рубрикою «Подолати лінію Арпада» надрукувала статтю «Герої прориву» [8, 1944, 14 листопада]. Герой Радянського Союзу старшина У. Рибак написав велику і схвильовану статтю «Солдатська любов» [17, 1945, 14 травня]. Газета умістила фото і коротку біографію прославленого розвідника, який взяв у полон 48 гітлерівців. Перемогами Червоної Армії, героїчними подвигами наших бійців і командирів, нашою кров'ю навіки утверджена свобода братніх народів — чехів та словаків, робила висновок фронтowa газета [10, 1945, 18 травня].

Істотним і дуже важливим напрямом діяльності фронтових газет в період визволення Чехословаччини було ознайомлення воїнів з історією і героїчним минулим, національно-визвольним рухом чеського і словацького народів, висвітлення спільних бойових дій чехословацьких союзних з'єднань та частин з військами Українських фронтів. Газета 1-го Українського фронту надрукувала статтю «Повстале місто» про визначну подію в історії антифашистської боротьби чеського народу — Празьке збройне повстання 5—9 травня 1945 р. У статті розповідалось про відважну боротьбу чеських повстанців з переважаючими силами нацистів, тверду впевненість пражан у швидкій і ефективній допомозі Червоної Армії [10, 1945, 17 травня]. Під рубрикою «На допомогу агітатору» друкувалися матеріали про героїчне Словацьке національне повстання 1944 р., рух Опору чеського народу, бойові операції 1-го Чехословацького армійського корпусу [19, 1945, 6 січня]. Під час Остравської операції 4-го Українського фронту по звільненню Моравсько-Остравського промислового району газета «Сталинское знамя» умістила цікаву змістовну довідку «Моравія» [17, 1945, 17 квітня].

Червоноармійська преса широко висвітлювала бойове братерство чехословацького і радянського народів. У військових газетах на перших сторінках було опубліковано Першотравневий наказ Верховного Головнокомандуючого № 20, в якому підкреслювалось, що «пліч-о-пліч з Червоною Армією успішно наступали проти спільного ворога польські, югославські, чехословацькі, болгарські і румунські дивізії» [17, 1945, 1 мая; 10, 1945, 1 мая та ін.]. Газета «За честь Родины» (1-й Український фронт) надрукувала цей наказ татарською, узбецькою, казахською мовами [10, 1945, 2 мая]. У газеті «Сталинское знамя» повідомлялось, що «війська 4-го Українського фронту спільно з чехословацькими військами оволоділи містом Ружомберок — важливим вузлом доріг і опорним пунктом оборони німців на річці Ваг» [17, 1945, 7 апреля]. Військова преса висвітлювала вуличні бої танкістів 1-ї чехословацької танкової бригади і радянських військ за місто Оставу, героїчні подвиги екіпажу танка «051» підпоручика М. Івасюка, патріота М. Сікори та ін. [24, 1976, 2 dubna].

Між радянськими і чехословацькими воїнами склалися відносини справжнього бойового товариства і дружби. Радянські бійці високо оцінювали безстрашність солдатів 1-го Чехословацького корпусу. Начальник політвідділу 305-ї дивізії, яка взаємодіяла з чехословацькою бригадою, повідомляв у політвідділ армії, що взаємовідносини рядових, сержантів і офіцерів з особовим складом чехословацьких військових частин «щирі, привітні і доброзичливі. Воїни-чехословаки отримують дуже високу оцінку» [20, ф. 393, оп. 9023, д. 24, л. 194]. Водночас чехословацькі солдати захоплено відгукувалися про мужню боротьбу радянських воїнів за свободу народів Чехословаччини, високо оцінювали бойову майстерність радянських офіцерів [20, ф. 393, оп. 9023, д. 24, л. 195].

Актом визнання заслуг радянських воїнів у визволенні Чехословаччини і виразом почуттів дружби з боку народів Чехословаччини є нагородження 10 тис. бійців і командирів чехословацькими орденами [9, с. 294]. 40 тис. чехословацьких громадян були нагороджені радянською медаллю «За визволення Праги» [18, с. 251].

Таким чином, редакції військових газет 1, 2 та 4-го Українських фронтів систематично публікували матеріали про бойову співдружність радянських і чехословацьких воїнів, братерські взаємовідносини радянських солдатів та офіцерів з трудящими Чехословаччини, вічну дружбу і союз радянського і чехословацького народів.

Фронтowa преса була могутньою зброєю у зміцненні радянсько-чехословацької дружби, розвитку бойового братерства радянських і чехословацьких воїнів. Ці традиції бойової дружби і співробітництва, що народилися в роки Великої Вітчизняної війни, знаходяться на озброєнні армій держав Варшавського Договору, який «має все необхідне для того, щоб надійно захистити соціалістичні завоювання народів» [2, с. 7], врятувати світ від ядерної катастрофи.

Список літератури: 1. *Ленін В. І.* Повне зібрання творів. 2. Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981. 3. Про 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років. Постанова ЦК КПРС від 29 січня 1975 року. К., 1975. 4. КПСС о Вооруженных Силах Советского Союза. Документы 1917—1981. М., 1981. 5. *Армейская правда*. 6. *Гусак Г.* Звітна доповідь ЦК КПЧ на XVI з'їзді КПЧ. — Радянська Україна, 1981, 7 квітня. 7. *Жуков С. И.* Фронтовая печать в годы Великой Отечественной войны. М., 1968. 8. *Знамя Родины*. 9. За освобождение Чехословакии. М., 1965. 10. За честь Родины. 11. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945. Т. 6. М., 1965. 12. История второй мировой войны 1939—1945. Т. 9. М., 1978. 13. На вечные времена. М., 1975. *Петров Ю. П.* Строительство политорганов, партийных и комсомольских организаций Армии и Флота (1918—1968). М., 1968. 15. *Правда*. 16. Советско-чехословацкие отношения во время Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Документы и материалы. М., 1960. 17. Сталинское знамя. 18. Страны Центральной и Юго-Восточной Европы во второй мировой войне / Под ред. М. И. Семиряги. М., 1972. 19. Суворовский натиск. 20. Центральный архив Министерства обороны СССР. 21. Центральный музей Вооруженных Сил СССР. 22. *Za svobodne Ceskoslovensko*. 23. *Naše Vojsko v SSSR*. 24. *Obrana lidu*.

Краткое содержание

На основе партийных документов, газет 1, 2 и 4-го Украинских фронтов, материалов Центрального архива Министерства обороны СССР освещается роль фронтовой печати в деле укрепления дружбы и боевого сотрудничества советского и чехословацкого народов в период освобождения Чехословакии от фашистских захватчиков в 1944—1945 гг.

Стаття надійшла до редколегії 30 березня 1982 р.

С. О. ІВАЩУК, *мол. наук. спіароб.,
Институт суспільних наук АН УРСР*

ВЗАЄМОДІЯ РАДЯНСЬКИХ ТА ПОЛЬСЬКИХ ПАРТИЗАНСЬКИХ З'ЄДНАНЬ З ЧЕРВОНОЮ АРМІЄЮ ВЛІТКУ 1944 р.

З наближенням радянських військ до районів дислокації радянських та польських партизанів на території Польщі виникали умови для тактичної взаємодії партизанських формувань з наступаючими частинами регулярної армії. Радянські та польські партизани вступали з ними в безпосередній контакт, допомагаючи громити тили противника, оволодівати населеними пунктами, форсувати водні перешкоди. Вони брали участь у знищенні блукаючих розбитих частин, переслідуванні ворога тощо.

Ця славна сторінка з історії визволення Польщі від фашистських загарбників відображена вкрай скупо як у радянській, так і в польській історіографії. Деякі фрагменти взаємодії партизанів з радянськими частинами висвітлюються у працях В. С. Александрова, В. І. Клокова, В. С. Парсаданової [1; 4; 8], а також колективних розвідках польських авторів.

Дана стаття є першою спробою дослідити бойову співдружність радянських і польських партизанів з наступаючими війська-

ми Червоної Армії на східних землях Польщі. Як джерельна база були використані документи, що зберігаються в партійному архіві Інституту історії партії при ЦК Компартії Білорусії (фонд Білоруського штабу партизанського руху), в партійному архіві Інституту історії партії при ЦК Компартії України (фонд Українського штабу партизанського руху), в Центральному архіві ЦК ПОРП і архіві Військово-історичного інституту ім. В. Василевської у Варшаві. Деякі відомості почерпнуті також з опублікованих і неопублікованих спогадів учасників боїв Г. В. Ковальова, Б. Г. Шангіна, О. Кузнецова, З. Малищицького та ін.

Зразком ефективної бойової співдружності з наступаючими частинами Червоної Армії була діяльність на Бялосточчині партизанської бригади «В ім'я Батьківщини» під командуванням М. Г. Янковського з 17 липня 1944 р. до 21 серпня 1944 р. Так, бійці загону ім. Кутузова, які входили до складу бригади, спільно з передовою розвідкою 170-ї гвардійської стрілецької дивізії підірвали дві ворожі автомашини з живою силою, провели підрозділи дивізії через Біловезьку Пущу до залізничної лінії Хайнув-ка—Волковиськ і разом з ними перерізали її, разом з підірвниками захопили ворожий гарнізон в селі Наревка-Мала. Учасниками цих операцій були також бійці загону ім. Держинського, який організаційно входив до складу бригади [6, д. 291, л. 84].

Загін ім. Б. Хмельницького взаємодіяв з частинами 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. Партизани допомогли радянським солдатам очистити від гітлерівців південну частину Біловезької Пущі. Партизанські загони ім. Держинського та ім. Кутузова під командуванням заступника командира бригади І. Кириченка брали участь у визволенні міста і залізничної станції Хайнувка [6, д. 291, л. 85].

Бійці загонів ім. Пархоменка, ім. Жукова і взвод розвідки бригади, під загальним командуванням командира бригади М. Г. Янковського, взаємодіяли з частинами 170-ї гвардійської стрілецької дивізії в Бельському і Бранському районах. Народні месники виконували функції провідників передових розвідок радянських військових частин до Бугу, показували місця, де можна було краще його форсувати. Батальйону 109-го гвардійського полку партизани допомогли вийти з оточення і з'єднатися з полком, а також вказали найбільш вразливі місця оборони ворога, який сконцентрував на лінії Боцьки—Бельськ великі сили піхоти і танків. Усі загони бригади «В ім'я Батьківщини» разом з червоноармійцями виловлювали солдатів-одинаків і блукаючі групи з розбитих гітлерівських частин. Спільно з контррозвідкою 37-ї гвардійської стрілецької дивізії партизани ліквідували розбите вороже угруповання між Мілейчицями і Бугом [6, д. 291, л. 86].

З наступаючими радянськими військами взаємодіяла також бригада ім. Чапаєва під командуванням Х. А. Матевосяна. Партизани-підірвники і мінери 130-го гвардійського стрілецького полку розмінювали дороги в районі міста Нови-Двур. 13 липня 1944 р. командир бригади Х. А. Матевосян домовився з командиром полку про спільний штурм цього міста. 14 липня партизани атакували

опорний пункт оборони ворога. Перед ними було поставлено завдання: діючи на лівому фланзі полку, оволодіти південною околицею міста, перерізати шосе Нови-Двур—Пружани і таким чином перешкодити противнику відступати та підтягувати підкріплення. За проявлені мужність і героїзм в операції 30 партизанів бригади були представлені командиром 130-го гвардійського стрілецького полку до урядових нагород [6, д. 294, л. 81—83].

Велику допомогу радянським військам надавали також радянські та польські підпільники Бялосточчини. Так, за допомогою німецьких антифашистів їм вдалося роздобути план Бялостока з ворожими укріпленнями, складами боеприпасів, місцезнаходженням штабів оборони міста, місцями мінування. Навесні 1944 р. цей план був переданий радянським партизанам, які направили його в штаб 2-го Білоруського фронту, що мало важливе значення для визволення цього укріпленого району.

Разом з наступаючими частинами Червоної Армії радянські і польські партизани успішно громили ворога на території Люблінського воєводства. На дорогах, що вели до міста Парчев, атакували ворога загони 3-ї бригади партизанського з'єднання Армії Людової (АЛ) «Польща ще не загинула» («Jeszcze Polska nie zginęła»). 21 та 22 липня 1944 р. партизани знищили декілька невеликих ворожих груп, які намагались пройти через цей район. Після зустрічі з передовими частинами Червоної Армії (23 липня) бригада спільно з радянськими солдатами продовжувала знищувати розрізнені групи противника [3, с. 192].

У липні 1944 р. близько сотні кілометрів пройшов з боями загін з 76-ю гвардійською дивізією загін ім. Жукова під командуванням В. Каткова (організаційно загін входив до складу бригади ім. Леніна Брестського партизанського з'єднання). Частина загону разом з 130-ю дивізією дійшла до міста Бяла Подляска [14, с. 24].

23 липня 1944 р. радянські та польські партизани бригади АЛ під командуванням О. Кузнецова, колишнього військовополоненого, за планом, розробленим ним самим, захопили місто Міхув і утримували його до приходу частин Червоної Армії. Партизани розбили гарнізон жандармерії, звільнили в'язнів. Після бою був проведений мітинг [9, sygn. III-19/39, к. 12; 10, sygn. 8400, к. 19—20].

З наближенням фронту радянський рейдовий партизанський загін під командуванням Г. В. Ковальова вирішив до приходу передових радянських військових частин провести сміливу операцію по захопленню міста Білгорай. Наближаючись до міста, де розташувався ворожий гарнізон чисельністю 200 солдат і офіцерів, загін об'єднався з червоноармійцями 258-ї піхотної дивізії і разом з ними увірвався в місто, долаючи опір ворога [11, с. 176].

24 липня 1944 р. разом з частинами 1-го Українського фронту і загонем Г. В. Ковальова провели бій за визволення міста Білгорай радянські партизани рейдового з'єднання Б. Г. Шангіна. В бою проявив себе загін ім. Кутузова, який організаційно входив до складу з'єднання. Після звільнення міста загін злився з радя-

нськими військами. Знаючи місцевість, солдати, колишні партизани, провели військові частини до ріки Сан, допомогли їм у переправі і дальшому русі за рікою [13, s. 153].

Коли радянські війська наблизились до Любліна, активізували свою діяльність у місті місцеві сили АЛ і АҚ. Вони знищували насамперед вузли зв'язку, окупаційні управління та невеликі групи противника. Залізничники атакували Люблінський залізничний вузол, де знищили пристрій, призначений для зривання рельсів, застопорили 10 локомотивів, розібрали блоковані залізничні стрілки, внаслідок чого окупанти не змогли вивезти вантажі та обладнання з цукрового заводу. Загонами АЛ і АҚ були також знищені склади з бензином, захоплені електростанція, газовий завод, водокачка тощо. В деяких місцях міста партизани знешкодили міни, якими гітлерівці планували знищити важливі комунальні об'єкти. Після встановлення контакту з передовими радянськими підрозділами бійці АЛ і АҚ взаємодіяли із загонами 2-ї танкової армії у боях за визволення міста.

Після звільнення Любліна загонами 2-ї танкової армії розгорнули наступ у південно-західному напрямку з метою захоплення плацдармів на Віслі в районі міст Демблін і Пулави. Ламаючи опір ворожої 174-ї піхотної дивізії, передові загонами 16-го танкового корпусу 25 липня підійшли до Дембліна і після короткого бою, спільно з партизанами, вигнали ворога з міста. Цього ж дня 3-й танковий корпус і солдати 8-ї гвардійської армії при підтримці партизан звільнили місто Пулави. У боях за звільнення міста Любартув брали участь деякі загонами 27-ї волинської дивізії АҚ. Разом з батальйонами 20-ї та 36-ї танкових бригад 11-го танкового корпусу і частинами 2-го гвардійського кавалерійського корпусу звільняли від фашистів місто Лукув бійці взводу АҚ під командуванням В. Реймака. Допомогу частинам 328-ї піхотної дивізії і кавалеристам 2-го корпусу у звільненні міста Меджижець-Подляський надавали бійці загону С. Вижиковського.

Слід зазначити, що загонами АҚ, які допомагали наступаючим радянським військовим частинам, діяли на свій розсуд, всупереч вказівкам свого головного командування.

Наприкінці липня 1944 р. керівництво загону ім. Будьонного мало намір здійснити операцію по визволенню міста Янув-Любельський до приходу радянських військ. Однак велика насиченість у цьому районі живої сили і техніки ворога не дали змоги здійснити цей намір. Добута інформація про ворога була передана в Центр, який наказав загонови вести спостереження за містом. З 28 до 30 липня бійці загону ім. Будьонного (командир І. П. Яковлев) вели тяжкі бої з гітлерівцями в лісі на підступах до міста Янув-Любельський. Затиснутий з усіх боків радянськими частинами, ворог почав відходити в напрямку розташування партизанів. Але і там їх зустріли вогнем народні месники. Це змусило фашистів повернутись у місто [12, s. 194—195]. Загін І. П. Яковлева, взаємодіючи з частинами Червоної Армії, вивів з ладу шосейну комунікацію Янув-Любельський—Ніско, висадивши у повітря 8 мостів загальною довжиною 123 м [9, сугн. М—361, к. 45].

Разом з військовими частинами і партизанами загону І. П. Яковлева в місто ввійшли бійці з'єднання під командуванням В. Транквільїнського. Ще до взяття міста частина партизанського формування, згідно з радіограмою керівника Українського штабу партизанського руху Т. А. Строкача, 26 липня з'єдналась в районі села Усте з 170-м полком 58-ї стрілецької дивізії, а друга рота партизанів — в районі міста Янув-Любельський з 3-ю і 6-ю кавалерійськими дивізіями [7, спр. 1, арк. 120].

У звільненні міста Янув-Любельський брали участь також бійці бригади АЛ ім. В. Василевської. 25 липня бригада зустріла передові частини Червоної Армії і за завданням радянського командування відрізала гітлерівцям шляхи відступу на шосе Янув-Любельський—Ніско [1, с. 79: 9, зупн. III-63-19, к. 152]. В ході операції партизани підбили танк, знищили 40 гітлерівців і захопили 8 автомашин [4, с. 282]. У північному напрямку від міста Янув-Любельський, в районі Зділовіц, Отроча і Анатолін, з 20 до 26 липня колони противника атакували 4-та бригада з'єднання «Польща ще не загинула» і загін АЛ під командуванням Б. Ковальського. У цьому районі було вбито понад сто фашистів, знищено 19 вантажних автомашин. 26 липня партизани атакували гітлерівців спільно з передовими підрозділами радянських військ. Успішно громив ворога на ділянці дороги Вжелевець—Дзежковіце загін АЛ під командуванням Е. Грончевського. Протягом 18—21 липня загін п'ять разів влаштував засідки на ворога в районі Вжелевець і Ключковіц. Було вбито і поранено декілька сотень гітлерівців, 63 захоплено в полон [3, с. 193].

Радянські та польські партизани брали участь у звільненні більше 20 міст Люблінщини, сприяли наступальним операціям радянських військ і 1-ї польської армії, сформованої в СРСР [3, с. 114].

На території Жешувщини чимало боїв з гітлерівцями провели бійці загону Батальйонів Хлопських (БХл) під командуванням Ф. Беяка. Загони БХл і АК спільно з радянськими солдатами відбивали у фашистів місто Пшсмисль. У розгромі гітлерівців на шосе Кольбушова—Сендзішув (30 липня) разом з червоноармійцями брали участь деякі загони АК.

Разом з радянськими військовими частинами, 33-м піхотним корпусом і підрозділами 9-го гвардійського механізованого корпусу звільняли від ворога плацдарм на Віслі бійці загону БХл під командуванням В. Шкляжа.

На барановському і сандомирському напрямках загони АЛ, БХл і АК, допомагаючи червоноармійцям, очистили район від дрібних груп ворога і вели успішну розвідку місцевості. У ніч на 30 липня бійці загону БХл С. Ордика забезпечили човнами для переправи через Віслу батальйон 1178-го стрілецького полку 350-ї стрілецької дивізії [3, с. 194].

У боях за розширення плацдарму в західному напрямку (Ракув, Іваніска) брала участь бригада польських і радянських партизанів АЛ «Грюнвальд» під командуванням Ю. Собеська і підрозділи 2-го полку АК. Наприкінці липня бригада завдала гітле-

рівцям в цьому районі декілька сильних ударів. На початку серпня бійці бригади вели розвідувально-диверсійну діяльність на шосейних комунікаціях Сандомир—Сташув і Хмельник—Сташув. 4 серпня основні сили бригади з'єдналися з радянськими військовими частинами. Розширення плацдарму, захопленого радянськими військами, відбувалося за активною участю загонів БХЛ під командуванням Ю. Маслянки, «Грога» і «Петра» [3, с. 194].

Польські та радянські партизани загону АЛ під командуванням З. Бешаніна, прагнучи взяти участь у боях за плацдарм на Віслі і надати тим самим допомогу радянським військам, організували на трасі Сташув—Стопниця—Буско ряд засідок і нападів на ворожі колони, які підвозили до фронту артилерію і боеприпаси. Учасником цих операцій була група офіцера Червоної Армії, колишнього військовополоненого С. Козленкова. Особливо група відзначилась під час засідки на ворога в районі Курозвенки—Мочідло. Бійці С. Козленкова роззброїли декілька десятків фашистів і ліквідували ворожі автомашини з артилерійськими боеприпасами [2, с. 30—32].

Радянські і польські партизани разом з радянськими і польськими військовими частинами звільнили 32 польські населені пункти [8, с. 130].

Посильну допомогу радянським військам надавало польське населення, яке радісно зустрічало Червону Армію. Відзначаючи ці факти, член Військової ради 1-го Українського фронту генерал-полковник К. В. Крайнюков писав: «...жителі села Седлешани допомагали радянським воїнам конопатити човни, будувати плоті. Ризикуючи життям, вони не раз самі переправляли бійців на західний берег ріки (Вісли. — С. І.). Таких прикладів було багато» [5, с. 282—283].

Таким чином, своїми рішучими діями радянські і польські партизани надали значну допомогу Червоній Армії в знищенні живої сили і техніки ворога, звільненні польських населених пунктів від гітлерівських окупантів, сприяли просуванню радянських і польських військових частин по східній території Польщі.

Список літератури: 1. Александров В. С. Польша. — В кн.: Антифашистское движение Сопротивления в годы второй мировой войны. М., 1962. 2. Бешанин З. Дружба, скрепленная кровью. — В кн.: Память сердца. М., 1965. 3. Боевое содружество советского и польского народов. М., 1973. 4. Клоков В. И. Борьба народов славянских стран против фашистских поработителей (1939—1945 гг.). К., 1961. 5. Крайнюков К. В. От Днепра до Вислы. М., 1971. 6. Партийный архив Института истории партии при ЦК Компартии Белоруссии, ф. 3500, оп. 4. 7. Партийный архив Института истории партии при ЦК Компартии Украины, ф. 78, оп. 1. 8. Парсаданова В. С. Влияние внешней политики ВКП(б) на национально-освободительную борьбу польского народа. — В кн.: СССР и Польша. Интернациональные связи — история и современность. М., 1978. 9. Archiwum Wojskowego Instytutu Historycznego. 10. Centralny Archiwum Komitetu Centralnego PZPR. 11. Kowalew G. Oddział partyzancki im. Chruszczowa. — In: Byli z nami. O działalności radzieckich partyzantów na ziemiach polskich. Warszawa, 1966. 12. Litwinienko N. Z partyzanckich dróg. — In: Byli z nami. Warszawa, 1966. 13. Szangin B. Zgrupowanie partyzanckie im. Chruszczowa. — In: Byli z nami. Warszawa, 1966. 14. Zurawlew F. Bojowe braterstwo. — In: W jednym szeregu. Warszawa, 1969.

Краткое содержание

Исследуется боевое содружество советского и польского народов в годы Великой Отечественной войны, взаимодействие советских и польских партизан с наступающими частями Красной Армии по освобождению восточных польских земель от гитлеровских захватчиков.

Статья надійшла до редакції 12 квітня 1982 р.

В. А. ЖУЛКЕВСЬКИЙ, асист.,
Львівський університет

РУХ НАРОДНИХ МАС ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ ПРОТИ ЗАГРОЗИ ФАШИСТСЬКОЇ АГРЕСІЇ ПІД ЧАС МЮНХЕНСЬКОЇ КРИЗИ 1938 р.

Понад чотири десятиліття минуло з часу ганебної мюнхенської змови міжнародного імперіалізму, але й тепер, коли вже «юридично остаточно перекреслено мюнхенський диктат» [1, с. 7], визнаний нікчемним у Договорі про взаємовідносини між ЧСР і ФРН [3, с. 86], проблема Мюнхена продовжує зберігати свою актуальність. До цього часу на збіговиськах так званого «землянтства судетських німців» відкрито звучать загрози на адресу ЧСР, висувуються вимоги відторгнення від Чехословаччини «судетонімецьких земель».

Буржуазна та ревізійністська історіографія не відмовляється від спроб довести «законність» мюнхенської змови, виправдати політику «умиротворення» фашистського агресора і капітулянтську позицію правителів буржуазної Чехословаччини, намагається звинуватити КПЧ у тому, що вона нібито керувалась інтересами ЧСР, а не національними інтересами чехів та словаків і своєю діяльністю мало що не послаблювала республіку перед загрозою агресії [11, с. 17—38; 21]. На жаль, у недалекому минулому і деякі чехословацькі історики скотилися в табір реакційної історіографії [22]. У радянській історичній літературі немає спеціальних досліджень з даної проблеми.

Боротьба народних мас Чехословаччини, спрямована на захист республіки проти загрози фашистської агресії, проходила у надзвичайно складній внутрішній та зовнішній обстановці.

Фашистська Німеччина, захопивши в березні 1938 р. Австрію, наступною жертвою обрала Чехословаччину, яку вона розраховувала при потуранні з боку Англії, Франції і США загарбати також без ведення воєнних дій. Здійснення своїх намірів гітлерівське керівництво планувало розпочати з відторгнення від Чехословаччини прикордонних судетських районів, заселених переважно німцями. З середини березня почастішали фашистські провокації на кордоні з Чехословаччиною [17, д. 31, л. 23]. У виступах правителів «третього рейху» та у німецькій пресі звучали прями

загрози на адресу Чехословацької Республіки, вимоги «надати автономію» не тільки судетським німцям, але й словакам, угорцям і полякам [17, д. 33, л. 208]. За «автономію» поспішили виступити також польські та угорські газети [17, д. 33, л. 171; д. 37, л. 79; 4, с. 161].

Великі надії щодо реалізації загарбницьких античехословацьких планів «третього рейху» покладались на генлейнівську партію — агентуру німецького фашизму, яка у квітні 1938 р. на своєму Карлсбадському з'їзді проголосила продиктовані з Берліна вимоги негайної автономії для районів з переважаючим німецьким населенням, ліквідації договорів Чехословаччини з Радянським Союзом і Францією й орієнтації зовнішньої політики країни на Німеччину [17, д. 38, л. 24]. Після з'їзду генлейнівці активізували свою підривну діяльність, широко застосовуючи при цьому терор і різного роду провокації [17, д. 33, л. 189; д. 38, л. 183; д. 39, л. 63, 130; д. 40, л. 137]. Судетське питання, роздуте фашистською Німеччиною та її агентурою, виросло в проблему номер один для Чехословацької Республіки.

На початок 1938 р. припадає посилення процесу консолідації реакційних сил, які вже на той час мали програму фашизації країни [16, с. 320—322]. Виникнення при потуранні з боку уряду різноманітних профашистських організацій («Антикомінтернівський блок», «Нова Чехословаччина» та ін.) також свідчило про посилення загрози фашизму [16, с. 320].

Правлячі кола йшли на поступки фашистським силам всередині країни і проводили капітулянтську зовнішню політику. Внаслідок таких дій уряду сепаратистський рух почав швидко консолідуватися, зливаючись в одне фашистське русло, й у лютому 1938 р. організаційно оформився блок генлейнівців, словацьких, угорських, українських і польських буржуазно-націоналістичних партій [14, с. 297]. Незважаючи на таку складну обстановку, народні маси продовжували розгортати широкий рух на захист республіки проти внутрішньої та зовнішньої небезпеки фашизму. В авангарді цього руху йшла Комуністична партія Чехословаччини. Ще 1936 р. на VII з'їзді КПЧ комуністи визначили свої позиції щодо захисту республіки. «Позиція Комуністичної партії Чехословаччини у питанні про загрозу ЧСР з боку гітлерівських фашистів, — підкреслював К. Готвальд, — є позицією захисту Чехословаччини від фашизму» [18, с. 83]. Виходячи з рішень VII Конгресу Комінтерну, КПЧ вважала найважливішими завданнями боротьбу за єдність дій робітничого класу, зміцнення його союзу із селянством, справедливе вирішення національного питання, створення антифашистського Народного фронту, об'єднання всіх сил нації на боротьбу з фашизмом.

У відповідь на концентрацію гітлерівських військ біля кордонів Чехословаччини, на злісну античехословацьку пропагандистську кампанію й активізацію провокаційних дій генлейнівців по країні пройшли бурхливі антифашистські виступи. Трудящі виступали проти капітуляції перед фашизмом, за дружбу з Радянським Союзом [13, с. 35].

27 квітня було опубліковано звернення ЦК КПЧ до всіх антифашистських партій із пропозицією спільно провести першотравневі демонстрації [17, д. 38, л. 75].

Незважаючи на спроби зірвати виступи трудящих, 1 травня 1938 р. по всій країні відбулись небувалі за своєю масовістю демонстрації, у яких взяло участь близько 1 млн. чол. [8; 15]. Демонстранти йшли під лозунгами «За народний фронт боротьби проти фашизму», «Чехословаччина не буде другою Австрією», «Всі сили на захист республіки» [20, с. 298]. Першотравневі виступи Компартія проводила спільно з реформістськими партійними організаціями, з усіма антифашистськими силами.

Патріотичне піднесення, початком якого були першотравневі демонстрації трудящих, ширилося по всій країні. Особливо яскраво воля народу виявилась в муніципальних виборах, які проходили трьома етапами у другій половині травня — на початку червня 1938 р. Порівняно з попередніми виборами кількість голосів, поданих за КПЧ, значно зросла. Найбільшого успіху Комуністична партія добилась у Празі, де вона вийшла на друге місце за кількістю поданих голосів [10]. Внаслідок цього у столичному муніципалітеті сформувалась стійка антифашистська більшість.

Масовий антифашистський рух справив великий вплив на всі верстви населення, в тому числі і на інтелігенцію. Видатні представники науки і культури звернулись із закликом до єдності у маніфесті «Вірними залишимося», який зібрав за короткий строк близько мільйона підписів [14, с. 149].

З середини травня фашистська Німеччина посилила підривною діяльністю проти Чехословацької Республіки. На кордоні з нею були сконцентровані гітлерівські війська [6, с. 115]. Генлейнівці готували заколот. У пресі з'явилися повідомлення про просування польських військ до кордонів з Чехословаччиною [17, д. 42, л. 127—128, 164—165, 168]. Англійські і французькі правлячі кола настирливо «радили» чехословацькому уряду йти на максимальні поступки Генлейну [17, д. 39, л. 122; 5, с. 411—412]. Пропаганда агресивних сусідів з новою силою розгорнула античехословацьку кампанію [17, д. 39, л. 122].

ЦК КПЧ звернувся до народу з відозвою «Єдність, холоднокривність, рішучість!», у якій говорилося: «Гітлер за допомогою своїх слуг всякими способами намагається створити таке становище в Чехословаччині, щоб захопити її без війни» [7, спр. 754, арк. 174]. Трудящі чеської та німецької національності, члени як червоних, так і реформістських профспілкових організацій спільно виступали проти фашизму [17, д. 41, л. 175]. На адресу президента та уряду надходили численні звернення із закликом захищати республіку [17, д. 41, л. 160, 175; д. 42, л. 31; 20, с. 341]. Широкий рух трудящих переконливо продемонстрував волю народу, його рішучість зберегти і захистити республіку. Чехословацький уряд змушений був під тиском народних мас, які вимагали дати рішучу відсіч фашистській агресії, провести 21 травня часткову мобілізацію.

Німецький фашизм, внутрішня і зовнішня реакція відступили. Але цей відступ був тимчасовим. Трудящі продовжували боротьбу за безпеку країни. Повсюди розгорнувся збір коштів у фонд оборони республіки. Вже на початок липня було зібрано понад півтора мільярда крон [17, д. 49, л. 170]. На селі почався відхід дрібних і середніх верств селянства від аграрної партії [12, с. 178]. Зросли авторитет, ідейний і політичний вплив КПЧ в селах. На широкій основі боротьби з фашизмом міцнів союз робітничого класу і селянства.

Могутніми демонстраціями, які пройшли під лозунгами боротьби за незалежність Чехословаччини проти фашистських агресорів та їх агентів всередині країни, ознаменувались літні місяці 1938 р. 6 червня у Братиславі відбулась стотисячна демонстрація [17, д. 45, л. 14]. Наприкінці червня—на початку липня прокотилася хвиля демонстрацій солідарності народу з армією. Широко розгорнувся рух на захист республіки у військових частинах, де відбувалися антифашистські мітинги і збори [19, с. 249].

Антифашистський рух охопив прикордонні райони країни з переважачим німецьким населенням. Демонстранти висували гасла: «Ворог не пройде!», «Республіка повинна оборонятися!» тощо [17, д. 50, л. 382; д. 53, л. 9]. У багатотисячних демонстраціях виступали спільно проти фашистської агресії і генлейнівського терору трудящі чеської та німецької національностей.

31 липня відбулись п'ятидесятитисячна демонстрація у Празі та двадцятип'ятитисячний мітинг у Кошице [17, д. 54, л. 63—64]. 7 серпня у маніфестації в Брно взяло участь 9 тис. чол. Багатолюдні мітинги в цей час відбулись також у Тршинці, Моравській Оставі, Ужгороді, Мукачеві та інших містах, де трудящі різних національностей заявили про свою рішучість відстояти незалежність республіки [9; 16, с. 330]. У серпні — на початку вересня такі виступи прокотились по всій країні. На місцях почали створюватись комітети дії. Але через розкольницьку політику керівництва реформістських партій компанія по створенню органів єдності не набула загальнонародного розмаху.

Яскравим прикладом зростання впливу антифашистського руху народних мас на загальний розвиток подій був розгром генлейнівського заклоту 12—13 вересня 1938 р. Правлячі кола, налякані його розмахом, розгубились. Тільки комуністи запропонували народу і уряду чітку програму рішучих дій, одностайно підтриману народними масами [17, д. 61, л. 148]. Уряд був змушений виконати волю народу, розуміючи, що у противному разі його влада була б зметена хвилею народного гніву. Протягом доби війська і поліція, за активною участю населення, придушили основні місця заклоту, а ще через 24 години він був ліквідований повністю.

У відповідь на ганебну капітуляцію уряду перед англо-французьким ультиматумом про задоволення посягань Німеччини на прикордонні райони, 21 і 22 вересня по всій країні прокотилась могутня хвиля протесту. На заклик Компартії розпочався політичний страйк. Навколо комуністів в час, коли вирішувалась доля

народу, об'єднались всі антифашистські, демократичні сили країни. Уряд Годжі було скинено, що було великою перемогою демократичних сил над реакцією [23]. В результаті склалась сприятлива ситуація для створення уряду, здатного організувати оборону країни. Однак через відсутність Народного фронту президенту Е. Бенешу вдалось, використавши довіря народу до армії, створити новий уряд на чолі з генералом Я. Сирови, який продовжив капітулянтську політику своїх попередників. Але під тиском загальнонародного патріотичного піднесення новий уряд змушений був оголосити 23 вересня мобілізацію.

Чехословацький народ з великим піднесенням зустрів цей крок уряду, для якого мобілізація була лише політичним маневром. Уряд таємно від свого народу прийняв мюнхенський диктат, поставив народні маси перед фактом, що вже стався, чим позбавив їх можливості активно вплинути на хід подій. Страх перед власним народом виявився для правлячих класів сильнішим від загрози фашистського рабства.

Широкий рух народних мас Чехословаччини в період Мюнхена був яскравим свідченням готовності захищати республіку від загрози німецької агресії. Він підготував ґрунт для утворення Народного фронту. Проте пропозиції Компартії про єдність дій не були підтримані керівництвом соціал-демократичної і національно-соціалістичної партій. Тим самим вони значно послабили рух на захист республіки і своїми розкольніцькими діями сприяли капітулянтській політиці буржуазії. КПЧ була «єдиною політичною силою, яка з честю вистояла у складних обставинах економічної кризи і загрози фашизму, що нависла над республікою» [2, с. 10].

Активна різнобічна діяльність чехословацьких комуністів хоч і не змогла відвернути мюнхенську трагедію, все ж захистила широкі верстви населення від впливу фашистської ідеології, перешкодила її укоріненню серед народних мас. Це створило необхідну основу для подальшої загальнонародної боротьби з фашизмом.

Історичні факти повністю спростовують намагання буржуазних і ревізійністських істориків та політиків виправдати антинародну й антинаціональну політику президента та уряду Чехословаччини напередодні другій світовій війні, перевернути дійсний характер політики і практичної діяльності Комуністичної партії Чехословаччини.

Список літератури: 1. Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976. 2. XIV съезд Коммунистической партии Чехословакии. Прага, 1971. 3. XV съезд Коммунистической партии Чехословакии. М., 1977. 4. Документи внешней политики СССР. М., 1977, т. 21. 5. Документы и материалы по истории советско-чехословацких отношений. М., 1978, т. 3. 6. Документы по истории мюнхенского сговора (1937—1939). М., 1979. 7. Закарпатський обласний державний архів, ф. 2, оп. 2. 8. Известия, 1938, 4 мая. 9. Карпатська правда, 1938, 14 серпня. 10. Карпатський пролетар, 1938, 1 червня. 11. Крал В. Дни, которые потрясли Чехословакию. М., 1980. 12. Місюра В. П. Боротьба Комуністичної партії Чехословаччини за союз робітничого класу і селянства (1929—1938 рр.). Львів, 1975. 13. Недо-резов А. И. Национально-освободительное движение в Чехословакии (1938—1945). М., 1961. 14. Нюрнбергский процесс. М., 1958, т. 2. 15. Правда, 1938,

3 мая. 16 VII Конгресс Коминтерна и борьба за создание народного фронта в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. М., 1977. 17. Центральный государственный архив Октябрьской революции, высших органов государственной власти и органов государственного управления СССР, ф. 4459, оп. 12, 18. *Gottwald K.* Spisy. Praga, 1953, sv. 7. 19. *Fuchs G.* Gegen Hitler und Henlein. Berlin, 1961, 20. Chtěli jsme bojovat. Praha, 1963, sv. 1. 21. *Král V.* Historická literatura o Mnichovu. — Československý časopis historický, 1974, č. 1. 22. *Lukeš F.* Poznámky k čs.-sovětským stykům v žaří 1938. — Československý časopis historický, 1968, č. 5. 23. Růde pravo, 1938, 23 žaří.

Краткое содержание

Показано развертывание движения широких народных масс Чехословакии против угрозы фашизма и войны в защиту республики во время Мюнхенского кризиса 1938 г. Подчеркивается руководящая роль КПЧ в единении всех антифашистских сил страны.

Стаття надійшла до редколегії 4 квітня 1982 р.

О. О. УДОВЕНКО, асп.,
Институт социальных наук АН УРСР

БОРОТЬБА СРСР ЗА КОЛЕКТИВНУ БЕЗПЕКУ В ЄВРОПІ І ПОЗИЦІЯ ПРАВЛЯЧИХ КІЛ БУРЖУАЗНО-ПОМІЩИЦЬКОЇ ПОЛЬЩІ (січень — квітень 1938 р.)

Друга половина 30-х років характеризувалась дальшим ускладненням міжнародних відносин внаслідок агресивної політики фашистської Німеччини. Продовжувалась гонка озброєнь, зростали суперечності між країнами капіталу. Лише СРСР виступив з чіткою програмою зміцнення миру. Генеральним напрямом радянської зовнішньої політики було відвернення загрози війни. Радянський уряд дбав не тільки про власну безпеку, а й про збереження безпеки інших країн.

Втілюючи в життя ленінське положення про можливість мирного співіснування і співробітництва держав з різним суспільним ладом, ЦК ВКП(б) розробив ідею колективної безпеки, яка була викладена в його постанові від 12 грудня 1933 р. [8, с. 283]. Керуючись цією постановою, Наркомат закордонних справ СРСР ухвалив розгорнутий план створення системи колективної безпеки в Європі [7, с. 302]. Ця система містила заходи, спрямовані на організацію колективної відсічі агресору і колективну допомогу, включаючи військову, жертві агресії.

У зв'язку із загостренням міжнародної обстановки в 30-х роках і боротьбою СРСР за створення фронту миру важливу роль відігравали радянсько-польські відносини.

Дана стаття є спробою показати протилежність позицій Радянського уряду і правлячих кіл буржуазної Польщі у вирішенні

актуальних міжнародних проблем того часу, коли в результаті загарбницьких дій фашистської Німеччини та намірів польського уряду поневолити Литву на сході Європи могло спалахнути полум'я війни.

На початку 1938 р. санаційні кола Польщі все більше ставали у фарватер політики гітлерівської Німеччини, правителі якої вирішили перейти до реалізації своїх агресивних планів розширення «життєвого простору». В результаті переговорів, які відбулися під час візиту польського міністра закордонних справ Ю. Бека в Берлін та Герінга у Варшаву, обидві сторони виявили готовність до подальшого зміцнення взаємних відносин. Базою для цієї змови було вороже ставлення до СРСР та прагнення до нових загарбань [11, с. 169; 9, с. 426]. Таку ж підтримку й одностайність в антирадянських поглядах Польща відчувала і з боку Італії, що було підкреслено під час перебування в цій країні Ю. Бека в березні 1938 р.

У цей же час в центрі Європи розгортались важливі події. Із дедалі більшим загостренням внутрішньоекономічних ускладнень у німецькому народногосподарському механізмі, викликаних милітаризацією економіки, а також внаслідок посилення реакційності зовнішньополітичного курсу фашистської Німеччини зростає національний тиск на Австрію. Цю країну керівники «третього рейху» розглядали як трамплін, що дозволить їм «стрибнути» далі на схід. Упевнившись в бездіяльності західноєвропейських політиків, Гітлер віддав наказ про військове вторгнення в Австрію. 12 березня 1938 р. вона була окупована і включена до складу фашистської Німеччини.

Так званий аншлюс виявив протилежність позицій урядів СРСР і Польщі. Санація зустріла звістку про вступ гітлерівських військ у Австрію як очікувану і бажану подію. На нараді санаційної верхівки у Варшаві було вирішено, що Польща не має ніякого інтересу, щоб проводити маніфестацію проти аншлюсу [12, с. 215]. Цей реверанс був помічений в Німеччині: приймаючи польського посла в Австрії, Гітлер передав через нього польському урядові свою вдячність за доброзичливу позицію Польщі під час аншлюсу.

СРСР, на відміну від Польщі та інших західних держав, не тільки різко засудив дії фашистської Німеччини, але й вніс ряд конструктивних пропозицій, спрямованих на приборкання агресії. В інтерв'ю представникам преси з актуальних питань міжнародної політики народний комісар закордонних справ СРСР М. Литвінов констатував, що «міжнародна пасивність і безкарність агресії в одному випадку фатально потягнуть за собою повторення і примноження таких випадків». Радянський уряд, підкреслив нарком, згоден негайно розпочати обговорення з іншими країнами практичних заходів з метою оздоровлення міжнародного клімату і недопущення фактів агресії в майбутньому [4, с. 59—60].

Але радянські пропозиції не були підтримані керівниками західних держав. Факт зникнення з карти Європи цілої незалежної держави не викликав відчутної реакції ні в Лізі Націй, ні в бур-

жуазних урядах. Пропозиція правлячих кіл, насамперед таких країн, як Англія, Франція і США, ще раз засвідчила, що вони залишаються вірними політиці «невтручання», а на ділі заохочення загарбань, політиці «каналізації агресії на Схід».

Після захоплення Австрії фашистською Німеччиною польські правлячі кола вирішили скористатись цим прецедентом, щоб «компенсувати» себе за рахунок сусідньої Литви, що вона завжди розглядалась санацією як потенціальна колонія. Цьому сприяла і мовчазна підтримка польських агресивних сил з боку фашистської Німеччини.

Напруженість у польсько-литовських відносинах була зумовлена тим, що війська буржуазно-поміщицької Польщі захопили 1920 р. Вільнюс та Вільнюський край і включили їх до складу Польської держави. Після цього Литва не підтримувала дипломатичних відносин з Польщею, а Вільнюс залишався за литовською конституцією столицею Литви. Агресивні кола Польщі намагались обґрунтувати свої претензії, спираючись на створену ними «теорію» національного складу Вільнюса, аніскільки не рахуючись з тим, що Вільнюс завжди був невід'ємною частиною Литви, центром культурного, політичного та економічного життя литовського народу.

В ніч з 10 на 11 березня 1938 р. польська вояччина спровокувала інцидент на кордоні обох країн [10, 17 марта]. У розмові з польським послом у Відні міністр закордонних справ Польщі Ю. Бек запропонував скористатись цим випадком, щоб раз і назавжди вирішити литовське питання. І хоч він прямо не повідомив, як це планується зробити, за зразок йому, на думку посла, могли б послужити методи, якими Гітлер поневолив Австрію.

13 березня 1938 р. у Варшаві було оголошено урядове комюніке, в якому робилась спроба перекласти всю відповідальність на литовську сторону [14, 13 марта]. Водночас польське міністерство закордонних справ через послів Естонії і Латвії у Варшаві дало зрозуміти, що воно чекає пропозицій про встановлення дипломатичних відносин. Якщо з боку Литви офіційної заяви не буде, то пропозицію польського уряду слід сприймати як ультиматум з терміном для відповіді у 24 або у крайньому разі 36 годин [12, с. 215—216].

На нараді 16 березня за участю керівників буржуазної Польщі ультиматум був затверджений. На ультимативному характері вимог наполіг Ю. Бек. Він мотивував це тим, що складність міжнародної обстановки не тільки спонукає Литву до їх прийняття, але й може дати більш серйозні наслідки [16, с. 115]. Санація вимагала, щоб Литва відмовилась від Вільнюса як столиці, тобто визнала загарбання Вільнюського краю, погодилась на спеціальну конвенцію, яка б гарантувала «права» поляків у Литві, що означало свободу дій для польської «п'ятої колонії» на литовській території [10, 18 марта].

З ініціативи міністерства закордонних справ Польщі була розгорнута шалена антилитовська кампанія. Перекручувався і піддавався критиці зміст повідомлення телеграфного агентства Литви

про інцидент, що мав місце на кордоні в ніч з 10 на 11 березня 1938 р. [14, 14 паґса]. В різних містах Польщі націоналістичні елементи влаштовували антилитовські мітинги і демонстрації [14, 17 паґса].

Враховуючи, що польсько-литовський конфлікт загрожував воєнними діями поблизу радянського кордону, а також суверенному існуванню Литви, Радянський уряд вжив активних заходів для мирного врегулювання конфлікту. 16 березня М. Літвінов викликав польського посла В. Гжибовського і заявив йому, що насильницькі дії Польщі проти Литви можуть створити небезпеку на всьому сході Європи, а тому Радянський Союз зацікавлений у вирішенні цього питання «виключно мирним шляхом» [2, с. 129].

Прагнучи справедливо розв'язати ситуацію, що склалася, Радянський уряд намагався залучити до цього інші європейські країни. У телеграмі до повноважного представника СРСР у Франції М. Літвінов наполегливо вказував: «Негайно побачте Поль-Бонкура і спитайте його, чи має намір він що-небудь вжити, щоб утримати Варшаву від безумної авантюри, яка загрожує пожежею на всьому сході Європи і відіб'ється на становищі в Центральній Європі [2, с. 130]. У своїй заяві представникам преси радянський нарком зазначив, що агресія, якщо її не зупинити, загрожує збільшенням нових міжнародних конфліктів і вже позначається на тому тривожному становищі, що склалось на кордоні Польщі з Литвою [4, с. 60].

Увечері 17 березня польський посол в Талліні вручив литовському послу ноту, яка містила вимогу негайно, протягом 48 годин, встановити дипломатичні відносини без жодних попередніх умов. Лише принципова позиція Радянського Союзу змусила польську сторону обмежитись вимогою встановлення дипломатичних і консульських відносин.

Одночасно з дипломатичною акцією польський уряд віддав розпорядження і військового характеру, погрожуючи в разі відхилення ультиматуму забезпечити власними засобами інтереси своєї держави [14, 19 паґса]. З цією метою у Вільнюс і Гдиню були стягнуті війська, припинені відпустки польським військовим [2, с. 130—131]. Генеральний інспектор армії Ридз-Смігли демонстративно прибув до Вільнюса [14, 19 паґса].

Досягла свого апогею роздмухувана офіційними колами антилитовська кампанія в пресі. У центральних газетах друкувалися статті, в яких прямо чи закамфльовано містились погрози на адресу Литви. Розпалюючи націоналістичні настрої, газети друкували провокаційні заклики до різних верств населення, вмішували дані про економіку Литви, її збройні сили, про населення і роль поляків в житті країни [14, 18 паґса; 15, 18 паґса; 18, 18 паґса].

Праве керівництво Польської соціалістичної партії, яке на секретній конференції ухвалило рішення утриматись від будь-яких антурядових заходів, фактично підтримало реакційний курс санації. На найбільш шовіністичних позиціях перебувала партія ендеків, члени якої на своїх зборах вимагали приєднання Литви до Польщі. А центральний орган ендеків газета «Warszawski dziennik pogodowy» надрукувала навіть список основних вимог, які Польща по-

винна пред'явити Литві і які мають супроводжуватись рішучими акціями [18, 17 parca].

Великодержавні амбіції польської санації викликали осуд з боку прогресивних кіл країни, які розуміли, що будь-яка військова авантюра може лише завдати шкоди незалежності Польщі. Антилитовська кампанія зустріла рішучу відсіч з боку членів КПП. Комуністи закликали будувати відносини з Литвою, як «вільний з вільним, рівний з рівним» [3, с. 351].

За розвитком подій уважно стежила німецька дипломатія, яка мала свої плани стосовно Литви. 16 березня Герінг запросив до себе польського посла Ю. Ліпського і повідомив його про згоду Німеччини на захоплення Польщею Литви, але зробив застереження щодо Клайпеди. Припускаючи, що дії Польщі можуть потягти за собою ускладнення відносин з СРСР, Герінг зробив, за словами Ю. Ліпського, «відкриту пропозицію про польсько-німецьке співробітництво проти Росії» [11, с. 169]. Наступного дня польський посол отримав від Ю. Бека телеграму з наказом інформувати Г. Герінга про те, що конфлікт з Литвою виник «не лише внаслідок прикордонного інциденту» і що в разі найгіршого поляки не мають наміру завдати шкоди німецьким інтересам у Клайпеді» [13, с. 144]. У записці, складеній міністром закордонних справ фашистської Німеччини Ріббентропом, вказувалось, що на випадок, коли виникне польсько-литовський збройний конфлікт, гітлерівцям треба негайно окупувати Клайпеду. Планувалось захопити також значну частину районів Литви-Жемаїті. Начальник штабу верховного командування німецьких військ В. Кейтель склав спеціальну карту, де була позначена можлива демаркаційна лінія між німецькими і польськими військами на території Литви [13, с. 144].

За цих складних умов Радянський уряд попередив керівників Польщі про ту відповідальність, яку вони візьмуть на себе в разі дальшого роздування конфлікту. Відповідь польської сторони була туманною, уся вина перекладалась на уряд Литви [3, с. 344]. Це не задовольняло СРСР. 18 березня М. Літвінов мав розмову з польським послом В. Гжибовським і змушений був ще раз з усією категоричністю підкреслити, що уряд СРСР зацікавлений «у збереженні повної незалежності за Литовською державою». Від польської сторони вимагалось дати відповідь на питання, чи має вона намір вдатись до військових дій [2, с. 131—132].

Польща продовжувала нарощувати військові контингенти на кордоні з Литвою. За повідомленнями зарубіжних інформаційних агентств дві групи польських військ були сконцентровані біля литовського кордону, щоб в разі відхилення ультиматуму розпочати вторгнення і зайняти Каунас [10, 20 марта]. Газети інформували про те, що на кордоні розташовано від 50 до 60 тис. польських солдатів, а також велика кількість танків та літаків [6, 20 марта]. Повідомлялось про передислокацію польських військових кораблів з Гдині на північний схід.

Уряд Литви, наляканий масовим патріотичним демократичним рухом, що розгорнувся в країні і загрожував існуванню буржуаз-

но-поміщицького ладу, був готовий піти на поступки санації, аби тільки зберегти свої позиції. Тому 19 березня посла Польщі в Талліні поінформовано про те, що литовський уряд приймає всі польські вимоги. Того ж дня відбувся обмін нотами [14, 20 марта].

Лише після цього, 20 березня, польський посол відвідав М. Литвінова. У відповіді Ю. Бека туманно зазначалось, що польський уряд вирішив литовське питання в рамках «традиційної польської політики». Звичайно, таке розпливчате формулювання аніскільки не роз'яснювало суті справи. Тому радянський нарком підкреслив, що він ні в якому разі не схвалював тих методів, до яких вдалась Польща для встановлення дипломатичних відносин з Литвою, і додав, що перебіг подій спонукає уряд СРСР з особливою увагою стежити за подальшим розвитком польсько-литовських відносин. М. Литвінов ще раз заявив, що Радянський уряд зацікавлений «у збереженні за Литвою цілковитої незалежності не тільки номінально, але й фактично» [2, с. 137].

Необхідність такого роду заяв була зумовлена ще й тим, що незважаючи на прийняття Литвою польського ультиматуму, серед найбільш реакційних кіл правлячої верхівки Польщі жевріли настрої воєнного нападу на Литву. Радянська громадськість виявила справедливе занепокоєння: чи не була вимога санації про встановлення дипломатичних відносин лише приводом, чи не збирається польський уряд йти далі, наслідуючи Гітлера [6, 20 марта]. Для цього були підстави. 19 березня у Варшаві відбулась демонстрація, організована реакційними колами з приводу «перемоги» Польщі над Литвою [6, 21 марта]. У Вільнюсі 20 березня відбувся демонстративний парад польських військових частин, стягнутих до польсько-литовського кордону [6, 22 марта]. Преса польських консерваторів та національної партії відкрито виявила своє невдоволення «занадто скромним» результатом ультиматуму [18, 20 марта]. На мітингах, що їх влаштовували ендеки, лунали заклики не зупинятись на досягнутому і здійснити «марш на Каунас». «Warszawski dziennik pogodowy» радив використати до кінця складну обстановку і змусити Литву повністю коритися Польщі [18, 24 марта]. Виступаючи в сенаті, Ю. Бек зазначив, що польсько-литовський прокордонний інцидент був лише частиною великої міжнародної проблеми [14, 24 марта].

Тільки принципова позиція Радянського Союзу стала на перешкоді агресивним намірам санації. Внаслідок підписаної 28 березня польсько-литовської угоди напруженість у стосунках між обома країнами значно послабилась. Послідовність Радянського уряду була великою моральною підтримкою і для інших країн, яким загрожувала агресія. Міністр закордонних справ Чехословаччини заявляв, що «СРСР прямо врятував Литву від приєднання до Польщі». Він же вказував і на те, що «позиція СРСР з литовського питання значно охолодила запал Німеччини» [4, с. 61, 64]. Крім того, крах антилитовської авантюри показав, що коли б західні держави проявили таку ж твердість, як СРСР, агресори не могли б почувати себе так вільно в інших районах Європи.

Провал планів санації викликав в офіційних колах Польщі нову хвилю антирадянщини. Була заборонена доставка і розповсюдження ряду періодичних видань з СРСР, посилювались цензурні переслідування [17, с. 743—744]. Польська поліція своїми діями створювала недопустимий режим для посольства, торгпредства та консульства СРСР в Польщі [1, ф. 122, оп. 21, п. 64, д. 1; д. 8, л. 78—79; ф. 188, оп. 27, п. 61, л. 27—29]. Була обмежена свобода дипломатичних та консульських представників СРСР, акредитованих у Польщі [1, ф. 122, оп. 21, п. 64, д. 3, л. 68]. Збільшилась кількість порушень державного кордону СРСР з боку Польщі [1, ф. 188, оп. 27, п. 61, д. 1, л. 37—38, 105].

Перебіг подій першої половини 1938 р. показав, що радянсько-польські відносини мали в цей час складний характер. На їх розвиток великою мірою впливали події, які розгортались в Європі. Аншлюс Австрії яскраво виявив протилежність радянської і польської дипломатії у принципах підходу до важливих міжнародних явищ та їх оцінках. Польська санаційна верхівка при нагоді була не проти того, щоб, використовуючи складну міжнародну ситуацію, стати на шлях агресії. Це наочно проявилось під час конфлікту з Литвою, коли напруженість у відносинах між СРСР і Польщею стала найбільш помітною. Принципова позиція СРСР відвернула загрозу війни в східній Європі і ще раз продемонструвала миролюбність радянської зовнішньої політики.

Список літератури: 1. Архив внешней политики СССР. 2. Документы внешней политики СССР. Т. 21. М., 1977. 3. Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Т. 6. М., 1969. 4. Документы по истории мюнхенского соглашения. 1937—1939. М., 1979. 5. Европа в международных отношениях. 1917—1939. М., 1979. 6. Известия, 1938. 7. История внешней политики СССР. 1917—1980. М., 1980, т. 1. 8. История второй мировой войны. 1939—1945. М., 1973, т. 1. 9. История Польши. М., 1958, т. 3. 10. Правда, 1938. 11. *Синолс В. Я.* Дипломатическая борьба накануне второй мировой войны. М., 1979. 12. Советско-польские отношения 1918—1945. М., 1974. 13. Социалистические революции 1940 г. в Литве, Латвии и Эстонии. Восстановление Советской власти. М., 1978. 14. Gazeta Polska, 1938. 15. Kurier Polski, 1938. 16. Pamiętniki Gózeфа Becka. Wybór. Warszawa, 1955. 17. Polsko-radzieckie stosunki kulturalne. 1918—1939. Dokumenty i materiały. Warszawa, 1977. 18. Warszawski dziennik narodowy, 1938.

Краткое содержание

Рассматривается развитие советско-польских отношений в первой половине 1938 г. на фоне бурных событий в Европе. Аншлюс Австрии, польско-литовский конфликт грозили перерасти в пожар войны на востоке европейского континента. Усилиями советской дипломатии агрессивные замыслы польской санационной верхушки по отношению к Литве были сорваны.

Стаття надійшла до редколегії 17 квітня 1982 р.

Б. А. СТЕБЛИЧ, доц.,
Львівський лісотехнічний інститут,
Г. А. ЛЕГКИЙ, студент,
Львівський університет

РУХ ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНОЇ СОЛІДАРНОСТІ НАРОДНИХ МАС ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ НА ЗАХИСТ Г. ДИМИТРОВА ПІД ЧАС ЛЕЙПЦІГСЬКОГО ПРОЦЕСУ

Незважаючи на велику кількість праць радянських істориків про рух інтернаціональної солідарності під час процесу над Г. Димитровим, ще немає спеціального дослідження про виступи на його захист народних мас Західної України.

В ніч на 28 лютого 1933 р., як відомо, фашисти підпалили рейхстаг, щоб звинуватити в цьому акті комуністів і розпочати розправу над учасниками революційного руху. 9 березня заарештовано Г. Димитрова, Б. Попова, Т. Танева. Їм безпідставно було інкриміновано підпал рейхстагу.

На захист болгарського революціонера-інтернаціоналіста Г. Димитрова та його товаришів піднялося все прогресивне людство світу. Ініціатором розгортання цієї масової кампанії, як завжди в найбільш відповідальні моменти революційної боротьби, виступили комуністичні партії під керівництвом Комінтерну. Теоретичний орган комуністів журнал «Коммунистический Интернационал» в редакційній статті писав: «Наших товаришів можна вирвати з рук катів, лише напруженням всіх зусиль... Не повинно бути заводу, шахти, гавані, залізничного вузла, контори, університету, де б не відбувалися масові демонстрації, збори на захист звинувачених» [5, с. 6].

Комінтерн у відозвах до 1 травня, 1 серпня, 7 листопада, у квітневій постанові президії Виконавчого Комітету Комуністичного Інтернаціоналу 1933 р. закликав прогресивне людство світу підняти свій голос протесту проти страхітливої розправи, що її готували німецькі фашисти [4, с. 54—55]. На заклики Комінтерну та інших прогресивних організацій у всьому світі піднялася хвиля протестів. Робітники вимагали звільнення Г. Димитрова і його товаришів з гітлерівських застінків.

У рух на захист Г. Димитрова включилися і західноукраїнські трудящі. Масовий рух протесту проти Лейпцігського судилища став важливим фактором, що сприяв створенню єдиного фронту на Західній Україні, «мобілізував не тільки робітників, але і широкі прошарки дрібної буржуазії і особливо передової інтелігенції» [4, с. 53].

Журнал «Коммунистический Интернационал» попереджав трудящих світу про те, що фашизм готує вбивство краших представників болгарського пролетаріату, стійких пролетарських революціонерів і закликав напруженням всіх сил, хвилею страйків і демонстрацій боротися за їх звільнення [5, с. 7]. Антифашисти Західної України під керівництвом Комуністичної партії Західної

України (КПЗУ) активно і оперативно реагували на рішення Комінтерну.

Вірна ідеям пролетарського інтернаціоналізму, КПЗУ у серпневій відозві «До робітників і робітниць, до всього трудового народу Львова» (1933) викривала брехливу інспірацію Гітлера-Герінга про підпал рейхстагу комуністами і закликала народні маси до масових демонстрацій на захист жертв гітлерівської провокації, проти білого терору на Західній Україні, за звільнення в'язнів Луцької і Кобринської тюрем, за звільнення Г. Димитрова [8, ф. 6, оп. 1, спр. 680, арк. 54].

Під гаслом солідарності з Г. Димитровим відзначався на Західній Україні Тиждень допомоги жертвам німецького фашизму, який був проведений у багатьох країнах світу з 17 по 25 червня 1933 р. [10, ф. 539, оп. 3, д. 975, л. 31]. Комуністи організували демонстрації, збирали підписи протесту і надсилали їх німецькому послу у Варшаві. Один з таких протестів висловили львівські робітники, вимагаючи негайного звільнення Г. Димитрова [11, с. 163].

Рух на захист Г. Димитрова поширився і на селянські маси. Так, селяни с. Гоші на Волині в одному з листів на адресу німецького посольства у Варшаві писали: «Домагаємося звільнення невинно обвинувачених у підпалі рейхстагу. Стверджуємо, що винуватцем є Герінг... Фашистський уряд Гітлера пошукує жертв, щоб приховати свої злочини й оце рука його налягла на провідників пролетаріату» [7, с. 135]. Подібного листа було надіслано до редакції польської газети «Ilustrowany Kurjer Codzienny» у Львові. В ньому від імені професійних спілок Львова, що об'єднували 1500 чоловік, ставилася вимога звільнити безпідставно звинувачених у підпалі рейхстагу [10, ф. 539, оп. 5, д. 450, л. 24].

На захист Г. Димитрова виступили представники лівого крила Загальної Єврейської партії праці (ЗЄПП). 6 жовтня 1933 р. комітет ЗЄПП провів у Надвірній публічні збори, на яких була прийнята резолюція протесту і надіслана до німецького консульства у Львові. В резолюції вказувалося на зговір сіоністів з Гітлером і висловлювався протест проти Лейпцігського суду над Г. Димитровим. Подібні резолюції на зборах ЗЄПП були прийняті 7 жовтня в селах Делятин та Отиня Тлумацького повіту, у місті Броди [8, ф. 6, оп. 1, спр. 692, арк. 4; 3, ф. 6, оп. 1, спр. 398, арк. 67; 6, ф. 121, оп. 3, спр. 833, арк. 10].

Про масштабність кампанії на захист Г. Димитрова свідчать і факти широкого залучення до неї шкільної молоді. Свої почуття гордості за мужність Г. Димитрова висловила піонерська організація Західної України. У статті «Димитров» газета «Піонер» (орган комуністичної дитячої організації) писала: «Героїчна постать Димитрова, його революційний запал і відвага викликає найбільше захоплення і симпатії у робітників цілого світу... Для нас, молоді, нехай буде (Г. Димитров — Б. С., Г. Л.) взірцем правдивого революціонера» [9, 1933, жовтень].

Боротьба за звільнення Г. Димитрова із застінків фашистської катівні — ще одне свідчення єдності інтересів болгарських і захід-

ноукраїнських трудящих, доказ зростання антифашистського руху та посилення його інтернаціонального змісту. Вимушене виправдання фашистським судом Г. Димитрова свідчило про те, що міжнародний пролетаріат виграв політичну битву проти фашизму.

Рух на захист Г. Димитрова пройшов дві стадії. Відповідно змінювалися форми і методи боротьби за його звільнення. Під час процесу над Г. Димитровим у Лейпцігу рух інтернаціональної солідарності охопив в основному робітничий клас і селянство. На другій стадії, після суду, у боротьбу за звільнення болгарського революціонера включилися значні маси непролетарських верств населення. Так, у відкритому листі уряду Німеччини, надрукованому в тижневику «Swit», що видавався у Бельгії, болгарські міністри у відставці писали: «Ми, нижче підписані колишні міністри-болгари, стверджуємо, що вважаємо Димитрова не винним у підпалі рейхстагу. Димитров є нашим політичним противником, але ми переконані..., що його політичні переконання не дозволили б йому взяти участь в актах індивідуального терору» [13, 1933, № 3]. Тижневик поширювався на Західній Україні і був конфіскований у жителів міста Стрий [3, ф. 2, оп. 1, спр. 1060, арк. 141, 143].

Західноукраїнські трудящі разом з міжнародними прогресивними силами продовжували боротися за те, щоб врятувати виправданих від фізичної розправи.

У грудні 1933 р. ЦК КПЗУ у відозві до трудящих проаналізував міжнародний резонанс Лейпцігського судилища і боротьбу прогресивних сил світу проти нього, відзначив безпосередній вплив цих подій на Західну Україну і Західну Білорусію. Закликаючи народні маси ще раз продемонструвати свою солідарність з міжнародним пролетаріатом у боротьбі за звільнення Г. Димитрова; ЦК КПЗУ підкреслював, що «голос протесту робіт[ників] і селян З[ахідної] У[країни] на захист обвинувачених револ[юціонерів] — це одночасно боротьба проти терору в нас, проти війни, на захист СРСР» [1, с. 481].

На заклики комуністів відгукнулися учасники Першої загальної Львівської конференції робітничої молоді, що відбулася 25 лютого 1934 р. В її роботі взяло участь 32 делегати — представники фабрик «Бранка», «Ядзя», «Контакт», «Стрем», «Леополія», секції профспілки друкарів, робітників паперової промисловості, швейників, санітарок, торговельних працівників, шевців, перукарів, союзу шкільної молоді тощо. Це, по суті, була конференція єдиного робітничого фронту молоді Львова. Її учасники прийняли резолюцію, в якій говорилося: «Конференція приєднує голос протесту проти затримання у в'язниці звільнених під час Лейпцігського процесу — Димитрова..., стверджує свою повну солідарність з їх революційною боротьбою і вимагає їх звільнення і всіх політичних в'язнів» [2, с. 504].

На захист болгарського революціонера виступила Міжнародна організація допомоги революціонерам (МОДР) Польщі. Звертаючись до трудящих Польщі, Західної України і Західної Білорусії, МОДР закликала подати «голос протесту проти дальшого ув'яз-

нення тов. Дмитрова» [12, 1934, лютий-березень]. У свою чергу МОДР Західної України у відозві «До оборони життя героїв Лейпцігського процесу Дмитрова...» пропонувала народним масам на демонстраціях, вічах, масовках, нарадах ухвалювати резолюції протесту, вимагаючи звільнення болгарського революціонера, бо йому загрожує «підступна смерть з рук гітлерівських катів» [6, ф. 256, оп. 1, спр. 92, арк. 9]. Відозви, листівки КПЗУ, КСМЗУ, МОДРУ, газети «Czerwona rotos» широко розповсюджувалися на Волині, Тернопільщині, Ровенщині, Станіславщині, про що свідчать численні повідомлення поліції у відповідні інстанції.

Значну роботу по організації прогресивних сил на захист Г. Дмитрова і викриттю Лейпцігського судилища проводила комуністична і прогресивна преса. Бюлетень ЦК КПЗУ «Głos Zolnierza», дбаючи про пробудження та подальше зростання політичної свідомості солдатів, постійно друкував матеріали Лейпцігського процесу. Він викривав реакційну, антинародну політику фашистського режиму в Німеччині, повідомляв про хвилю світового протесту проти суду над Г. Дмитровим, вимагав його звільнення [14, 1933, grudzień]. Через друкований орган комуністи закликали солдатів приймати на нарадах у відділеннях, взводах і ротах резолюції проти польових судів і солідаризуватися з трудящими масами у боротьбі за звільнення виправданого судом Г. Дмитрова [14, 1934, січень]. Газета «Нове слово» писала 5 березня 1933 р.: «Ніхто (навіть буржуазні газети) в світі не вірить, щоб винним у підпалі німецького рейхстагу були комуністи» [6, ф. 11, оп. 29, спр. 1598, арк. 1].

Серед населення Західної України широко розповсюджувалися фотографії Г. Дмитрова, що також свідчило про популярність болгарського революціонера-інтернаціоналіста у народних масах.

Боротьба за звільнення Г. Дмитрова відіграла величезну мобілізуючу роль, сприяла згуртуванню антифашистських сил, активізувала до політичних виступів різні верстви населення, в тому числі і ті, які раніше не реагували на зростання фашистської загрози. Водночас Лейпцігський процес, мужність Г. Дмитрова показали робітничому класу, всім трудящим, всім демократам, що в особі комуністів народи мають стійких, випробуваних, вірних борців проти фашизму.

Солідарність західноукраїнських трудящих з болгарським революціонером Г. Дмитровим зміцнювала узи братньої дружби слов'янських народів, готувала їх до майбутніх випробувань у роки другої світової війни.

Список літератури: 1. *Дмитров Г. Лейпцигский процесс. Речи, письма и документы.* М., 1961. 2. З історії революційного руху у Львові 1917—1939. Документи і матеріали. Львів, 1957. 3. Державний архів Івано-Франківської області. 4. Коммунистический Интернационал перед VII Всемирным конгрессом. Материалы. М., 1935. 5. Коммунистический Интернационал, 1933, № 32. 6. Державний архів Львівської області. 7. *Максимов С. Г. Борьба организаций КПЗУ за интернациональное воспитание трудящих Волини (1929—1938 гг).* — Наукові праці з історії КПРС. Міжвідомчий науковий збірник. К., 1967, вип. 13. 8. Партійний Архів Інституту історії партії ЦК Компартії України. 9. Піонер. 10. Центральний партійний архів Інституту марксизма-ленінізму при

ЦК КПСС. 11. Чуприна Э. Г. Борьба КПЗУ за маси в профспілкових організаціях (1929—1933 рр.). — У кн.: Заграда волі. З історії Комуністичної партії Західної України. Львів, 1970. 12. Czerwona potoc. 13. Swit. 14. Głos Zolnierza.

Краткое содержание

Исследуется интернациональная солидарность западноукраинских народных масс с болгарским революционером Г. Димитровым, показаны этапы борьбы в его защиту, вовлечение в эту кампанию различных групп населения, деятельность КПЗУ по организации движения рабочего класса за освобождение Г. Димитрова.

Стаття надійшла до редколегії 8 квітня 1982 р.

І. О. ГАЛЧОВ, доц.,
Львівський університет

Д. БЛАГОЕВ ПРО ГРОМАДСЬКУ ДУМКУ РОСІЇ З БАЛКАНСЬКОГО ПИТАННЯ

Д. Благоев жив, боровся як революціонер і творив як дослідник в епоху капіталізму, імперіалізму, Великої Жовтневої соціалістичної революції і боротьби двох систем — соціалістичної та капіталістичної. Він був безпосереднім учасником болгарсько-го і російського робітничого руху. Творчо застосовуючи марксизм, болгарський революціонер зробив самостійні наукові узагальнення революційного досвіду; вагомим є його внесок у розвиток марксистської думки.

У діяльності Д. Благоева залишається один маловідомий аспект, а саме — аналіз і глибоке вивчення вождем «тісних» соціалістів громадської думки Росії з балканського питання. З позицій послідовного захисту марксизму і принципів пролетарського інтернаціоналізму, безкомпромісної боротьби з опортунізмом, націоналізмом, соціал-шовінізмом він систематично піддавав нещадній критиці антинародну політику царизму і всіх сил, які його підтримували в Росії, з балканського питання. Спеціальних праць, присвячених цій проблемі, Д. Благоев не написав, його ставлення до громадської думки в Росії з балканського питання дослідники спеціально не розглядали, хоч зазначали, що вождь «тісників» виявляв великий інтерес до конкретних подій, пов'язаних з розглядом балканської проблеми в Росії [6; 10; 11; 12; 13; 14].

Хронологічні рамки даної статті охоплюють період від Боснійської кризи 1908 р. до 1915 р., коли Болгарія вступила у першу світову війну. Це був складний для народів Балканського півострова час. Громадська думка Росії не могла не реагувати на між-імперіалістичні протиріччя, що виникали на Балканах і спричинялися до міжнародних криз: Боснійської кризи 1908 р., італо-турецької війни 1911 р., Балканських воєн 1912—1913 рр.

Д. Благоева завжди цікавила громадська думка Росії, з балканського питання зокрема. У своїх працях 1908—1915 рр. він

виявляє живий інтерес до конкретних подій, пов'язаних з аналізом балканської проблеми.

Висвітлюючи ставлення громадської думки Росії до балканського питання і оцінку її Д. Благоевим, слід керуватись ленінським положенням про те, що «у Росії є три *основні* політичні сили і, значить, політичні лінії: чорносотенці (класові інтереси кріпосників-поміщиків) і «бюрократія» поруч з ними і над ними; потім ліберально-монархічна буржуазія, «центр» — лівий (к. д.) і правий (октябристи); нарешті, демократія буржуазна (трудовики, народники, безпартійні ліві) і пролетарська. Правильність саме такого і тільки такого поділу підтверджена всім досвідом першого десятиріччя ХХ століття...» [1, т. 21, с. 36]. Ця ленінська настанова викриває неспроможність твердження буржуазно-поміщицьких політиканів про єдність громадської думки Росії з питань балканської політики. Дебати в III Державній думі, про які з преси знав Д. Благоев, ще раз показали, що в Росії з балканської проблеми існує три громадські думки: купки поміщиків-кріпосників, очолюваних більшістю камарильї і представлених у Думі чорносотенцями; основної маси поміщиків і буржуазії, представленої блоком партій помірковано-правих, октябристів і кадетів; і різко протиставлена позиції обох угруповань панівних класів справжня громадська думка країни — думка трудового народу, представлена в Думі фракцією соціал-демократів.

Д. Благоев ще в студентські роки брав активну участь у російському робітничому русі і тому мав реальну можливість зіставляти політичний зміст та ідейну спрямованість різноманітних течій, соціальних груп Росії тощо. Безпосередня участь Д. Благоева в російському революційному русі, добра обізнаність з російською дійсністю відіграли визначальну роль в оцінці ним російської громадської думки з балканського питання.

Коли 1908 р. була проголошена незалежність Болгарії, Д. Благоев, проаналізувавши відгуки чорносотенної та ліберально-буржуазної преси Росії, дійшов висновку, що імперіалістичні кола великих європейських країн не відмовляться від своїх загарбницьких планів на Балканах [2, т. 13, с. 140]. Його прогноз щодо хижачьких планів чорносотенно-ліберальних кіл підтвердився: міністр закордонних справ Росії О. П. Ізвольський, виступаючи на сторінках чорносотенної газети «Новое время», висловлював жаль з приводу анексії Боснії та Герцоговіни Австро-Угорщиною і водночас натякав на те, що цей акт може сприяти втручання великих європейських держав у справи балканських країн [2, т. 13, с. 230—231].

Д. Благоев детально проаналізував оцінку різними партіями Росії балканського питання після Боснійської кризи і у своїй праці «Наслідки зрадницької політики» вказав, що чорносотенний і ліберально-буржуазний табори категорично виступали проти будь-яких конфліктів у балканському регіоні [2, т. 13, с. 564]. Викриваючи суть політики чорносотенців і лібералів, він підкреслював, що вона зумовлена поразкою царизму в російсько-японській війні і наслідками буржуазно-демократичної революції, які завда-

ли самодержавству відчутного удару і значно послабили його [2, т. 13, с. 565]. Д. Благоеву, зокрема, були відомі публікації урядового офіціозу «Росія», що остаточно переконало його в правильності зробленого висновку [15, т. 1, с. 74].

Болгарський революціонер знав про позицію більшовиків з балканського питання. В. І. Ленін у своїх працях, присвячених балканським подіям, показав їх як вузол світової політики і побачив у Першій Балканській війні крок уперед у боротьбі народів проти залишків феодалізму в Східній Європі [1, т. 22, с. 155]. У своїй праці «З історії російської революції» Д. Благоев зазначав, що тільки більшовики, як виразники пролетарської громадської думки Росії, виступали з позицій революційного марксизму і пролетарського інтернаціоналізму [2, т. 18, с. 200]. Д. Благоев був знайомий з ленінською оцінкою проблем, породжених Першою Балканською війною, і знав, що ця оцінка була покладена в основу декларації соціал-демократичної фракції в IV Державній думі, опублікованої в газеті «Правда», а також в газеті «Работнически вестник» у березні 1913 р. [1, т. 22, с. 198].

Під час Балканських воєн робітничий клас воюючих країн опинився в скрутному матеріальному становищі. На сторінках «Правды» виступив Г. Димитров, який звернувся до пролетаріату всього світу з проханням про матеріальну підтримку. «В цей важкий час і перед лицем ще більш важких днів, — писав він, — у нас є одна втіха і одна надія, що ми можемо розраховувати на підтримку міжнародного пролетаріату» [4]. Коли Д. Благоев дізнався, що петербурзькі робітники першими відгукнулися на заклик Г. Димитрова, він від імені ЦК БРСДП (т. с.) надіслав їм листа, де висловлював глибоку вдячність за братерську допомогу болгарському робітничому рухові. У листі, зокрема, говорилося: «Ми сподіваємося, дорогі друзі, за допомогою міжнародного пролетаріату вийти з важкого становища і найближчим часом... з новими силами піднести справу болгарського пролетаріату і відповісти на братерську солідарність робітничого класу» [3].

Виступ Г. Димитрова на сторінках «Правды» і лист Д. Благоева петербурзьким робітникам знайшли широкий відгук в багатьох країнах світу, де проводилися мітинги і збори, на яких ухвалювалися рішення про надання матеріальної допомоги трудящим балканських країн. Робітники Выборзького району Петербурга, перебуваючи під враженням листа Д. Благоева, на багатотисячному мітингу вирішили надати матеріальну допомогу робітникам не тільки Болгарії, але й Туреччині та Сербії, де війна також поставила трудящих у скрутне матеріальне становище [5; 8; 9].

Д. Благоев уважно слідкував за громадською думкою Росії в роки нового революційного піднесення 1910—1914 рр. Він вважав, що реакція в Росії докладала чимало зусиль, щоб відвернути увагу російських трудящих від питань внутрішнього життя країни, і тому наголошувала на зовнішньополітичних проблемах [2, т. 18, с. 199].

Передбачення Д. Благоева підтвердилося. Щоб компенсувати поразку на Далекому Сході, царська дипломатія намагалася під-

нести свій міжнародний престиж завдяки активізації на Балканах, де головним конкурентом виступала Австро-Угорщина. Д. Благоев зазначав, що царизмові вдалося підпорядкувати своїй волі буржуазно-ліберальну громадську думку, яка під страхом піднесення революційного руху і з метою задоволення своїх хижацьких інтересів підтримала в IV Думі імперіалістичну зовнішньополітичну програму [2, т. 18, с. 200]. Д. Благоев був добре обізнаний із змістом доповіді в IV Думі міністра закордонних справ Росії С. Д. Сазонова про політику царизму на Балканах і звернув увагу на солідарність буржуазних партій Росії з імперіалістичною політикою уряду. І тільки більшовицька партія та її представники в Думі, зазначив Д. Благоев, відкрито заявили про загарбницький характер зовнішньої політики найбільших імперіалістичних держав Європи на Балканах [2, т. 18, с. 200].

Виняткове значення для вивчення Д. Благоевим громадської думки Росії з балканського питання і оцінки подій, спрямованих на його розв'язання, мали твори В. І. Леніна, які по різних каналах доходили до Болгарії. В роки першої світової війни починається особисте листування між В. І. Леніним і Д. Благоевим. Так, в листі до В. І. Леніна від 15 серпня 1915 р. вождь «тісняків» просив надіслати до редакції теоретичного журналу БРСДП (т. с.) «Ново време» більшовицькі видання — газету «Соціал-демократ» і журнал «Комуніст» [2, т. 17, с. 122—123]. Д. Благоев добре знав ці видання і знаходив у них необхідні матеріали, які надавали можливість глибоко вивчити громадську думку Росії, зокрема з питань балканської політики царизму.

Коли почалась світова війна, всі буржуазні і монархічні партії Росії підтримали імперіалістичну політику царизму. На соціалшовіністичні позиції встали і меншовики. Д. Благоев розглядав соціал-шовінізм, як глибоко ворожу марксизмові опортуністичну течію і висловлював з цього питання думки, близькі до висновків і оцінок більшовиків. Принципове значення мала стаття Д. Благоева «Magister dixit» [2, т. 16, с. 491—497], в якій він піддав гострій критиці соціал-шовіністичні погляди Г. В. Плеханова. У виступі на сторінках журналу «Ново време», органу БРСДП (т. с.), Г. В. Плеханов заявив, що буде розглядати світову війну з класово-пролетарських, інтернаціоналістських позицій, але зміст його виступу суперечив цій заяві. Насправді твердження і висновки Г. В. Плеханова мали націонал-шовіністичний характер, і тому Д. Благоев вважав своїм обов'язком виступити з критикою цих поглядів. Він переконливо довів, що в разі перемоги Росії у війні царизм зможе оволодіти Босфором і Дарданеллами, що посилює його вплив на Балканах. Позиція Г. В. Плеханова, як вважав Д. Благоев, віддаляла балканські народи від остаточного звільнення з-під турецького поневолення [2, т. 16, с. 497]. Від імені балканських народів болгарський революціонер висловлював протест проти війни, яку розв'язали великі імперіалістичні держави [2, т. 16, с. 497].

Керуючись пролетарсько-інтернаціоналістським розумінням ролі соціал-демократії в роки імперіалістичної війни, Д. Благоев

категорично відкинув звернення Г. В. Плеханова до БРСДП (т. с.), який закликав сприяти перемозі антантівського блоку [2, т. 17, с. 11]. Отже, хоч вождь «тісняків» і вважав Г. В. Плеханова своїм вчителем, коли той стояв на марксистських позиціях, він без коливань і рішуче виступив з критикою соціал-шовіністичних поглядів лідерів меншовиків.

Таким чином, висловлювання Д. Благоева про громадську думку Росії з балканського питання, боротьба проти мілітаризму, соціал-шовінізму свідчили про його велику заслугу перед російським і міжнародним робітничим рухом. Його погляди на історичну роль громадської думки пролетаріату Росії з балканського питання знайшли своє підтвердження в боротьбі російських і болгарських трудящих за інтернаціональну єдність, мир, соціальний прогрес.

Список літератури: 1. *Ленін В. І.* Повне зібрання творів. 2. *Благоев Д.* Сьчинення. Софія, 1967. 3. *Благоев Д.* Письмо Центрального Комитета Болгарской социал-демократической рабочей партии «тесных» социалистов Петербургским рабочим, профессиональным организациям. — Правда, 1913, 21 февраля. 4. *Димитров Г.* Влияние балканской войны на профессиональное движение. — Правда, 1913, 9 января. 5. Балканская война и русские рабочие. — Правда, 1913, 15 января. 6. *Велева М.* Исторические исследования Димитра Благоева. — В кн.: Димитр Благоев — выдающийся теоретик и революционер. М., 1977. 7. Вопросы на марксистската теория на трудове на Димитър Благоев. Софія, 1955. 8. *Гличев Й. А.* Борьба общественного мнения в России по балканскому вопросу (1908—1913 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Львов, 1979. 9. *Глічов І. О.* Балканські війни (1912—1913 рр.) у висвітленні більшовицької преси. — Українське слов'янознавство, 1975, вип. 12. 10. *Груздева В. П.* Д. Благоев в советской историографии. — В кн.: Димитр Благоев — выдающийся теоретик и революционер. М., 1977. 11. *Иванов Вельо.* Борбата на БРСДП (т. с.) в Народото Събрание против войните 1912—1919. Софія, 1961. 12. *Йотов Йордан, Василев Кирил, Поборникова Стоянка, Колева Татяна.* Димитр Благоев. Биография. Софія, 1979. 13. *Поборникова С.* Димитр Благоев в болгарской историографии. — В кн.: Димитр Благоев — выдающийся теоретик и революционер. М., 1977. 14. *Рачев Никола.* Димитр Благоев. Благословен да е часът. Софія, 1976. 15. *Тошев А.* Балканските войни. Предистория и причини. Софія, 1929, т. 1.

Краткое содержание

Исследуется разоблачение Д. Благоевым попыток черносотенного и либерально-буржуазного лагеря царской России извратить существо балканского вопроса. Показана поддержка болгарским революционером борьбы большевиков во главе с В. И. Лениным за утверждение пролетарского общественно-го мнения по балканскому вопросу.

Стаття надійшла до редколегії 4 квітня 1982 р.

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-СЕРБСЬКИХ КУЛЬТУРНИХ ЗВ'ЯЗКІВ кінець ХІХ—початку ХХ ст.

Проголошення в 1878 р. незалежності Сербії створило сприятливі умови для більш швидкого і всебічного розвитку її національної культури, а також відкрило широкі можливості для культурних зв'язків з іншими слов'янськими країнами, зокрема з Росією.

Кінець ХІХ—початок ХХ ст. — складний період в історії офіційних відносин між Росією і Сербією. Після Берлінського конгресу 1878 р. сербський король М. Обренович став орієнтуватися на Австро-Угорщину, що призвело до погіршення російсько-сербських офіційних відносин. За таких умов значно зростала роль громадських та культурних зв'язків, що мали глибокі історичні корені, в основі яких була етнічна, мовна та культурна спорідненість двох слов'янських народів.

Культурні зв'язки між Україною і Сербією розвивалися як складова частина загальних російсько-сербських зв'язків. На рубежі ХІХ—ХХ ст. вони були досить інтенсивними. Важливе значення для їх розвитку мало, як і раніше, навчання сербської молоді в різних учбових закладах України. Центрами підготовки спеціалістів з вищою освітою для Сербії були університети в Одесі, Києві та Харкові. Тільки в Новоросійському університеті в Одесі на початку ХХ ст. навчалось близько 100 іноземних студентів, переважно представників південних слов'ян [2, с. 37]. Тут 1895 р. розпочинав навчатися видатний сербський філолог, перший президент Сербської Академії наук і мистецтв нової Югославії О. Беліч.

У Новоросійському університеті працювали відомі вчені-славісти, які займалися сербською проблематикою. Магістерську дисертацію на тему «З історії літературної діяльності в Сербії ХV ст.» захистив М. Г. Попруженко, сербським сюжетам були присвячені праці Ф. І. Успенського, О. О. Кочубинського та інших вчених. Під керівництвом досвідчених славістів найбільш здібні сербські студенти робили й свої перші кроки в науці. Кандидат Новоросійського університету Д. Войнович видав 1903 р. в Одесі «Історію сербського народу».

Сербські студенти навчалися також і в Київському університеті, де наприкінці ХІХ—на початку ХХ ст. працювали такі відомі славісти, як Т. Д. Флорінський та А. І. Степович [12, ф. 442, оп. 539, спр. 1, арк. 26]. Професор Флорінський мав тісні зв'язки з сербами, що навчалися в Києві. Зокрема, його учнем був студент духовної академії М. Цемович, у майбутньому відомий сербський публіцист і дипломат [5, ф. 818, спр. 341, арк. 1—2]. Інший студент академії М. Зачевич консультувався з Т. Д. Флорінським по темі своєї кандидатської роботи [5, ф. 818, спр. 180, арк. 1].

Готуючи спеціалістів для Сербії, Т. Д. Флорінський не забував і про необхідність виховувати нові вітчизняні кадри славістів. Він розробив заходи, спрямовані на розвиток слов'янознавства в країні [11, 1898, № 10, с. 221—222]. В міру своїх сил і можливостей професор Флорінський втілював їх в життя. Так, по аналогії з студентським семінаром з слов'янської філології О. Белича і Ст. Станоевича у Великій школі в Белграді він створив 1902 р. при Київському університеті студентський славістичний гурток [3, 1902, 3 ноября]. На жаль, невідомо чи брали сербські студенти участь у цьому гуртку, але сербська проблематика була провідною в його роботі. Це підтверджують протоколи засідань: студент Попов виступив з рефератом «Нарис задружного побуту сербів (по Кадлецю)», студент Сінкевич протягом кількох засідань читав реферат «Карагеоргій — визволитель Сербії від турецького ярма», студент Бех передав зміст послання «До сербів» О. С. Хом'якова [11, 1903, № 10, с. 14—15, 27—29]. За пропозицією Т. Д. Флорінського слов'янські літературні твори читалися в оригіналі.

Розвиток сербської промисловості, будівництво залізниць наприкінці XIX—на початку XX ст. викликали потребу у досвідчених фахівцях з багатьох технічних спеціальностей. У зв'язку з цим значно збільшилась кількість сербів, що бажали навчатися в технічних вузах. Наприкінці XIX ст. сербські прізвища все частіше стали з'являтися в списках студентів інститутів Росії. Цьому сприяло, зокрема, міністерство землеробства і державного майна Росії, яке вважало вступ сербів та інших слов'ян справою «безумовно корисною, оскільки фахівців з гірничої справи особливо потребують слов'янські країни, що не мають вищих навчальних закладів технічного характеру» [14, ф. 40, оп. 2, спр. 116, арк. 86]. Є відомості, що значна кількість сербів навчалася і в технічних вузах України, зокрема в Харківському технологічному інституті [13, ф. 102, оп. 3, спр. 666, арк. 1].

Багато сербів здобували вищу освіту в Київській духовній академії, де вони становили, як правило, майже половину іноземних студентів [8]. М. І. Петров, Ф. П. Шевченко та інші дослідники правильно зазначали, що головною метою навчання молодих сербів у Київській академії була підготовка вчителів [6, с. 1—16, 15, с. 30]. Крім того, вступ до академії південні слов'яни розглядали як можливість перевестися згодом у світські навчальні заклади [10, с. 84]. Враховуючи все це, є підстави вважати, що академія не втратила свого значення для сербів і наприкінці XIX ст. У Сербії, де в 90-х роках XIX ст. не вміло писати і читати 79% населення, кожна освічена людина була на рахунку [3, 1895, 24 июня]. Незважаючи на те, що академія давала сербам релігійну освіту, її випускники отримували ґрунтовні знання також з історії, педагогіки, російської мови і літератури [12, ф. 711, оп. 3, спр. 2300, арк. 1—20]. Це давало їм змогу займатися на батьківщині викладацькою діяльністю. Наприклад, викладачами російської мови у Белградській богословській школі були в різні роки другої половини XIX ст. саме вихованці Київської академії: М. Новакович, М. Зисич, С. Срегенович, Н. Петрович [7, с. 89].

Деякі серби, що закінчили академію, стали в майбутньому видатними державними діячами, відомими вченими, письменниками і публіцистами, професорами Великої школи в Белграді, кваліфікованими вчителями шкіл і гімназій. Відомим сербським письменником-реалістом, безпощадним критиком сербської дійсності кінця XIX ст. став випускник академії С. Ранкович. Югославський вчений Н. Маринкович, говорячи про навчання С. Ранковича в Києві, який був колись «освіти не тільки для українців, але й для значної частини слов'ян», підкреслює такий момент, найбільш суттєвий, на його погляд, для творчої еволюції письменника: «Ранкович був свідком багатьох дискусій і назавжди виявився духовно зв'язаним з соціальними й моральними проблемами, які цікавили російську інтелігенцію кінця минулого віку» [1, с. 167]. Сербський письменник І. Скерлич також зазначав, що С. Ранкович як письменник формувался під впливом російського реалізму [1, с. 164].

Видатними діячами сербської науки другої половини XIX — початку XX ст. стали й інші вихованці академії. Філософ А. Васильович неодноразово займав посаду міністра народної освіти Сербії, написав декілька підручників російської мови, був послом у Петербурзі [7, с. 89; 14, ф. 473, оп. 2, спр. 298, арк. 1]. Історик П. Сречкович також починав своє навчання в Києві, в семінарії й академії, звідки перейшов на історико-філологічний факультет університету, йому належать історичні праці, які не втратили свого значення до сьогодні.

Крім вищої освіти сербська молодь отримувала на Україні також і середню спеціальну освіту. Серби навчалися в Південнослов'янському пансіоні при Миколаївській гімназії, у київському Левашовському пансіоні, в одеській Маріїнській гімназії, в Одеському, Миколаївському, Єлізаветградському та інших реальних училищах. Багато сербів навчалось й у військових училищах.

Мовна спорідненість, яка давала змогу молоді досить швидко засвоювати всі дисципліни, а також пільгові умови, що існували для неї в російських учбових закладах, сприяли приїзду в Росію, головним чином, дітей середньої та бідної частини сербського суспільства. Завдяки цьому частина сербських студентів швидко зближувалась з місцевою революційно настроєною молоддю. Сербі активно включалися в студентський та революційний рух в Росії.

Повертаючись на батьківщину, сербська молодь несла в маси знання, прогресивні ідеї. Вона знайомила свій народ з культурою народів Росії, з російською та українською мовами та літературами.

Важливу роль у розвитку культурних зв'язків із Сербією відігравали слов'янські товариства. 1869 р. було створено Слов'янське благодійне товариство в Києві (КСБТ), членами якого стали вчені-славісти, викладачі навчальних закладів та інші діячі культури й освіти. Три головні завдання були в центрі діяльності КСБТ: надання матеріальної допомоги південним слов'янам, що вчилися в місті або перебували там деякий час; видання книг з слов'яно-

знавства; підтримання культурних зв'язків з слов'янськими країнами [4, с. 88].

За своїм складом КСБТ було об'єднанням людей різних політичних і соціальних поглядів. Так, секретар товариства в 90-ті роки XIX ст. А. І. Степович був представником демократичних поглядів на слов'янське питання. Він пов'язував встановлення дійсно братніх зв'язків між Росією та Сербією з необхідністю докорінних змін у самій Росії. За глибоким переконанням А. І. Степовича, Росія в недалекому майбутньому повинна стати для сербів носієм передових ідей, але це може статися лише тоді, коли вона сама «дійсно зробиться носієм справжньої освіти, а не загрузне в темряві і ганьбі народної неосвіченості» [3, 1894, 3 мая].

А. І. Степович проводив велику роботу, спрямовану на ознайомлення громадськості Києва з культурними досягненнями молоді незалежної сербської держави. Він неодноразово виступав на засіданнях товариства з яскравими доповідями про найбільш видатних сербських письменників, діячів культури. Так, на зборах товариства 11 травня 1894 р. він ознайомив присутніх з діяльністю Л. Лазаревича, Й. Йовановича, І. Веселиновича, М. Шибчанина та М. Мілічевича [3, 1894, 13 мая]. На одному з засідань 1899 р. А. І. Степович доповідав про творчий шлях видатного письменника-реаліста Й. Змая з нагоди 50-річчя його літературної діяльності [3, 1899, 18 мая].

З сербськими сюжетами на засіданнях товариства виступав і його голова Т. Д. Флорінський, який підтримував ідеї слов'янофілів.

У 1889 р. громадськість Києва широко відзначила 500-річний ювілей Косівської битви. КСБТ влаштувало 11 травня урочисте засідання, на якому був сербський митрополит Михайло, серби-студенти київських навчальних закладів. З доповіддю «В пам'ять п'ятисотріччя Косівської битви» виступив Т. Д. Флорінський [3, 1889, 13 мая]. До цієї ж події в газеті «Киевлянин» ним була надрукована велика стаття. На торжествах в Белграді був присутній харківський філолог і фольклорист М. Г. Халанський [9, с. 351]. Ювілейний комітет у Белграді, відзначаючи громадськість Києва, прислав на ім'я голови КСБТ медаль, що була викарбувана на честь 500-річчя Косівської битви, і книгу «Косовска сломенца. Бој на Косову године 1389 у народним песмама» [4, с. 83].

Історична тематика в товаристві була продовжена в лекції члена КСБТ О. В. Романовича-Славатинського, професора Київського університету. У березні 1890 р. він прочитав лекцію «Народи Балканського півострова і утвердження над ними турецького панування», в якій історичні події далекого минулого поєднав з сучасним йому становищем на Балканах [12, ф. 442, оп. 840, спр. 60, арк. 3].

Наприкінці XIX—на початку XX ст. члени КСБТ Т. Д. Флорінський, А. І. Степович, М. Глокке та ін. неодноразово відвідували Сербію, де зустрічалися з представниками наукової громадськості, знайомилися з культурою сербського народу. Після повернення додому вони виступали з доповідями, друкували статті і книги, ділились спогадами. Зокрема, у 1899 р. поїздку в Сербію й інші слов'янські країни здійснив другий секретар КСБТ М. Глокке, який

виступив на засіданні товариства з повідомленням, а потім надрукував у газеті «Киевлянин» свої «Листи з дороги» [3, 1899, 19. 09].

1888 р. у Києві відзначалося 900-річчя прийняття християнства на Русі. Сербська делегація була найбільш представницькою (46 чол.) з усіх іноземних, що підкреслювало інтерес сербів до історії і культури братнього народу. Крім релігійних діячів до її складу входили видатні представники сербських офіційних та громадських кіл: міністр-президент М. Протич, який закінчив юридичний факультет Київського університету, історик П. Сречкович, лідер радикальної партії М. Пашич, редактор «Одъека» С. Протич, генерал С. Груїч та ін. [4, с. 70]. Учасники цієї події взяли участь у відкритті пам'ятника Богдану Хмельницькому, познайомилися з історичними місцями Києва [4, с. 71]. На закінчення свята гості надіслали російському цареві написану у вірнопідданицькому дусі телеграму, яку С. Груїч, П. Сречкович і ще чотири серби відмовилися підписати [13, ф. 730, оп. 1, спр. 3717, арк. 1—2]. Того ж 1888 року С. Груїч, П. Сречкович і М. Протич були обрані почесними членами КСБТ.

КСБТ видавало різні книги з слов'янознавства. Ще в 1876—1884 рр. у Києві видрукувано шість номерів «Славянського ежегодника», який включав статті з слов'янознавства, в тому числі й з сербської тематики. 1888 р. вийшла перша книга нового літературного видання КСБТ — «Славянская беседа», а 1891 р. і друга. У 1893 р. видано літературно-науковий збірник оповідань і статей з слов'янознавства «Рассвет». До речі, в «Славянской беседе» і в «Рассвете» з А. І. Степовичем співробітничав серб Д. Міленкович, який закінчив Київську духовну академію і декілька років жив в Росії. Він переклав російською мовою оповідання сербського письменника-реаліста Я. Веселиновича, які й увійшли в підготовлені А. І. Степовичем збірники та альманахи [3, 1894, 13 мая]. КСБТ видавало також виступи своїх членів на зборах.

Київське слов'янське товариство надсилало в Сербію різні книги і періодичні видання, а звітди отримувало сербські газети, іноді й книги. У 1892 р. в бібліотеці товариства з загальної кількості 506 видань 60 книг було сербо-хорватською мовою [4, с. 98]. КСБТ надавало можливість сербам, які навчалися в Києві, а також приїжджали в місто, безкоштовно працювати не тільки у своїй бібліотеці, але й у публічній. Цю можливість серби широко використовували. У 1897 р. в Київській публічній бібліотеці працювали безкоштовно 162 відвідувачі з південних слов'ян, а в 1900 р. — 160 сербів [3, 1897, 5 февраля; 1900, 10 марта].

Щорічно КСБТ надавало матеріальну допомогу сербам, що навчалися в місті, а також приїжджали на Україну з метою знайти роботу. Через обмеженість коштів товариство не мало постійних стипендіатів, і тому серби та інші слов'яни одержували від КСБТ тільки одноразову допомогу — від 5 до 100 крб. Кількість сербів, що користувалися допомогою товариства, постійно зростала: 1896 р. — 10 чол., 1898 р. — 20 чол., 1900 р. — 33 чол. [16].

Певний внесок у розвиток українсько-сербських культурних зв'язків кінця ХІХ—початку ХХ ст. зробили взаємні візити музич-

них колективів і виконавців. Одним з виявів такої форми культурного спілкування був виступ у 1896 р. в Києві та інших містах Белградського хорового товариства, до складу якого входили представники сербської інтелігенції: професори, вчителі, адвокати. Головою товариства був професор фізики Белградської Великої школи Д. Станоевич, а керував хором відомий композитор С. Мокраняц.

У 90-х роках XIX ст. Белградське хорове товариство було популярним музичним колективом не тільки в Сербії, але й в сусідніх країнах. Завдяки тому, що хоровим товариством 30 років керував С. Мокраняц, у виконавському мистецтві утвердилися нові принципи гармонізації народних наспівів, які виникли з їх мелодійної структури.

Будучи носієм найкращих досягнень сербської хорової культури, Белградське хорове товариство своїми виступами в Києві та інших містах прагнуло донести до слухача самобутність сербських народних пісень, їх патріотичне звучання.

Київська преса широко висвітлювала приїзд у місто численного сербського колективу (товариство налічувало 80 осіб). В кореспонденціях розповідалося про склад товариства, його керівників, містилися матеріали з відгуками про виступи хору в інших містах. В одному з номерів «Киевлянина» Т. Д. Флорінський надрукував замітку «До приїзду сербських гостей». Вітаючи цей колектив, він зазначив, що «сербський гурток аматорів народної пісні... має на меті високе слов'янське завдання зміцнення і розширення духовних зв'язків між двома єдиноплемінними і єдиновірними народами» [3, 1896, 6 септєбря].

Концерт Белградського хорового товариства відбувся в Києві восьмого вересня і пройшов з великим успіхом. В залі звучали народні мелодії Сербії, Чорногорії, Боснії і Далмації. Кияни почули і твори визначного сербського композитора-романтика К. Станковича. Прозвучала також «Стара пісня» М. О. Римського-Корсакова [3, 1896; 10 септєбря].

Після концерту силами слов'янського товариства була влаштована вечірка, де знайомство з сербськими гостями та їх мистецтвом продовжилось. На цьому вечорі, крім членів КСБТ, були присутні викладачі університету, академії, а також сербські студенти, які навчалися в Києві. Від КСБТ гостей вітав сербською мовою Т. Д. Флорінський. В своєму виступі він високо відгукнувся про художню майстерність колективу, відзначив «чудові, повні чарівної привабливості мелодії сербських пісень з різних країв сербської землі» і звернув увагу на те, що в сербському народному фольклорі слухачі концерту «відкрили багато спільного з нашими народними наспівами і, т. ч., отримали ще новий доказ тієї старої істини, що «ми з сербами — рідні брати» [3, 1896, 12 септєбря]. На закінчення Т. Д. Флорінський висловив впевненість, «що етнографічні, духовні і культурні зв'язки, що з'єднують сербський народ з російським, настільки міцні і незламні, що аніяка сила не спроможна їх розірвати» [3, 1896, 12 септєбря].

Від сербів виступив професор Великої школи Д. Станоевич та

інші члени колективу. У промовах сербських гостей особливо на-полегливо проводилася думка про необхідність постійних і більш тісних культурних контактів між народами двох братніх країн.

Відвідання Белградським хором товариством Києва та інших міст було візитом у відповідь на концерти відомого хору Д. А. Славянського, що проходили в Сербії з великим успіхом у 1890 р. [3, 1890, 29 марта]. Сербію відвідували й інші артисти Росії.

Говорячи про значення обміну музичними колективами і вико-навцями в справі розвитку українсько-сербських культурних зв'яз-ків, треба відзначити, що такі візити сприяли кращому взаємопіз-нанню народів, надавали можливість ділитися досягненнями в га-лузі оперної та хорової культури, що, безумовно, вело до дальшого розвитку пісенної майстерності як в Сербії, так і в Росії.

Важливою подією в історії культурних зв'язків двох країн бу-ла перша виставка-продаж сербського живопису, яка експонува-лась у жовтні 1891 р. в залі Київської міської думи. Вона відбива-ла, передусім, «події з сербської історії» [12, ф. 442, оп. 544, спр. 149, арк. 1]. Виставка була організована мешканцем Белграда П. Цветичем, який привіз до Києва роботи, написані олійними фар-бами, літографії, а також декілька фотографій. Такі картини, як «Битва на Косівському полі» і «Лютість турок над сербами» відоб-ражали багатовікову боротьбу югослов'ян з турецькими загарб-никами. Окремі полотна знайомили киян з найбільш визначними державними діячами і народними героями середньовічної Сербії: «Сербський цар Душан», «Чорногорський воевода Мирко», «Цар Лазар», «Мілош Обилич». Виставка привернула увагу багатьох киян, які цікавилися історією та культурою Сербії.

Отже, наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. українсько-сербські культурні зв'язки були досить інтенсивними. В багатьох навчаль-них закладах України здобували освіту юнаки та дівчата з Сербії. Деякі з них стали видатними фахівцями у своїй галузі. На все жит-тя вони зберегли любов та шану до трудового народу України. По-вертаючись додому, сербські студенти приносили знання російської та української мов, знайомили свій народ з культурними досягнен-нями братнього слов'янського народу. Тісні культурні зв'язки з Сербією підтримували слов'янські товариства, які надавали мате-ріальну допомогу сербам, надсилали в Сербію різні книги і видан-ня, а також широко пропагували культурні досягнення сербів серед української громадськості. Українсько-сербські культурні зв'язки мали велике значення для зміцнення традиційної дружби між на-родами двох слов'янських країн.

Список літератури: 1. *Бабович М.* Русский роман и творчество Светолика Ранковича и Борисава Станковича. — В кн.: Русско-югославские литератур-ные связи. Вторая половина ХІХ—начало ХХ века. М., 1975. 2. Історія Одесь-кого університету за 100 років. К., 1968. 3. *Киевлянин, 1894—1902.* 4. *Колма-ков Н.* Очерк деятельности Киевского славянского благотворительного общества за 25 лет его существования 1869—1894 гг. К., 1894. 5. Отдел рукописей Госу-дарственной публичной библиотеки им. Салтыкова-Щедрина. 6. *Петров Н.* Воспитанники Киевской Академии из сербов с начала синодального периода и до царствования Екатерины ІІ (1721—1762). — В кн.: Известия Отделения русско-го языка и словесности Академии наук. Спб., 1904, т. 9. 7. *Радевич М.* Русский

язык в белградских школах до 1878 года. — Советское славяноведение, 1979, № 6. 8. Річні звіти Київської духовної академії. — Киевлянин, 1886—1893. 9. Славяноведение в дореволюционной России. Библиографический словарь. М., 1979. 10. *Сохань П. С.* Очерки истории украинско-болгарских связей. К., 1976. 11. Университетские известия (Киев). 12. Центральний державний історичний архів УРСР. 13. Центральный государственный архив Октябрьской революции, высших органов государственной власти и органов государственного управления СССР. 14. Центральный государственный исторический архив СССР. 15. *Шевченко Ф. П.* Роль Києва в міжслов'янських зв'язках у XVII—XVIII ст. К., 1963. 16. Щорічні звіти КСБТ. — Киевлянин, 1896—1901.

Краткое содержание

Рассматриваются различные формы культурного общения между украинским и сербским народами в конце XIX—начале XX в. В научный оборот вводится ряд новых архивных материалов, помогающих полнее представить участие различных слоев украинской общественности в связях с братским славянским народом.

Стаття надійшла до редколегії 8 квітня 1982 р.

Г. И. ЧЕРНЯВСКИЙ, проф.
Харківський інститут культури

ФОРМУВАННЯ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ КОНЦЕПЦІЇ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ БОЛГАРІЇ В ЛЕГАЛЬНИЙ ПЕРІОД ДІЯЛЬНОСТІ БКП (1918—1923)

У становленні марксистсько-ленінської концепції новітньої болгарської історії, яке відбувалося в період між закінченням першої світової війни і соціалістичною революцією в Болгарії 1944 р., найважливішу роль відіграла теоретична та історико-аналітична діяльність керівного ядра БКП. Партійні документи і праці партійних діячів містили загальний аналіз і оцінки соціально-економічного розвитку країни, політики буржуазних і дрібнобуржуазних партій, становища робітничого класу і селянства, уроків класової боротьби. Розглядались окремі етапи та сторони діяльності БКП у минулому і сучасному. Після перемоги Великого Жовтня процес ленінської перебудови партії щойно розпочався, аналізувати доводилось процеси, які ще не завершилися або тільки зароджувались, тому з деяких питань національної історії висновки мали неповний, а інколи й помилковий характер. З розвитком партії від тісного соціалізму до ленінізму оцінки поглиблювались, перетворювались на ґрунтовну основу наукового дослідження болгарської історії новітнього часу.

У даній статті розглядається лише початковий етап цього історіографічного процесу, хронологічно обмежений закінченням першої світової війни (1918) і фашистським переворотом у Болгарії (1923). Проблема, поставлена у статті, з історіографічної точки зору не досліджувалась. Автор спирався на документи БКП, праці Д. Благоева, В. Коларова, Г. Димитрова, деякі інші джерела.

Перші спроби оцінити безпосередні наслідки світової війни для Болгарії були зроблені в декларації парламентської групи БРСДП (тісних соціалістів) у зв'язку з поразкою країни. Відповідальність за національну катастрофу покладалась на партії ліберальної коаліції та опозиційного блоку, хоч ступінь їхньої відповідальності не визначався. Побіжно порушувалось питання про солдатські виступи у вересні 1918 р., але вони не характеризувались як повстання [1, с. 459—460]. Це було пов'язано з доктринерським, негативним ставленням до цього виступу як засобу здійснення революції.

Більш поглиблені оцінки становища у країні були дані на I з'їзді БКП (травень 1919). У звіті ЦК (доповіді Д. Благоева) зверталась увага на вплив Великого Жовтня, виступи проти цензури та

за політичну амністію [6, т. 18, с. 366—367, 383—358]. Оцінка діяльності партії була дана у прийнятій з'їздом. Програмній декларації, де підкреслювалось, що Болгарія розвивається «у загальних умовах європейського імперіалізму» і «є об'єктом оволодіння й експлуатації іноземних завойовників» [2, с. 12]. У принципі правильне, це положення не містило необхідних застережень, які перешкодили б наступному невинуватому висновкові про перетворення країни у напівколонію імперіалістичних держав.

В офіційних документах з'їзду не говорилося про Солдатське повстання 1918 р., в чому виявилась недооцінка цього масового виступу. Вона впливала із загального нев'ірного ставлення до Болгарського землеробського народного союзу (БЗНС) як до партії сільської буржуазії, з неповного розуміння необхідності революційних компромісів, поєднання боротьби за соціалізм з боротьбою за демократію. Характеристика БЗНС як партії сільської буржуазії містилась у багатьох виступах Д. Благоєва та інших партійних керівників цього періоду [6, т. 18, с. 505 та ін.].

Керівники партії підкреслювали, що Жовтень 1917 р. став поворотним пунктом у розвитку людства, болгарського народу зокрема. «Як усі народи нині все більш проймаються пролетарським революційним духом і бачать свій порятунок тільки в комуністичній революції, так і більшість болгарського народу має всі підстави шукати в ній свій рятуюнок» [6, т. 18, с. 409—410].

На наступних з'їздах БКП і більшості засідань Вищої партійної ради (ВПР) до перевороту 1923 р. розглядалися питання про внутрішнє та міжнародне становище країни. У резолюціях з цих і деяких інших питань партія намагалась дати аналіз тих процесів класової боротьби, які відбувались у даний період.

На засіданні 14—15 вересня 1919 р. ВПР ухвалила декларацію про політичне становище, присвячену в основному виборам до Народних зборів 17 серпня 1919 р. Підсумки виборів з цілковитою підставою було оцінено як блискучий успіх БКП і нищівна поразка старих буржуазних партій. Але БКП недооцінила демократичний характер БЗНС і його вплив на селянські маси. Виборчий успіх союзу пояснювався лише використанням адміністративних важелів і демагогією [2, с. 72].

У зв'язку з наданням допомоги безробітним ВПР поставила питання про страйк транспортних робітників наприкінці 1919—на початку 1920 р. [2, с. 83—84]. Першою працею, спеціально присвяченою цьому значному виступу, була брошура Г. Димитрова «Від поразки до перемоги» [8, т. 5, с. 301—344]. У ній характеризувались початок і розвиток страйку, урядові дії проти нього, підтримка страйку організаціями БКП. У тексті наводився ряд документів.

Водночас керівники партії зробили перші спроби дати загальну оцінку участі Болгарії у першій світовій війні та її поразки у складі блоку центральних держав. В. Коларов у виступі 22 червня 1919 р. посилався на численні документи, що свідчили про відповідальність болгарської буржуазії та її партії за втягнення країни у війну й національну катастрофу, про антивоєнні позиції

тісних соціалістів [11, с. 325—390]. Тоді ж член БКП військовий спеціаліст К. Янков опублікував книгу, у якій містилися матеріали про агітацію тісних соціалістів в армії 1918 р., з'ясувалися передумови Солдатського повстання [16].

Найважливіші проблеми класової боротьби в країні обговорювалися на II з'їзді БКП (31 травня—2 червня 1920 р.). У звіті ЦК (доповіді В. Коларова) наводилися дані про склад і діяльність партії [3]. У резолюції по доповіді Х. Кабакчієва про внутрішнє і міжнародне становище країни і завдання БКП вказувалося на поглиблення економічної кризи і погіршення економічного становища трудящих. Оцінюючи діяльність самостійного уряду БЗНС, утвореного в травні 1920 р., БКП знову виявила негативне ставлення до Землеробського союзу та його політики демократичних реформ. Висловлювалась думка, що буржуазні партії підтримали прихід БЗНС до влади з метою використати його у боротьбі з революцією [2, с. 94—95]. З'їзд поширив невірну оцінку БЗНС на політику його уряду, утворення якого свідчило про глибоку кризу буржуазної демократії в Болгарії.

Рішення III з'їзду БКП (травень 1921 р.) знаменували собою певний етап у ставленні партії до селянства. У відповідній резолюції (по доповіді Д. Благодєєва) з'їзд дав конкретну характеристику диференціації болгарського селянства і взяв курс на союз робітничого класу з сільськими пролетарями, напівпролетарями та дрібними землевласниками [2, с. 137]. Висновки з'їзду, хоч і супроводжувались негативними оцінками БЗНС та його уряду, створювали базу, яка забезпечувала можливість зробити поворот у ставленні до селянського політичного руху і дати поглиблений науковий аналіз реального розміщення політичних сил у країні на початку 20-х років. Певним кроком уперед були також висновки, зроблені в резолюції про внутрішнє становище країни і завдання БКП, прийнятій по доповіді Х. Кабакчієва на засіданні ВПР після закінчення III з'їзду БКП. Тут проводилась вже більш суттєва диференціація між буржуазними та дрібнобуржуазними партіями. Це було пов'язано з компрометацією останніх і наміром буржуазії «взяти владу» [2, с. 155]. У цій резолюції виявилась певна увага партії до створення табору крайньої реакції [7, с. 64—84]. Але вірні констатації не супроводжувались зміною ставлення до уряду БЗНС.

Цінні дані про склад партії та керованих нею організацій, діяльність партійних органів, друковану пропаганду містилися у звіті ЦК з'їзду [4].

Деякі питання перебудови партії відповідно до завдань епохи, відкритої Великим Жовтнем, розглядалися керівниками БКП у радянській пресі. Напередодні III Конгресу Комінтерну газета «Правда» опублікувала статтю В. Коларова [13, 1921, 17, 19 июня], де розповідалось про III з'їзд БКП, її склад, ідеологічну діяльність тощо. На сторінках «Правды» та «Известий» виступив Г. Димитров із статтею про допомогу болгарського народу голодаючим Поволжя [13, 1921, 16 августа; 19, 1921, 16 августа]. Розкриваючи причини масового руху допомоги, автор указував на

симпатії трудящих Болгарії до російської революції. Про рух солідарності з Радянською республікою говорилося також у статтях Д. Благоева [6, т. 19, с. 188—195, 237—256, 257—259] та інших діячів партії [12, с. 386—391 та ін.]. Великий комплекс питань, пов'язаний із впливом Жовтневої революції на Болгарію, боротьбою БКП за встановлення дипломатичних відносин з РРФСР, розглядався у виступах В. Коларова [11, с. 391—483, 489—501, 506—530 та ін.].

Нове, але ще невелике зрушення у загальній оцінці ситуації в Болгарії означали висновки ВПР на засіданні 28—30 грудня 1921 р. В її резолюції про внутрішнє становище країни та завдання партії було виявлено «реальну програму» болгарської буржуазії — збільшення прибутків капіталістів, придушення революційного руху. Чітко формулювалось, що для здійснення цієї програми буржуазія має потребу в більш повній державній владі. Інакше кажучи, партія визнавала, що перебування при владі уряду БЗНС означає обмеження влади буржуазії, яка відкрито ставила питання про повалення БЗНС [2, с. 163—164]. Визначались фактори, що мали стати на перешкоді цьому, але було зроблено надмірно оптимістичний висновок про неможливість консолідації правих сил. Вказавши на небезпеку наступу сил реакції, ВПР схвалила лозунг єдиного робітничого фронту, висунутий Комінтерном [2, с. 169—170], однак відмовилась розпочати переговори з БЗНС та іншими дрібнобуржуазними угрупованнями щодо спільної відсічі правим. Ця помилкова позиція заважала всебічному аналізу політичного становища у країні.

Дальше поглиблення аналізу пов'язане з рішенням ВПР 12—13 квітня 1922 р. і особливо IV з'їзду БКП (червень 1922 р.). У резолюції ВПР по доповіді Х. Кабакчиева знову давалась негативна оцінка політики уряду БЗНС. Внутрішня боротьба в союзі пов'язувалась не з протиріччями майнових груп на селі, а з конкурентною боротьбою груп сільської буржуазії [2, с. 187]. Але ВПР значно поглибила аналіз політики правих сил, зазначивши, що права опозиція намагається захопити владу з метою «закріпити панування буржуазії і продовжити експлуатацію мас засобами старої політики» [2, с. 189—190]. Тим самим визнавалось, що перебування БЗНС при владі обмежувало панування буржуазії.

Ці висновки були ідейно-політичною основою резолюції про технічне співробітництво з БЗНС. У ній говорилося: «Будь-яка спроба перевороту з боку буржуазії, хоч і спрямована проти землеробського уряду, безпосередньо загрожує також Комуністичній партії; взяття влади буржуазними партіями є великою небезпекою для революційного руху; тому Комуністична партія, яка захищає цим саму себе і революційний рух, виступить із зброєю в руках проти будь-якої спроби перевороту з боку буржуазії; хоч між Комуністичною партією і Землеробським союзом неможлива жодна політична угода, технічне співробітництво між ними допустиме» [2, с. 194—195]. У резолюції звертають на себе увагу такі моменти: констатація загальної небезпеки як для уряду БЗНС, так і для БКП; захист влади БЗНС, у тому числі зброєю, розглядався як за-

хист інтересів революційного руху і самозахист партії; положенням про готовність виступити проти перевороту з боку буржуазії партія дещо відмежувалась від своїх колишніх висновків про буржуазний характер БЗНС; нарешті, протиставлення технічного співробітництва нібито неможливій політичній угоді було до певної міри даниною традиції, бо всяке співробітництво такого роду неминуче мало б політичний зміст. Однак характер даної резолюції обмежував можливості як перспектив антифашистської угоди обох демократичних партій, так і дальшого поглиблення аналізу розміщення політичних сил у країні. Хоч з весни 1922 р. почав складатись єдиний фронт БКП і БЗНС проти крайньої реакції, це не було зазначено в жодному партійному документі чи виступі керівників партії, а сама єдність дій виявилась короткочасною.

Важливу роль в оцінці характеру класової боротьби відіграли рішення IV з'їзду БКП. У звіті ЦК і ряді резолюцій містились цінні констатації й висновки про роль пролетаріату в класовій боротьбі на даному етапі, стан БКП, революційних профспілок та інших організацій трудящих [5]. З'їзд відзначив специфічні для Болгарії особливості структури й становища робітничого класу: високу питому вагу жіночої та юнацької праці, наявність значної кількості сільськогосподарського пролетаріату, робітників і службовців державних підприємств та установ [2, с. 228—229]. До резолюції «Про завдання профспілкового руху» тісно примикала доповідь Г. Димитрова з цього питання. Зроблений ним аналіз економічної кон'юнктури, становища трудящих, наступу капіталу, участі мас в економічній боротьбі, професійної організації окремих категорій трудящих, міжнародних зв'язків революційних профспілок, ролі БКП у керівництві профспілковим рухом був одним з перших кроків наукового висвітлення початкового етапу новітньої історії болгарського революційного профспілкового руху [8, т. 6, с. 195—229].

У резолюції «Про тактику Комуністичного Інтернаціоналу» з'їзд дав ретроспективну оцінку діяльності партії та революційної боротьби в країні після Великого Жовтня. Указувалось, що революційний рух у Болгарії не зміг розгорнутись повністю, залучити більшість трудящих, але розхитав панування капіталізму. Констатовалось, що за цих умов буржуазні партії «тимчасово примирилися з управлінням Землеробського союзу» [2, с. 234]. Цей висновок був значно ближче до історичної істини, ніж невірні оцінки про «підтримку» буржуазними партіями БЗНС, що давалися раніш.

З'їзд проаналізував наступ реакції в Болгарії та її намагання здійснити державний переворот з метою повалити уряд БЗНС, знищити БКП, втягнути болгарський народ у війну проти Радянської Росії [2, с. 218]. З'їзд сприйняв тактику єдиного фронту, вироблену Комінтерном, але, обґрунтовуючи характер її застосування в Болгарії, припустився деяких невірних висновків щодо ступеня впливу соціал-реформізму. У резолюції говорилось, що «поза Болгарською комуністичною партією в Болгарії не існує іншої політичної організації пролетаріату», що соціал-демократична

партія є «мікроскопічною політичною інтелігентсько-дрібнобуржуазною групою» [2, с. 237]. Не враховувався, отже, вплив правих соціалістів на деякі загони робітників і, головне, не бралась до уваги специфіка ситуації в Болгарії, де основним напрямом розвитку єдиного фронту повинно було стати співробітництво з масовою селянською демократичною партією — БЗНС.

Висновки IV з'їзду БКП свідчили, що в галузі історичного аналізу найважливіших проблем класової боротьби партія дедалі оволодівала ленінізмом, але цей процес ще не завершився.

На наступних засіданнях (жовтень 1922 — квітень 1923 рр.) ВПР поступово відступила від деяких з тих правильних положень, якими партія вже оволоділа. На засіданні 3—5 жовтня 1922 р. ВПР, розглянувши питання про міжнародне та внутрішнє становище, дала оцінку сутички, що відбулась незадовго до того у м. Тирново між БЗНС і правим Конституційним блоком. У резолюції підкреслювалось, що причиною розправи з представниками блоку було «велике обурення і страшне озлоблення трудящого народу проти партій погромів і політичного шкуродерства...» [2, с. 248]. Але цьому суперечило те, що ВПР засудила уряд у зв'язку з тирновськими подіями.

У центрі уваги засідання ВПР 21—22 січня 1923 р. були доповіді Х. Кабакчієва про внутрішньополітичне становище і про робітничо-селянський уряд. Резолюція з першого питання містила деякі важливі й вірні констатації. ВПР дійшла висновку, що буржуазія «вже вважає себе достатньо підготовленою, щоб знову захопити владу і знову покласти на робітничі і малоземельні маси міст і сіл тягарі війни та економічної кризи». Зверталась увага на те, що праві партії, намагаючись захопити владу, використовують воєнізовані організації, зокрема Військовий союз, союзи офіцерів і унтер-офіцерів запасу [2, с. 286—287]. Але оцінка політики БЗНС і його уряду була негативною, причому, з деяких питань вона стала ще більш гострою, ніж у попередніх партійних документах. Політика уряду визначалась як вияв антагонізму сільської та міської буржуазії, а його реформи пояснювались демагогією і натиском неможливих селянських мас [2, с. 288]. Відповідність чи невідповідність реформ програмі та ідеології БЗНС не з'ясовувалась. Ці констатації справили значний вплив на резолюцію про робітничо-селянський уряд, у якій зазначалось, що останній «не може бути здійснений через коаліцію Комуністичної партії з Землеробським союзом...» [2, с. 295]. Умовою створення такого уряду ВПР вважала розрив селянських мас з БЗНС, що було не реальним [2, с. 197].

Аналогічні висновки були властиві також окремим друкованим виступам керівників БКП. Так, стаття Д. Благоєва «Робітничо-селянський уряд», опублікована в лютому 1923 р., свідчила про схвалення партією курсу робітничо-селянського уряду в цілому, містила обґрунтування цього курсу. Але підкреслювалось, що цей курс може бути реалізований тільки знизу, рішуче відкидалась наявність лівого крила у керівництві БЗНС [6, т. 19, с. 329].

Висновки, зроблені на засіданні ВПР 25—26 квітня 1923 р., були безпосередньо пов'язані з дальшим погіршенням відносин між БКП і БЗНС, що виявилось на парламентських виборах 22 квітня. Терористичні дії адміністрації під час виборів заступили для партії їх головний результат — переважна більшість виборців голосувала за БЗНС і БКП, причому, основна маса селянства продовжувала йти за Землеробським союзом. Звідси оцінка результатів виборів як виграних БЗНС за допомогою терору і демагогії, а влади БЗНС як класової буржуазної диктатури. Висновок про необхідність рішучої боротьби проти міської та сільської буржуазії [2, с. 309—311] був по суті передумовою тактики нейтралітету, яку партія обрала безпосередньо після фашистського перевороту 9 червня 1923 р.

Водночас з деяких проблем марксистсько-ленінська концепція початкового етапу новітньої історії Болгарії продовжувала поглиблюватись.

Важливу роль у розробці історії болгарського робітничого класу та його революційної профспілкової організації до фашистського перевороту відіграли праці Г. Димитрова. У статті «Професійний рух на Балканах» питання розглядалось у порівняльно-історичному плані. Г. Димитров визначив загальні риси та специфіку професійного руху Болгарії, Югославії, Румунії та Греції, дійшов висновку про загальну революційну орієнтацію головних професійних об'єднань балканських країн, їх активну участь у створенні Міжнародної ради профспілок [8, т. 6, с. 20—27]. У другій статті було показано специфічні умови розвитку профспілкового руху Болгарії, де, на відміну від інших балканських країн, буржуазія «не мала можливості, всупереч усім своїм спробам, установити режим білого терору. Завдяки цьому профспілковій організації Болгарії можуть майже безперешкодно організовувати опір мас наступові капіталу і навіть робити це з великим успіхом» [8, т. 7, с. 3]. Наведені автором переконливі приклади соціальних завойовувань робітників (восьмигодинний робочий день, збільшення реальної заробітної плати) спростовує звинувачення на адресу уряду БЗНС в тому, що він підтримує наступ великого капіталу.

Цінний матеріал містився у підготовленій Г. Димитровим заяві Комітету Загальної робітничої професійної спілки Верховної статистичній раді при міністерстві торгівлі, промисловості та праці. Тут було показано, що в країні фактично немає статистики праці, та накреслено програму створення ефективної статистичної служби у цій галузі [8, т. 6, с. 145—154].

Ще одне конкретне питання поставив Г. Димитров у статті, присвяченій ролі газети «Работнически вестник» у розвитку професійного руху. Тут у ретроспективно-історичному плані було показано, що центральний партійний орган послідовно захищав корінні і безпосередні інтереси робітничого класу [8, т. 6, с. 350—353].

Керівні діячі БКП, виходячи з партійних рішень, до перевороту 1923 р. давали оцінки, які містили лише абстрактне визначення необхідності єдиного фронту. Про це свідчить стаття Х. Кабакчієва, де говорилось: «Тактика єдиного фронту в Болгарії відрізня-

ється від такої в інших країнах, бо в Болгарії поза компартією і Загальною робітничою професійною спілкою, яка перебуває під її впливом, є лише незначна кількість робітників. Тому тактика єдиного фронту набуває переважно форму проникнення у неорганізовані маси». У статті докладно розповідалось про вплив партії на робітників, але жодного слова не було сказано про БЗНС, його суть і вплив, про взаємовідносини БКП з ним [13, 1923, 1 апреля]. Подібними були оцінки В. Коларова, який зробив важливий висновок про неміцність позицій уряду БЗНС [9, 1923, 19 мая]. Водночас у розроблених В. Коларовим директивах представникові Виконкому Комінтерну (травень 1923 р.) у зв'язку з V з'їздом БКП, який мав відбутися, але не був проведений внаслідок фашистського перевороту, указувалось вже, що в лавах БЗНС об'єднана величезна маса селян, без підтримки яких неможливе утворення робітничо-селянського уряду [10; 14, с. 367—368].

Таким чином, у 1918—1923 рр., до фашистського перевороту, в документах БКП і працях її керівників було зроблено перші спроби накреслити в загальних рисах марксистсько-ленінську концепцію початкового етапу новітньої історії Болгарії. Але поглибленому аналізу перешкоджало те, що процес ленінської перебудови БКП щойно починався, концепція БКП у ряді моментів була непослідовною, а з деяких питань помилковою. Дальший процес більшовізації БКП сприяв поступовому подоланню цих помилок, посиленню марксистсько-ленінського аналізу новітньої історії країни на базі основоположних вказівок В. І. Леніна [15].

Список літератури: Българската комунистическа партия в резолюции и решения на конгресите, конференциите и пленумите на ЦК. 1891—1918. София, 1957, т. 1. 2. Българската комунистическа партия в резолюции и решения на конгресите, конференциите и пленумите на ЦК. 1919—1923. София, 1956, т. 2. 3. Годишен отчет на ЦК за 1919—1920 партийна година, изнесен на II конгрес на БКП (т. с.) от В. Коларов. — В кн.: Известия на Института по история на БКП. София, 1971, т. 25. 4. Годишен отчет на ЦК за 1920—1921 партийна година, изнесен на III конгрес на БКП (т. с.). — В кн.: Известия на Института по история на БКП. София, 1972, т. 28. 5. Годишен отчет на ЦК на БКП (т. с.) за 1921—1922 партийна година, изнесен на IV конгрес на БКП (т. с.). — В кн.: Известия на Института по история на БКП. София, 1974, т. 30. 6. *Благоев Д.* Съчинения. София, 1962—1963. 7. *Гришина Р. П.* Возникновение фашизма в Болгарии 1919—1925 г. София, 1976. 8. *Димитров Г.* Съчинения. София, 1952—1953. 9. Известия. 10. Известия на Института по история на БКП. София, 1977, т. 37. 11. *Коларов В.* Избрани произведения. София, 1954, т. 1. 12. *Петров Т.* За тържеството на пролетарската революция. София, 1978. 13. Правда. 14. *Фирсов Ф. И.* Проблемите на единния фронт 1921—1924 г. — В кн.: Известия на Института по история на БКП. София, 1976, т. 35. 15. *Чернявский Г. И.* Розробка В. І. Леніним проблем класової боротьби в Болгарії під впливом Великого Жовтня — початок марксистсько-ленінської історіографії новітньої історії Болгарії. — У кн.: Проблеми слов'янознавства. Львів, 1981, вип. 24. 16. *Яков К.* Добро поле и пробивът на фронта. София, 1919.

Кратко содержание

На базе документів БКП, трудов ее руководителей и других источников рассматривается начальный этап становления марксистско-ленинской концепции новейшей истории Болгарии, когда были предприняты первые шаги с целью научного освещения процессов классовой борьбы в стране под влиянием Великого Октября, поставлены важные вопросы этой проблематики. Углублен-

ному аналізу прешятствовало то, что процесс ленинской перестройки БКП только начинался. Дальнейшая большевизация БКП способствовала углублению анализа новейшей истории Болгарии на основе указаний В. И. Ленина.

Стаття надійшла до редколегії 20 березня 1982 р.

Л. О. ЗАШКІЛЬНЯК, доц.,
Львівський університет

ІСТОРІЯ ПОЛЬЩІ В ПРАЦЯХ Ю. МАРХЛЕВСЬКОГО 1893—1914 рр.

Видатний діяч польського, німецького, російського і міжнародного робітничого руху Юліан Мархлевський (1866—1925) був також талановитим теоретиком марксизму, вченим, дипломатом, партійним і державним діячем першої у світі країни соціалізму. Його життю і діяльності присвячено сьогодні багато наукових досліджень і популярних праць [2; 4; 7; 8]. Науковці звертали увагу також на вклад Ю. Мархлевського в становлення польської марксистської історіографії. У статтях І. С. Яжборовської та інших був даний загальний аналіз історичних праць видатного марксиста [5; 8]. Польська проблематика становить більшу частину його праць з історії — підготовка марксистського синтезу минулого Польщі була одним з його життєвих завдань. Для розуміння становлення польської марксистської історіографії необхідним є аналіз формування поглядів Ю. Мархлевського — одного з перших дослідників-марксистів — на проблеми історії Польщі.

Історіографічну спадщину Ю. Мархлевського умовно можна поділити на частини, які в основному збігаються з головними періодами його життя і діяльності. Перший період охоплює 1893—1914 рр. і пов'язаний з остаточним утвердженням марксистських переконань молодого революціонера, початком активної наукової та публіцистичної діяльності. Це були роки вимушеної еміграції в Цюрих, де Ю. Мархлевський поряд з навчанням на факультеті політичних наук місцевого університету бере чинну участь у виданні центрального органу Соціал-демократії Королівства Польського (з 1900 р. Соціал-демократія Королівства Польського і Литви — СДКПіЛ).

На той час молодий революціонер вже був добре обізнаний з працями К. Маркса, Ф. Енгельса, польською та європейською соціалістичною літературою. Новий погляд засновників марксистського вчення на роль економічного життя в розвитку суспільства вплинув на вибір Ю. Мархлевським галузі наукових інтересів. Нею стала політична економія. Однак він не став вузьким економістом. Соціально-економічний аналіз цікавив його з точки зору отримання більш повного уявлення про суспільство у процесі його історичного розвитку. Про це свідчить одна з перших наукових праць молодого марксиста. У 1894 р. Ю. Мархлевський опублікував

схвальну рецензію на книгу німецького буржуазного економіста т. зв. «історичної школи» К. Бюхера. Польський марксист, залишаючи осторонь класову оцінку поглядів німецького економіста, з симпатією ставиться до його спроб пов'язати стан економіки з відповідною стадією розвитку суспільства. Це свідчило про пошуки правильного, марксистського співвідношення економічного і суспільно-політичного життя у з'ясуванні явищ минулого і сучасного [8, с. 45].

З 1893 р. Ю. Мархлевський почав працювати над докторською дисертацією «Фізіократизм у давній Польщі», присвяченою вченню польських реформаторів XVIII ст., які під впливом ідей французького Просвітництва намагались провести реформи, спрямовані на пристосування кріпосницьких відносин до нових умов. Під час роботи над дисертацією (1893—1896) остаточно сформувались методологічні погляди молодого марксиста. У 1895 р. він надрукував у щотижневнику «Przegląd Rozpafński» декілька статей-оглядів економічного життя, в яких підкреслив вирішальну роль соціально-економічних факторів для розуміння розвитку суспільства. Наступні його праці показали, що від теоретичних викладок він одним з перших зумів перейти до марксистського аналізу конкретних історичних явищ. Особливо яскраво це видно з докторської дисертації, яка була успішно захищена у 1896 р.

У дисертації, яка того ж року була видана німецькою мовою, а наступного року — польською, Ю. Мархлевський звертає увагу на розвиток Польщі в другій половині XVIII ст., зокрема, на поширення тут економічної теорії французьких просвітителів — фізіократизму. На перший погляд, праця присвячена чисто економічним питанням. Але і період, і тема обрані так, щоб дати загальну оцінку розвитку Польщі напередодні поділів, піддати критиці висновки буржуазних істориків. Вже у вступі Ю. Мархлевський підкреслює історичний характер свого дослідження; головним об'єктом критики є праця крупного ліберально-буржуазного історика Т. Корзона «Внутрішня історія Польщі» [10, с. 6—7]. Аналіз фізіократичних теорій та їх особливостей в Польщі дає можливість Ю. Мархлевському зробити глибокі марксистські висновки про своєрідність дії історичних закономірностей у шляхетській Польщі кінця XVIII ст. Він переконливо довів, що буржуазні за характером ідеї французьких фізіократів, спрямовані на знищення кріпосницьких аграрних відносин, були в Польщі через відсутність буржуазії сприйняті шляхетськими реформістськими колами. Однак останні, викриваючи несправедливість існуючих відносин, не змогли подолати егоїзму панівного шляхетського класу.

Ю. Мархлевський надзвичайно точно, з марксистських позицій визначив історичний парадокс: теорії польських фізіократів не були втілені в життя не тому, що не відповідали часу, а тому, що не було класу, який би зміг їх здійснити. «Історія, — писав він, — не знає випадку, щоб панівний клас пожертвував свої інтереси на вівтар добробуту батьківщини, добровільно зрікся старих привілеїв. В Польщі панівний шляхетський клас, що мав тут абсолютну владу, менш за все був здатний до такого подвигу...» [10, с. 61].

Спростовуючи твердження Т. Корзона про помилковість теорії фізіократів, молодий марксист зазначав, що «слабкість» теорії була точним відображенням хибності економічних відносин тогочасної Польщі. Польські фізіократи, як представники свого шляхетського класу, не були здатні вийти за рамки свого часу і своєї країни.

Перша велика робота Ю. Мархлевського поклала початок марксистському аналізу минулого Польщі. Глибоке розуміння марксистського методу і його застосування до вивчення конкретних явищ вже тоді вивели польського революціонера в число теоретиків марксизму. Перші його праці показали, що розуміючи визначальний вплив економічного фактора на розвиток суспільства, Ю. Мархлевський не був схильний абсолютизувати його. Про це свідчили наступні праці. В ході роботи над дисертацією Ю. Мархлевський написав дві статті, присвячені польській Конституції 1791 р. В них він розширив межі характеристики другої половини XVIII ст.

Перша стаття під назвою «Конституція 3 травня 1791 р.» з'явилась друком у газеті «Przegląd Poznański» (вересень 1896 р.) у зв'язку з публікацією дев'ятого тому творів консервативного буржуазного історика т. зв. «краківської школи» В. Калінки. Буржуазний вчений, як справжній позитивіст, зібрав масу фактів, які повинні були приписати заслуги створення конституції останньому польському королю. Ю. Мархлевський відкинув застосований В. Калінкою метод як такий, що «примушує єдину пружину історичних фактів шукати в дрібницях і засновувати все на миттєвих політичних комбінаціях...» [3, с. 156]. Він протиставив цьому методу аналіз реформаторського руху в Польщі у XVIII ст., заснований на точному розумінні класових інтересів різних суспільних угруповань. Стаття, підкреслювала егоїзм польської шляхти, яка, не бажаючи поступитися класовими інтересами, привела власну країну до загибелі. Конституція 1791 р. також відбивала класовий егоїзм шляхти і нічого не давала народу. Такою повинна бути і її оцінка: «Вона є карикатурою, тому що весь лад Речі Посполитої був лише карикатурою» [3, с. 157]. Поряд з цим Ю. Мархлевський показав, що негативну оцінку конституції давали ще послідовні демократи XIX ст., які бачили її неспроможність щодо вирішення насущних суспільних завдань. У полеміці з В. Калінкою Ю. Мархлевський виступав на боці польських демократів, однак на відміну від них він не тільки гостро оцінював конституцію, але й визначав її соціальний характер.

Другу статтю — «Польська Конституція 3 травня 1791 р.» — Ю. Мархлевський написав для газети німецьких соціал-демократів «Die Neue Zeit». У листі до К. Каутського, який запропонував польському марксисту співробітництво, Ю. Мархлевський визначав польську конституцію, як подію «єдину свого роду», що «ніколи не була правильно оцінена» [9, с. 170]. Для пояснення соціально-економічних причин реформаторського руху XVIII ст. польський революціонер вдався до з'ясування особливостей аграрного розвитку Польщі у XVI—XVII ст. Він переконливо показав, що утворення поміщицького фільварку не тільки загальмувало економіч-

ний розвиток, але й було тим «економічним базисом», який знайшла шляхта для пригнічення інших класів і утвердження свого політичного панування. Ю. Мархлевський вірно визначив відставання шляхетської Польщі від інших країн Європи, яке виявилось у XVII—XVIII ст., хоч і не побачив зародження в країні елементів капіталізму. Егоїстичне панування шляхти зробило країну беззахисною перед абсолютистськими державами Європи. Патріотизм польської шляхти виявився словесним, а класові інтереси — непереможними. «Незалежність Польщі була принесена в жертву саме цим класовим інтересам», — писав Ю. Мархлевський [3, с. 145].

Таким чином, у дисертації і статтях середини 90-х років XIX ст. Ю. Мархлевський створив марксистську концепцію причин економічного і політичного занепаду Польщі у XVIII ст., з'ясував особливості її аграрного і соціального розвитку, піддав критиці методологію і висновки буржуазних істориків. Марксистська концепція була далекою від романтичних і позитивістських спроб пояснити причини занепаду країни, що спиралась на ідеалізацію або шляхетської демократії, або королівської влади. Перші праці не були позбавлені окремих спрощень, що, зокрема, виявились у переоцінці польських реформаторів XVIII ст. як захисників народу. Положення концепції краху шляхетської Польщі пізніше неодноразово з'являються в наукових і публіцистичних працях польського марксиста, служать аргументом у гострій боротьбі з буржуазно-націоналістичними поглядами, що їх на початку XX ст. насаджувала в робітничому середовищі молода польська буржуазія та буржуазна інтелігенція.

Після захисту дисертації у 1896 р. Ю. Мархлевський залишив Швейцарію і переїхав до Мюнхена, де на довгий час зв'язав свою долю і з німецьким робітничим рухом. Відтоді починається його надзвичайно активна публіцистична діяльність. Статті і нариси Ю. Мархлевського часто з'являлись у німецьких соціал-демократичних газетах та журналах. Вони були присвячені боротьбі з ревізіонізмом, полеміці з народниками, економічному і соціальному розвитку різних країн, робітничому рухові тощо [4, с. 105—107]. У Мюнхені Ю. Мархлевський вперше познайомився з В. І. Леніним і допомагав йому у налагодженні видання і транспортування «Искры». Через 20 років польський марксист напише про вождя російського пролетаріату: «В кожному теоретичному спорі він відчував його практичне ядро і, доводячи цей спір до останніх наслідків, витягав з нього невблаганні політичні рішення» [11, с. 512].

У Німеччині Ю. Мархлевський не пориває з польською темою. Навпаки, його знання поповнилися знайомством з умовами життя поляків під владою Німеччини і Австро-Угорщини. З-понад 1200 статей, опублікованих під час перебування в Німеччині, більше 100 він присвятив польським справам. Багато місця в його публіцистиці займали питання економічного становища польських робітників і селян. В цей час він звертає увагу на аграрний розвиток польських земель в умовах капіталізму, вивчає соціально-економічні процеси в польському селі. Інтерес до цієї теми сигналізу-

вала його стаття «Пролетаризація селян», опублікована 1897 р. в газеті «Saksische Arbeiter-zeitung», в редакції якої він працював з 1897 р. Ю. Мархлевський показав, що за останні 30 років у польському селі (на землях під владою Німеччини) відбулися значні зміни — проникнення капіталістичних відносин, що веде до «западу селянських господарств старого типу, заснованих на натуральному господарстві» [12, т. 1, с. 559]. Тут лише теоретично намічені соціальні наслідки капіталістичного розвитку села, які вимагали серйозного документального обґрунтування. Однак важливим є те, що Ю. Мархлевський звертає увагу соціал-демократів на селянство, як на потенційного союзника пролетаріату.

Цю тему польський марксист продовжує розробляти і у 1899 р., коли публікує статтю «Блукаючі робітники у сільському господарстві», в якій на основі вивчення статистичного матеріалу виділяє відповідні соціальні групи польських сільськогосподарських робітників в Німеччині. Їх формування розглянуто у зв'язку з історичними особливостями аграрного розвитку польських земель, загарбаних Пруссією. Показано, що внаслідок пізньої і непослідовної ліквідації панщинних відносин на польських землях протягом довгого часу зберігались феодальні пережитки. Все це приводить до таких особливостей розвитку капіталізму, як загальмований процес пролетаризації селянства у зв'язку із збереженням різноманітних зв'язків з землею, правнополітична залежність сільськогосподарського робітника від власника, недостатня інтенсивність ведення господарства, що впливає на встановлення низької заробітної плати. Тільки ліквідація феодальних пережитків дозволить прискорити розвиток польського села, ліквідувати його жахливу злиденність, які є наслідком варварської політики держави щодо польського населення [12, т. 1, с. 567—588].

Зацікавленість Ю. Мархлевського польськими справами в Німеччині знайшла логічне завершення у крупній монографії «Суспільно-економічні відносини під пруським пануванням», що вийшла у Львові 1903 р. [13]. У книзі вперше комплексно розглянуто процес розвитку капіталізму в місті і на селі у зв'язку з германізаторською політикою німецького уряду. Проблематику книги автор розглядає в історичному аспекті — від поділів Польщі до перелому XIX—XX ст. Велике місце в праці, що має майже 400 сторінок тексту, відведено детальному аналізу польського села в умовах розвитку капіталізму. Ю. Мархлевський поглиблює характеристику сільського пролетаріату, підкреслює пробудження національного руху в селянському середовищі, що було вагомим аргументом проти приписування «національної інертності» польському селянину ідеологами «патріотичного табору».

Змальовано також становище в промисловості, для якої розрив зв'язків з іншими польськими землями був сильним ударом. Показано, що з того часу, коли з сільських вихідців в містах починає формуватися польський пролетаріат, починається і реполонізація міст. Робітничий клас і селянство — ось класи, які виявили найбільшу зацікавленість у збереженні нації, робив висновок дослідник. На відміну від Р. Люксембург, яка доводила тісне

зрощення економіки польських земель з економікою країн-загарбниць, Ю. Мархлевський обґрунтовує збереження господарської єдності цих земель. Його спостереження підкреслювали необхідність економічних зв'язків всіх польських земель, їх інтеграції в єдиному організмі. Більшість висновків, отриманих в результаті серйозного марксистського аналізу, мали новаторський характер і практичне значення для ідейного розвитку польського робітничого руху.

Соціально-економічна тематика не перешкодила Ю. Мархлевському час від часу звертатися і до інших питань історії. 1898 р. у «Saksische Arbeiter-zeitung» з'явилась його стаття, присвячена сотій річниці з дня народження видатного польського поета А. Міцкевича. В ній Ю. Мархлевський вперше звертається до теми національно-визвольної боротьби у ХІХ ст. Він високо оцінює поета-романтика за його великий талант, участь у революційному русі, за те, що «вчив ідеям соціалізму і основам суверенності націй» [11, с. 126]. Автор дав загальну оцінку національно-визвольного руху ХІХ ст., що було особливо важливо у зв'язку з появою перших праць неоромантиків, які відкидали негативну оцінку позитивістами цього руху, ідеалізували його національні моменти, прославляли шляхту [6, с. 413]. Ю. Мархлевський підкреслює, що «період національного зльоту приніс нещасному народу небагато плодів». Причиною цього було прагнення панівних класів «не допустити до революції» [11, с. 123—124]. Автор робить намітки марксистської оцінки явища. Він вказав на протиріччя між прагненням народу до національної незалежності та соціальних змін і спробами шляхти під виглядом «патріотизму» домогтися відновлення «своєї» класової держави.

У період революції 1905—1907 рр. Ю. Мархлевський нелегально повернувся в Королівство Польське, де проводив активну партійну та публіцистичну діяльність. Його статті публікувались в газетах і журналах польської та німецької соціал-демократії. В них багато місця займала тематика революції. На увагу заслуговують дві статті, опубліковані 1905 р. в газеті «Leipziger Volks-zeitung». У першій — «Революція в Польщі» — Ю. Мархлевський підкреслює пролетарський характер революції на польських землях, відзначає солідарність польського і російського пролетаріату, яка виникла стихійно і яку підказав польським робітникам «класовий інстинкт». Він торкається питання формування польських буржуазних і дрібнобуржуазних партій, які внаслідок запізненого розвитку буржуазії і дрібнобуржуазних верств міста утворились лише наприкінці ХІХ ст. У світлі існуючих ідейних установок СДКПІЛ автор вважає всі ці сили реакційними, недооцінюючи буржуазно-демократичного характеру революції. Відкидає він і «патріотичні гасла» як такі, що віджили свій час і не мають значення в умовах розгортання пролетарських революцій [12, т. 2, с. 163—167].

У другій статті — «Боротьба на барикадах» — Ю. Мархлевський з піднесенням писав про червневє повстання робітників Лодзі. Він зазначав, що боротьба лодзинських робітників запо-

чаткувала «нову фазу революційного руху в Росії» [12, т. 2, с. 171]. Його погляди збігалися з оцінками В. І. Леніна, який писав, що пролетаріат Лодзі дав «не тільки новий зразок революційного ентузіазму і героїства, але й вищі форми боротьби» [1, т. 10, с. 294]. Як і іншим статтям, цій роботі польського революціонера властивий глибокий історичний підхід. Він дає короткий нарис формування капіталістичної промисловості і робітничого класу в кінці XVIII ст., визначає етапи розвитку промисловості і класової боротьби пролетаріату.

1908 р. Ю. Мархлевський знов повернувся в Німеччину, щоб продовжити тут партійну і публіцистичну діяльність. У 1907—1908 рр. в його працях значне місце займає тема аграрного розвитку польських земель. Це було пов'язано з підготовкою і проведенням VI з'їзду СДКПіЛ (1908), на якому він був головним доповідачем з цього актуального питання. Ю. Мархлевський одним з перших порушував питання про необхідність союзу робітничого класу і селянства, хоч і не був в цьому питанні послідовним до кінця. 1907 р. у варшавському журналі «Kultura» з'явилась його стаття «Замітки про аграрне питання в Королівстві Польському», яка містить характеристику селянського землеволодіння в цих польських землях на основі критичного аналізу царської статистики і висновок про переважання бідняцьких господарств. Автор довів, що капіталістичні аграрні відносини на польських землях під владою царизму просунулися значно далі, ніж у самій Росії. Цим він пізніше аргументував відмінність у вирішенні аграрного питання в Росії і Польщі.

Більш докладно, з врахуванням історичних особливостей аграрного розвитку Польщі, Ю. Мархлевський висвітлив цю проблему в брошурі «До питання про наші завдання щодо сільськогосподарських робітників і селян», опублікованій 1908 р. в декількох номерах теоретичного органу СДКПіЛ «Przeгляд Social-Demokrataczny» в сильно скороченому вигляді. Дві перші частини брошури мають яскравий історичний характер, оскільки, як підкреслює Ю. Мархлевський, причини злиденності польського села «частково історичні і відповіді на це питання — значить... дати історію катувань польського селянина». А тому слід «нагадати читачеві деякі найбільш важливі елементи з історії польського селянства, бо без цього не можна говорити про сучасність» [12, т. 1, с. 593]. Автор повертається до оцінки ролі фільваркового господарства, яке виникає у XVI ст. і вважає його зворотним моментом в аграрному розвитку, який призвів до експропріації і закабалення селянства. Ю. Мархлевський розвиває погляди, що сформувались у нього ще у 90-х роках XIX ст., підкреслюючи, що протягом трьох століть в Польщі продовжувалась безперервна експропріація селянства, яка супроводжувалась посиленням гніту і злиднів. Разом з тим він не зміг дати точного визначення процесу т. зв. «другого видання кріпосництва» в країнах Східної Європи, пов'язував його з первісним нагромадженням капіталу і помилково вважав, що внаслідок утворення фільварку складається «напівкапіталістична економіка» [12, т. 1, с. 595].

У другій частині роботи польський марксист дав оцінку земельної реформи 1864 р., проведеної царським самодержавством. Він тонко вловив зовнішню суперечливість реформи, яка, на перший погляд, була спрямована проти шляхти, а фактично санкціонувала те «земельне пограбування селян, яке здійснила шляхта протягом трьох останніх століть» [12, т. 1, с. 601]. Таким чином, реформа була проведена повністю в інтересах поміщиків, а її наслідком було збереження значної залежності селян від крупних землевласників, а, значить, і багатьох застарілих «обмежень», які гальмували капіталістичний розвиток села. У заключній частині розглянуто сучасний авторові стан польського села. Попередню картину, намальовану в «Замітках...», Ю. Мархлевський доповнює докладним аналізом різних категорій сільськогосподарських робітників, вважаючи їх найближчим союзником робітничого класу — сільськогосподарським пролетаріатом. Дослідник дуже побіжно торкається селянства, що пояснювалося впливом на нього традиційних соціал-демократичних поглядів, за якими при капіталізмі селянство буде швидко розширюватися на сільську буржуазію і сільськогосподарський пролетаріат. Однак Ю. Мархлевський був ближче до лєнінського розуміння селянського питання, ніж інші соціал-демократи в європейських країнах. В. І. Ленін в 1905 р. писав, що революційна соціал-демократія «поставила перед соціалістичним пролетаріатом в епоху демократичної революції завдання: привернути на свій бік масу селянства..., зломити і розтрощити самодержавство» [1, т. 11, с. 267].

Дальше проживання Ю. Мархлевського в Німеччині супроводжувалось особливо активною публіцистичною діяльністю. Десятки його статей і заміток з'являються в газетах і журналах польської та німецької соціал-демократії. Польська тематика далі привертала його увагу. Ю. Мархлевський багато пише про антипольську політику німецького уряду. У 1908 р. була опублікована його стаття «Прусське насильство», в якій проаналізовано історичні та соціальні корені антипольської політики. В ній переконливо показано антипольський характер політики пруської держави, яка в класових інтересах поміщиків-юнкерів протягом століття загострювала свій германізаторський курс. Цей курс менше всього турбував польську шляхту, що дбала про свої класові інтереси, але все більше зачіпав інтереси народних мас. Ю. Мархлевський робить важливий політичний висновок: наскільки антипольська політика пруських правлячих кіл зміцнює позиції юнкерів, настільки вона погіршує становище трудящих як німецьких, так і польських. Тому боротьба за демократизацію Німеччини повинна стати і боротьбою за національні права поляків. Тоді «поляки мають союзників не з сентименту, а з власного інтересу тих класів, які не мають власності» [11, с. 210]. Польський революціонер робить правильний висновок про злиття в єдиний потік революційної і національно-визвольної боротьби трудящих різних націй.

З 1909 р. для Ю. Мархлевського наступив особливо напружений період, пов'язаний з його обов'язками в керівництві СДКПІЛ. Однак він знаходив час і для відгуку на важливі політичні події.

1911 р. у розпалі клерикальної компанії польського католицького духовництва Ю. Мархлевський відгукнувся статтею «З минулого ченстоховських монахів-паулінів». На основі нових шведських документів він викрив клерикальну легенду про нібито «героїчну» оборону ченстоховського монастиря під час польсько-шведської війни XVII ст. і довів, що це були вигадки. Він викрив брехливий «патріотизм» католицького духовництва і наголосив, що тільки там, де патріотичне почуття може служити посиленню панування церковників, вони лествять цьому почуттю. Ю. Мархлевський робить ще один важливий висновок: необхідно, щоб легенди перестали баламутити польський народ; любов до батьківщини «наказує поважати історичну правду в історії народу, пізнавати правильно його ворогів і зрадників» [3, с. 127].

1913 р. Ю. Мархлевський відгукнувся обширною брошурою «Антисемітизм і робітники» на гостру антиєврейську кампанію, яку почала буржуазна партія національних демократів в 1912 р. під час виборів до Державної думи. Як і у більшості своїх праць він розглядає проблему в історичному плані, вдаючись до створення широкого історичного полотна, яке не просто відбиває історію євреїв в Польщі, але й подає характеристику багатьох явищ польського минулого і європейської історії. Ю. Мархлевський розкриває соціально-економічні причини формування антисемітизму, пов'язані з використанням шляхтою єврейських купців для експлуатації селянства. Праця містить детальну характеристику класів і соціальних груп польського суспільства в період переростання капіталізму в імперіалістичну стадію. Автор відзначає нестабільність позиції дрібної буржуазії, перехід національної демократії на рейки дрібнобуржуазної політики, пояснює цю політику нестабільністю економічного становища цього прошарку. Точною є оцінка польської буржуазії і її ліберальної політики. Особливості ідеології польської буржуазії, відзначав Ю. Мархлевський, були пов'язані з її економічним становищем і народженням в боротьбі з шляхетською революційністю. Це привело до слабкої політичної активності польської буржуазії, що йшла по суті на угоду з царизмом в ім'я однієї мети — збагачення [11, с. 398—403].

Того ж року Ю. Мархлевський написав статтю «Наполеон і поляки», в якій знов повернувся до теми польського національно-визвольного руху в XIX ст. Він висвітлив історію польських легіонів, показав економічні причини, які штовхали шляхту на боротьбу за національне визволення. Польський марксист розглядає ставлення Наполеона до поляків і показує, що менше за все його хвилювали польські справи. З метою використання економічних ресурсів польських земель Наполеон зробив ставку на шляхту; старі кріпосницькі відносини зберігались, і таким чином справа національного визволення була похована [3, с. 173—175].

Перша світова війна і Велика Жовтнева соціалістична революція змінили долю багатьох народів. Вони поклали початок новому етапу і в житті Ю. Мархлевського. В цей етап він увійшов з багатим революційним досвідом, сформованим марксистським світоглядом, ясними життєвими цілями — всіма силами служити спра-

ві визволення робітничого класу. Позаду були роки напруженої праці, в тому числі над найбільш гострими проблемами минулого і сучасного Польщі. Написано сотні статей, брошури, монографії, в яких історія Польщі займала почесне місце. В своїх працях вчений і революціонер вперше дав марксистську оцінку таких важливих питань, як причини занепаду шляхетської Польщі, особливості національно-визвольного руху XIX ст., формування і розвиток капіталістичних відносин. Значення його наукової спадщини в піонерському застосуванні марксистського методу до аналізу конкретних проблем історії Польщі, який дозволив сформулювати глибокі наукові висновки, що стали тривалим здобутком польської марксистської історіографії. Серед ідеологів польського робітничого руху напевно не було іншого діяча, який би так історично підходив до сучасних проблем.

Список літератури: 1. *Ленін В. І.* Повне зібрання творів. 2. *Евзеров Р. Я., Яжборовская И. С.* Юлиан Мархлевский: пламенный борец за идеи социализма. — Новая и новейшая история, 1980, №№ 1—3. 3. *Мархлевский Ю. (Ю. Карский).* Сочинения. Т. 6. Очерки истории Польши. М.; Л., 1931. 4. *Тых Ф., Шулякер Х.* Юлиан Мархлевский. Биографический очерк. М., 1969. 5. *Яжборовская И. С. Ю. Мархлевский, как историк.* — В кн.: История и историки 1976. М., 1979. 6. *Historycy o historii / Zebrał M. H. Serejski.* Warszawa, 1963. 7. *Julian Marchlewski.* Warszawa, 1950. 8. *Julian Marchlewski. Materiały sesji naukowej z okazji 100 rocznicy urodzin.* Warszawa, 1968. 9. *Korespondencja polityczna Juliana Marchlewskiego, cz. 1 (1893—1907).* — Z Pola Walki, 1968, N 3. 10. *Marchlewski J. Fizjokratyzm w dawnej Polsce.* Warszawa, 1897. 11. *Marchlewski J. Ludzie, czasy, idee.* Warszawa, 1977. 12. *Marchlewski J. Pisma wybrane.* Warszawa, 1952, t. 1, 1956, t. 2. 13. *Marchlewski J. Stosunki społeczno-ekonomiczne pod panowaniem pruskim.* Lwów, 1903.

Краткое содержание

Рассматривается освещение вопросов истории Польши в сочинениях Ю. Мархлевского, выдающегося деятеля польского, немецкого, русского и международного рабочего движения, написанных до первой мировой войны. Показан глубокий историзм его работ, позволивший сформулировать марксистские оценки многих событий польской истории, заложить основы марксистско-ленинского направления в историографии.

Стаття надійшла до редколегії 17 квітня 1982 р.

С. П. МОВЧАН, доц.,
Львівський університет

ПИТАННЯ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ ЮГОСЛАВІЇ НА СТОРІНКАХ ПІДПІЛЬНОЇ КОМУНІСТИЧНОЇ ГАЗЕТИ «ПРОЛЕТЕР»

Серед підпільних видань Комуністичної партії Югославії (КПЮ) газета «Пролетер» займає особливе місце. Вона протягом 14 років була центральним органом КПЮ, розрахованим на багатонаціонального югославського читача, друкувалась кирилицею і латинським шрифтом, сербо-хорватською і словенською мо-

вами, видавалась тиражем від трьох до 10 тис. примірників, кожен з яких містив 8—16 сторінок. Ця газета виявила велику живучість, незважаючи на жорстокий терор, переслідування, арешти редакційних працівників та численних кореспондентів. Перший номер її надруковано підпільниками в Загребі (березень 1929 р.) в умовах посилення масових репресій після державного шестистічного перевороту і встановлення абсолютистського режиму; останній — у грудні 1942 р. у підпільній друкарні, коли з новою силою почала розгортатися національно-визвольна війна народів Югославії з фашистськими окупантами. Історія видання самої газети свідчить про великі труднощі, зумовлені поліцейсько-королівським режимом. Окремі номери газети «Пролетер» виходили за кордоном у Празі, Брюсселі, Парижі, найбільша частина у Відні, де на початку 30-х років перебував ЦК КПЮ [2].

В обставинці кривавого терору, коли в Югославії були ліквідовані залишки буржуазно-демократичних свобод, розпущений парламент, посилювались масові арешти противників режиму, насамперед, комуністів, видання підпільної, вільної від цензури газети відіграло важливу роль у поширенні ідей марксизму-ленінізму, зміцненні зв'язків партії з масами, у вихованні нового покоління революційних борців. Оскільки КПЮ перебувала на нелегальному становищі, комуністи розуміли, що газета «Пролетер» «не тільки колективний пропагандист і колективний агітатор, але також і колективний організатор» [1, с. 10]. Не випадково Інститут по вивченню робітничого руху АН СФРЮ почав публікацію документів підпільних видань КПЮ з передруку газети «Пролетер». Хоч на сьогодні всі номери цієї газети знайдені і пошуки їх тривають, дослідникам зроблено добру послугу: газета стала доступною для спеціалістів різних галузей, які черпатимуть матеріал протягом не одного десятиліття років.

Однак «Пролетер» ще не був предметом спеціального вивчення джерелознавцями, дослідниками історії Югославії, КПЮ та історіографами, хоч учені кожної з названих галузей історичної науки можуть знайти чимало корисного і цікавого для вивчення питань новітньої історії Югославії. Високу оцінку публікаціям газети «Пролетер», її значенню в політичній діяльності КПЮ дано в працях з історії югославської преси [3, с. 51; 4, с. 223], радянських дослідженнях з історії КПЮ [3, с. 17, 57]. Однак ця оцінка має загальний характер.

Для сучасних дослідників новітньої історії Югославії газета «Пролетер» становить передусім велику джерельну цінність. Тут друкувались окремі документи КПЮ, статистичні дані про виступи робітників і селян, революційний і національно-визвольний рух, статті керівників комуністичної партії, рядових комуністів. Звичайно, не всі автори публікацій відомі, ряд важливих статей надруковано без будь-яких підписів, не розкрито всі псевдоніми за браком необхідних матеріалів. Серед публічно оголошених на сторінках цього органу авторів і підписаних достовірно відомими псевдонімами знаходимо публікації керівників КПЮ Й. Броз Тіто, Ф. Філіповича, М. Горкича, М. Марковича, М. Піяде, В. Чопича.

Їх виступи на сторінках газети відзначаються актуальною проблематикою і глибиною розробки питань суспільно-політичного розвитку Югославії, робітничого і революційного руху, історії КПЮ. Особливо цікаві вони з точки зору впливу марксистсько-ленінських ідей на комуністів Югославії, розробки теоретичних положень К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна в творчій спадщині керівників КПЮ. Їх роздуми про шляхи розвитку революційного руху в країні і народно-визвольної війни югославських народів проти фашистських окупантів відбивають процес творчого застосування марксистсько-ленінського вчення, досвіду більшовицької партії до конкретних умов Югославії.

Ряд статей керівників КПЮ мають дослідницький характер, свідчать про вмiле використання марксистського методу дослідження конкретних питань новітньої історії Югославії.

Значна кількість публікацій висвітлює соціально-економічні питання. Вже у першому номері газети «Пролетер» дві статті присвячено аналізу соціально-економічного і політичного становища Югославії: «Военно-фашистська диктатура і наші завдання» та «Два місяці відкритої абсолютистської диктатури». У першій з них глибоко проаналізовано соціально-економічні передумови і причини встановлення диктатури в країні. Основними цілями абсолютистського режиму, говорилось в статті, є «відстрочка краху великосербської гегемонії, знищення останніх залишків брехливої буржуазної демократії, розгром революційних організацій і посилення експлуатації трудового народу» [2, 1929, № 1].

Автор другої статті на конкретних прикладах показує процес посилення соціального і національного гніту в Югославії після встановлення воєнної диктатури, обґрунтовує положення про безперспективність такої форми правління.

Глибоким аналізом соціально-економічного і політичного становища Югославії відзначаються редакційні статті газети «Пролетер». В одній з них — «Річниця генеральсько-фашистської диктатури» — намальовано сумну картину економічного і політичного становища в країні. «Річний баланс воєнно-фашистської диктатури, — резюмується у статті, — показує, що вона не може вирішити жодного питання» [2, 1929, № 7].

Майже кожного року газета друкувала матеріали, присвячені аналізу державного законодавства, річних бюджетів уряду, огляди економічного розвитку країни за окремі періоди, вміщувала рецензії на дослідження югославських буржуазних економістів та істориків. У них викривалися фальсифікація урядом, офіційною статистикою стану економічного розвитку країни, з марксистських позицій аналізувалися питання соціально-економічного життя, критикувалися праці буржуазних дослідників.

Для більш наочної переконливості і посилення політичної значимості газета вмiло користувалася методом порівняння і протиставлення цифрових даних про економічний розвиток буржуазної Югославії і першої країни соціалізму. Повiдомляючи про піднесення промислового і сільськогосподарського виробництва в СРСР в роки першої п'ятирічки, один з авторів, наприклад, ставить пи-

танія: «А яке становище в Югославії?» У відповідь наводяться переконливі фактичні дані, що характеризують кризу в країні, погіршення становища трудящих [2, 1932, № 28]. В іншій редакційній статті методом порівняння викривається антинародна політика уряду в галузі культури. Навівши цифрові дані про ліквідацію неписьменності в СРСР і зростання кількості учнів та студентів, автор протиставляє їм факти про неписьменність у Македонії (83 %), Хорватії і Славонії (32 %), Воеводіні (23%). Стаття закінчується словами: «Кожному робітникові і селянинові потрібно подумати над значенням наведених цифр і оцінити здійснені соціалістичні перетворення... народами колишньої царської Росії» [2, 1933, № 1].

На сторінках газети «Пролетер» знаходимо фактичні дані про посилення соціального і національного гніту в 30-х роках, зокрема про рівень зарплати і цін, кількість безробітних, розподіл землі в різних регіонах Югославії.

Систематично друкувалися статті, присвячені аналізу політики буржуазних партій, викриттю її антинационального характеру. Газета «Пролетер» першою засудила діяльність профашистських організацій, зокрема хорватської фашистської партії Павелича. У статтях «Гітлерівські агенти в Хорватії» [2, 1933, № 5], «Хорватська стража» і боротьба за мир» [2, 1936, № 5] проаналізовано соціальні корені і програму хорватських фашистів, засуджено їх спроби штовхнути робітничий клас на шлях терору.

Широко висвітлювала газета революційний рух і національно-визвольну боротьбу югославських народів. Вона систематично вміщувала повідомлення про виступи робітників, селян, студентів, солдатів, моряків, про розправи над учасниками боротьби за соціальне і національне визволення. Окремі статті мають характер досліджень, у яких аналізуються визначні події революційної боротьби, критикуються погляди буржуазних учених на історичні події. Прикладом можуть послужити дві дослідницькі статті, присвячені повстанню моряків 1918 р.: «Сімнадцята річниця повстання австро-угорських моряків в Бокі Которській» [2, 1935, № 4] і «XX річниця моряцьких виступів у Бокі Которській» [2, 1937, № 2].

У статтях аналізуються причини повстання, підкреслюється вирішальний вплив ідей Великої Жовтневої соціалістичної революції на моряків і солдатів: «Масові повстання солдатів на фронті і в тилу є наслідком революційного заклик переможного народу першої соціалістичної республіки — Радянської Росії» [2, 1935, № 4]. Автор підкреслює, що виступи революційних моряків і солдатів мали інтернаціональний характер: «Моряки австро-угорського воєнного флоту всіх національностей повстали, вимагаючи миру, хліба і свободи» [2, 1937, № 2]. Висновки, що їх робила газета на основі наукового аналізу, мали велике значення для практичної діяльності КПЮ.

Неоцінною є газета «Пролетер» для об'єктивного і всестороннього вивчення історії Комуністичної партії Югославії. Усі публікації, як правило, своїм змістом тісно пов'язані з актуальними

політичними завданнями КПЮ. Газета відтворює характер діяльності Компартії Югославії, її стратегію і тактику на окремих етапах, форми роботи з масами. Публікації «Пролетера» віддзеркалюють процес більшовизації КПЮ, а також недоліки і помилки в її повсякденній діяльності. Окремі статті дослідницького характеру містять узагальнюючі дані з історії революційного руху і діяльності КПЮ. Наприклад, у першому номері газети за 1934 р. опублікована стаття про підсумки робітничого і революційного руху в Югославії за 1933 р. У ній наводяться дані про те, що протягом лише одного року в Югославії відбулося 127 політичних процесів над 657 обвинуваченими. Чотири з них були засуджені до смертної кари, шість — на довічне ув'язнення, 449 — на різні строки тюремного ув'язнення [2, 1934, № 1]. Глибоким аналізом відзначається стаття «Двадцята річниця КПЮ», в якій зроблено спробу підсумувати найважливіші досягнення югославських комуністів за два десятиріччя, підкреслюється, зокрема, зміцнення рядів КПЮ, її здатність керувати боротьбою трудящих в умовах жорстокого терору [2, 1939, № 1].

В оглядових статтях «Пролетер», в листах політичних в'язнів, підпільників знаходимо багатий фактичний матеріал про важке становище політичних в'язнів, труднощі революційної боротьби, героїчні вчинки комуністів, робітників і селян. Автор статті «Становище політичних в'язнів у Сремській Метровиці» наводить приклади нелюдського поводження тюремної адміністрації з політв'язнями, називає прізвиська тих, хто відбував покарання за революційну діяльність [2, 1930, № 15].

Газета часто друкувала статті-некрологи, присвячені членам КПЮ, які впали жертвами у боротьбі проти поліцейсько-королівського режиму та в антифашистському русі. У них наводяться біографічні дані, даються оцінки діяльності комуністів у робітничому профспілковому русі та антифашистській боротьбі. Біографічні статті «Пролетер» присвятив секретарю ЦК КПЮ Д. Джаковичу, члену ЦК Г. Гечімовичу, комуністам М. Мошановичу, Й. Гамбі, члену ЦК Червоної допомоги А. Серічу, антифашистам П. Запкару, Г. Варешко, які загинули в боротьбі за свободу іспанського народу [2, 1929, № 4; 1930, № 12; 1930, № 14; 1932, № 23; 1937, № 3].

Джерелознавець, що вивчає форми і методи пропаганди КПЮ, зокрема марксистсько-ленінських ідей серед робітничого класу та інтелігенції югославських земель, не може обминути матеріалів газети, в яких популяризувались праці К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, документи міжнародного комуністичного руху та підпільних видань КПЮ. Майже в кожному номері друкувались короткі огляди новинок марксистської літератури сербохорватською мовою. Щоб полегшити читачам пошуки потрібної літератури, газета вміщувала не тільки назви книг, але й адреси, за якими їх можна було придбати в США, Канаді, Аргентині та інших країнах. Ці адреси наводять сучасного дослідника історії КПЮ на пошуки додаткових джерел про масштаби впливу комуністичної пропаганди серед емігрантів-югославів.

Велику цінність становлять дискусійні статті, а також рецензії на окремі публікації буржуазних дослідників, ідеологів, антикомуністів. Вони відзначаються переконливою аргументацією, полемічним викривальним характером. Наприклад, стаття невідомого автора «Недостойна робота» була присвячена критиці праць запеклого антикомуніста професора Загребського університету Л. Томашича та ідеолога хорватської націоналістичної буржуазії А. Кошутича [2, 1937, № 3]. У статті вказується, що названі «вчені» не відзначаються оригінальністю у веденні антикомуністичної пропаганди, використовують фашистські методи і термінологію Гебельса. Навівши твердження А. Кошутича про те, що «класова боротьба пролетаріату в Хорватії з 1919 по 1937 р., керована комуністами, є рухом розкольників і грабіжників, який очолюється професіоналами з чужини та панамі», автор гнівно викриває брехливість буржуазного ідеолога. «Наш комуністичний рух є широким рухом робітників і хорватського народу, — пише він, — і комуністи протягом вісімнадцяти років були в перших рядах боротьби за свободу. Багато з них віддали своє життя. Ось деякі з цих «чужинців» і «панів»: Д. Джакович, робітник металіст з Словенського Броду, І. Томанич, сталевар із Загреба, Д. Бедик, столяр з околиць Загреба, Н. Несмович... Ці люди віддали своє життя за національне і соціальне визволення всіх народів Югославії, хоч вони сини хорватського народу. Чи знає це пан Кошутич? — знає, але говорить неправду». На докір А. Кошутича комуністам і на питання: «Де ви були в той час, коли велась боротьба за правду і свободу?», у статті дається гідна відповідь: «Знаходились там, де було найважче, де ламали ребра по тюрмах, де падали скошені голови. Були ми по темницях і таборах. Про це говорять сотні могил комуністів всіх народів Югославії» [2, 1937, № 3].

По сторінках газети «Пролетер» можна простежити діяльність КПЮ, спрямовану на інтернаціональне виховання трудящих країни. Розглядаючи ставлення до СРСР як наріжний камінь інтернаціоналізму, комуністи Югославії надавали великого значення вихованню любові до країни соціалізму, широко пропагували успіхи соціалістичного будівництва в Країні Рад. Кожного року газета публікувала ювілейні статті, присвячені Великій Жовтневій соціалістичній революції, підсумкам виконання п'ятирічних планів. У газеті велись постійні рубрики «Вісті з СРСР» і «В країні соціалізму». Газета «Пролетер» давала рішучу відсіч брудним наклепам на Радянський Союз і більшовицьку партію. Наступальним характером відзначаються статті «Підвалини буржуазної преси» [2, 1929, № 4], «Огидна брехня проти СРСР зростає» [2, 1930, № 10], «Радянський Союз — захисник миру» [2, 1937, № 12], «Відповідь наклепникам нашої партії» [2, 1940, № 3—41] тощо.

Публікації «Пролетера» відтворюють діяльність КПЮ по організації антивоєнної боротьби трудящих. Газета ясно визначила свою позицію щодо підготовки імперіалістами нової війни і агресії проти СРСР, розгорнула пристрасну агітацію на захист соці-

лістичної держави. У статтях «1 серпня — міжнародний день боротьби проти воєнної небезпеки» [2, 1931, № 20], «Боротьба двох світів» [2, 1932, № 28], «Проти імперіалістичної війни і фашизму» [2, 1933, № 8], «За встановлення відносин з Радянським Союзом» [2, 1936, № 1] та ін. наводяться переконливі дані про всесвітньо-історичне значення перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, утворення СРСР, здійснення соціалістичних перетворень. Газета викривала буржуазну пресу, яка фальсифікувала історію розвитку народів Радянського Союзу. Вона писала: «Останнім часом Белградські і Загребські видання «Політика», «Правда», «Време», «Новості», «Словенец» відкрили огидну кампанію проти Радянського Союзу. Під маскою «об'єктивного» повідомлення і цитат з радянських газет, а також з постанов Радянської влади, у найскандальніший спосіб фальсифікують, перекидують зміст і поширюють нерозумні вигадки про становище в Радянському Союзі. Селянин і робітник, прочитавши ці брехні, може лише насміятися». Автор зазначав, що ця брехлива кампанія свідчить про психологічну підготовку населення до війни проти СРСР [2, 1930, № 10]. Відповідаючи на обвинувачення, що комуністи своєю боротьбою нібито послаблюють силу держави, газета «Пролетер» писала: «Ви, які позбавили трудящий народ основних прав і свободи, ви, які своєю діяльністю провокуєте і завдаєте прикrostі трудящому народові міста і села, ви, вороги своєї землі і народу, послаблюєте оборонну силу держави, тому що пригнічений народ не хоче боронити і проливати кров за таку країну, яка є для нього тюрмою» [2, 1940, № 3—4].

Газета широко висвітлювала інтернаціональний рух трудящих Югославії, спрямований на підтримку героїчної боротьби іспанського народу. Зразу ж після опублікування в серпні 1936 р. відозви ЦК КПЮ «На допомогу іспанській демократії» з'явилися матеріали з повідомленням про участь югославів у боротьбі за свободу Іспанії, пізніше — полемічні виступи проти перекиданих сути подій буржуазною пресою. В одній із статей зазначалось, що «зараз в Іспанії перебуває декілька сотень антифашистських борців з Югославії. В них — представники всіх націй і земель країни. Вони борються як герої проти міжнародного фашизму, що прагне поневолити іспанський народ» [2, 1937, № 3]. Газета практикувала публікації листів югославських борців-антифашистів, які воювали за свободу іспанського народу. В цих публікаціях проводилась думка, що боротьба іспанського народу проти фашизму є боротьбою за визволення не тільки Іспанії, а й трудящих усього світу.

Значний інтерес викликають статті, що в них висвітлювалась національно-визвольна війна югославських народів проти фашистських окупантів. Газета повідомляла про організаційні заходи КПЮ, спрямовані на практичне ведення всенародної визвольної війни, з'ясовувала значення перших перемог Радянської Армії для трудящих Югославії. У статтях М. Піяде «Антифашистське Віче Народного Визволення Югославії», С. Жуйовича «Внесок Радянського Союзу у боротьбу проти фашистських загарбників» підкреслюється, що перемога Радянської Армії під Москвою і Сталінгра-

дом має безпосереднє практичне значення для національно-визвольної війни югославських народів. Автор робить висновок про неминучість перемоги СРСР і народів антигітлерівської коаліції над фашизмом. «Із провідної сили в боротьбі за побудову нового людського суспільства СРСР перетворився на провідну силу у війні проти фашистських завойовників, в гаранта перемоги над фашизмом» [2, 1942, № 16].

У публікаціях газети «Пролетер» ряд питань новітньої історії Югославії тільки порушувались — ґрунтовно вони не могли тоді бути висвітлені. Проте значення їх посилюється тим, що вони вперше з марксистських позицій розкривали окремі аспекти новітньої історії Югославії, служили надійною зброєю КПЮ в ідеологічній боротьбі з її противниками.

Список літератури: 1. *Ленін В. І.* Повне зібрання творів, т. 5. 2. *Пролетер*, 1929—1942. 3. *Сумарокова М. М.* Демократические силы Югославии в борьбе против реакции и угрозы войны. 1929—1939. М., 1980. 4. *Popović Milo.* Istorija Jugoslovenske stampe. Beograd, 1965. 5. *Martinović Nikoš.* Razvitak stampe i stamparstva u Crnoj Gori. 1943—1945. Beograd, 1965.

Краткое содержание

Рассматривается освещение газетой «Пролетер» некоторых аспектов новейшей истории Югославии: социально-экономического и политического развития, югославского рабочего и революционного движения, истории КПЮ и др.

Стаття надійшла до редколегії 29 березня 1982 р.

С. П. ПАВЛЮК, *мол. наук. співроб.*,
Музей етнографії та художнього промислу АН УРСР

ПИТАННЯ РОЗВИТКУ АГРАРНОЇ НАРОДНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНЦІВ КАРПАТ XIX—початку XX ст. У ТОГОЧАСНІЙ ПОЛЬСЬКІЙ ЕТНОГРАФІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Вивчення етнографічної спадщини польських дослідників про Україну має давню історію. Загальний огляд їхніх праць подали ще О. Пипін, М. Сумцов, І. Франко [5; 6; 9]. Більш детально це питання висвітлене у сучасних монографіях З. Є. Болтарович та Р. Ф. Кирчіва [3; 4].

Мета статті — дати поглиблену характеристику викладених у польській етнографічній літературі матеріалів XIX — початку XX століть про землеробство українців Карпат.

За визначенням В. І. Леніна, XIX ст. було часом «буржуазно-демократичних рухів взагалі, буржуазно-національних зокрема» [1, т. 26, с. 134], спрямованих проти феодалізму і абсолютизму, коли «національні рухи вперше стають масовими» [1, т. 25, с. 251]. У такій суспільно-політичній атмосфері, під впливом романтичних

концепцій посилюється інтерес польської інтелігенції до вивчення життя свого народу, а також інших народів та їх етнографічних груп, зокрема населення Українських Карпат.

Значний інтерес до історії, народної культури, побуту, господарських занять українців виявив публіцист і етнограф І. Любич-Червінський (1794—1834). Його монографія «*Okolica zadniestrzka między Strujem i Łomnicą*» порушує численні історико-етнографічні питання життя автохтонного населення північно-східної частини Бойківщини. Як поміщику-землевласнику йому був відомий весь тогочасний місцевий агротехнічний процес вирощування сільсько-господарських культур. Автор добре знає ґрунти на всій околиці — це дуже важка «жовта глина», для оранки якої необхідно чотири вола. Тільки по долинах вздовж річок, вкритих чорним мулом, — «порічинах» — землероби вирощували багаті врожаї [20, s.18]. Характеризуючи стан сільськогосподарських угідь, де навіть орні ґрунти позаростали, І. Любич-Червінський з позиції поміщицької амбіції вважає однією з причин цього недбальство, лінивство самого селянина [20, s. 19, 21].

У монографії подаються відомості про агротехнічні прийоми обробітку землі, окремі знаряддя, деякі споруди сільськогосподарського призначення тощо. Селяни орють ділянки способом «в склад» і на подобу грядок, широких «на 8 ліктів» [20, s. 219]. Виоране поле засівають по нерозпушених борознах. Дослідник пояснює це тим, що «земля не приймає кількарязового зрушення, бо вітри і бурі рослини з коренем видували б, а дощі замінили б ріллю на цілковите болото, що спричинилося б до швидкого знищення і гниття коріння» [20, s. 219]. Хлібороб найбільше має прибутку, коли сіє овес і просо. Ці культури не дуже вибагливі до якості ґрунту. А пшениця, жито і ячмінь дадуть високий урожай при доброму обробітку і угноєнні ріллі. Господині на досить великих городах садять багато капусти, квасолі, буряків, моркви, часнику, маку, сіють кукурудзу [20, s. 21]. Цікавим є повідомлення етнографа про початок культивування картоплі, яку почали вирощувати тут ще у середині XVIII ст.

Заслуговує на увагу докладний опис збору врожаю. І. Любич-Червінський наголошує, що всі зернові культури жали серпами, не використовуючи коси. Снопи в'язали маленькі, щоб швидко висихали, нанизували їх на кілля у так звані «полукіпки» (32 снопи). Далі подається конструкція оборогу, що «складається з чотирьох високих стовпів, накритих дахом, який знизу вгору посувається» [20, s. 220]. Оборози використовувались для зберігання завезеного з поля збіжжя. Бідні селяни, маючи не так багато сіна, складали його також в оборози. Заможні господарі і поміщики скиртували сіно в «оборожиська» (великі стоги — до 40 возів сіна). По суті, це перший у літературі опис споруд, функціонально пов'язаних із землеробством.

Зібраний І. Любичем-Червінським і здебільшого зміло проаналізований матеріал має науково-пізнавальне значення [20, s. 190—198]. Незважаючи на деякі помилки історичного плану і шовіністичну тенденційність, його монографія цінна зафіксованими етно-

графічними відомостями, спробою показати весь агротехнічний процес.

Перший етнографічний опис життя гуцулів Буковини подав К. Мілевський. Опис містить також фрагментарні відомості з землеробства. Дослідник перераховує основні сільськогосподарські культури, якими є біб, капуста, льон, коноплі, ячмінь, овес і навіть кукурудза, зауважує, що значну частину орного поля селянин «засаджує найбільше картоплею» [21, с. 327]. Стаття К. Мілевського витримана в дусі прогресивних тенденцій, без упередженого ставлення до місцевого населення, яке дослідник вважає українським.

З прогресивних позицій аналізує матеріальну і духовну культуру гуцулів та бойків письменник, історик і громадський діяч ліберально-буржуазного напрямку, близький друг «Руської трійці» А. Бельовський (1806—1876). У своїй праці «Рокисіє» дослідник стисло визначає основні заняття етнографічних груп українців Карпат: бойки—землероби і розводять велику рогату худобу, а гуцули — насамперед пастухи, а тоді хлібороби. «Бойко є землероб, — пише він, — крім невдячного ґрунту, який посідає, він сягає плугом і ралом всюди, де тільки можна дістати шматок землі з-під лісу й каменя і засіяти його вівсом, льоном, подекуди ячменем і ярим житом або засадити картоплею» [10, с. 667—668]. Це єдина згадка у польських дослідженнях про використання рала у бойківському землеробстві. Щоправда, існування рала у пізніший час не підтверджується архівними даними та польовими матеріалами, зібраними автором даної статті. А. Бельовський відзначає любов гуцулів до розведення садів, у яких вирощуються «шляхетні овочі», чого немає у бойків [10, с. 667]. Оглядаючи етнографічні дослідження XIX ст. про Галичину, І. Франко зазначив, що у статті «Рокисіє» історика А. Бельовського є «деякі цінні уваги...» [9, с. 238].

Заслужовує на увагу багаторічна діяльність на ниві карпатського народознавства вченого-антрополога і етнографа І. Коперницького (1825—1891). На основі відомостей з подорожі по Карпатах у 1888 р. етнограф написав книгу [16], яка містить матеріали з аграрної культури гірського населення. І. Франко оцінив працю І. Коперницького, як «перше систематичне дослідження Українських Карпат» [18, с. 742]. У порівняльному плані вчений розглядає карпатське землеробство, переважно Лемківщини. Його цікавлять передусім будівлі. Він уперше описав прибудову стайні («пригати»), яку лемки використовували для зберігання сіна, соломи тощо, «боїсько» (тік) та місця зберігання зерна, картоплі «під ліжком, яке до половини висоти зашальоване дошками» [16, с. 5, 11, 19]. Автор згадує також про землеробські знаряддя: німецькі плуги, що їх селяни купували в Угорщині, дерев'яні вози [16, с. 12].

У розвідках польських дослідників Ю. Шнайдера «Z kraju Huculów» та Л. Вайгеля «O Huculach» знаходимо записи виробничих прикмет і магії, повір'їв тощо, пов'язаних із народною агротехнікою [27; 28].

Не становить цінності праця Л. Голембйовського (1773—1849) про господарські заняття гуцулів [14, s. 13—18] і бойків [14, s. 112—146]. Це компіляція з праць К. Мілевського та І. Любича-Червінського. Зовсім побіжні відомості про гуцульське землеробство подали у своїх дослідженнях О. Кольберг (1814—1900) та Ю. Коженювський (1797—1863) [15, s. 169—170, 17].

Протягом останніх десятиліть ХІХ і на початку ХХ ст. у карпатське сільське господарство активно впроваджуються капіталістичні форми виробництва. Поширення нової агротехніки із застосуванням сільськогосподарських машин, інтенсивних систем землеробства привело до значних змін у традиційному народному землеробстві, що особливо позначалось на знаряддях праці. У зв'язку з цим в етнографічні дослідження польських вчених ще більше проникають матеріали аграрного змісту, з більшою увагою до народної землеробської техніки.

На значному етнографічному матеріалі написана монографія А. Фішера «Rusini». З української частини Карпат для зіставлення рівня землеробської культури взято Гуцульщину, що не виправдано, оскільки основним заняттям гуцулів було тваринництво, а не землеробство, яке виконувало допоміжні функції. Характеризуючи сільськогосподарське знаряддя, етнограф описує інструменти до косиння, частини і функції жорен та ручного млина, технологічний процес переробки конопель і льону [13, s. 30—31, 36—37, 47—52]. Лише у кінці розділу про господарські заняття автор досить детально описав сани, вози, ярма, подав їх місцеві народні назви, а також фольклорні матеріали про них [13, s. 36—37, 88—90]. Плуг і борона, як основні землеробські знаряддя праці, не згадуються.

Деякі відомості з гірського землеробства українців Карпат знаходимо в аналітичній праці про народну культуру слов'ян К. Мошинського (1887—1959). На тлі слов'янського світу представлено карпатське двопілля, вирубно-вогневе господарство, знаряддя праці, почасти народну агротехніку [22, s. 139, 147—148]. Однак окремі твердження К. Мошинського не відповідають дійсності. Зокрема про випалювання пасік він пише: «...в Бескидах... влітку палено, а восени сіяно озиме жито» [22, s. 140]. За такий проміжок часу «пасіка» проросте бур'яном і настане вилуження, що позначиться на врожайності.

Природно-географічна характеристика, водний режим, якість ґрунтів і докладні межі території, яку населяла одна з етнографічних груп українців Карпат — лемки, містяться у статті С. Лещицького [19]. Автор виступає від урядових кіл, схвалює їх реформи і поземельні акти, особливо державне врегулювання посівних площ — комасації, які, на його думку, «для Лемківщини є справа надзвичайно важлива» [19, s. 33]. Його не цікавить, що комасації були огидним і прихованим знаряддям поміщиків у дальшому процесі обезземелення трудового селянства.

Найбільш повну картину аграрної культури українців Карпат відтворили відомі етнографи Я. Фальковський і Р. Райнфус. Їхнім працям властиві науковий підхід до розгляду етнокультурних

явищ, добре витримана загальна схема дослідження, чітка систематизація етнографічного матеріалу і строго порівняльний метод викладу.

Я. Фальковський подав чимало нової інформації про землеробську культуру Бойківщини і Лемківщини [7, с. 14—28; 8, с. 71—74; 11, с. 20—91]. Широким планом, детально, з ілюстраціями подано сільськогосподарські знаряддя як із західної частини Бойківщини (с. Волосате), так і східної Лемківщини. Вказується, з якого матеріалу виготовлено те чи інше знаряддя чи деталь, інколи їх розміри, а також місцеву назву. Етнограф підкреслює, що землеробство у цій частині Карпат є головним заняттям, аналізує побутуючі системи землеробства у с. Волосате: вирубне господарство, двопілля («одного року, наприклад, сіють овес, а на другий лишаяють перелогом») і багатопілля [7, с. 16—17].

Варто окремо сказати про цікаву науково-етнографічну монографію Я. Фальковського «Zachodnie rosganicze Huculszczyzny» [12]. Учений використовує польові відомості з усієї Гуцульщини. Він удає вибрав місцевості з найбільш розвиненим землеробством — долини річок Пруту, Бистриці Надвірнянської, Бистриці Солотвинської, Лімниці [12, с. 31—34; 80—88, 115—116, 136]. Етнограф звернув увагу на той факт, що на початку ХХ ст. тваринництво дещо підупало і селяни почали займатися «значно більше землеробством» [12, с. 31]. Майже всі землеробські операції у Я. Фальковського пов'язані з народними віруваннями, приказками, замовленнями, повір'ями тощо. Але дослідник з неправильних позицій характеризує український простий люд, наголошуючи на його культурно-побутовій, господарсько-виробничій відсталості, яка виникла нібито з причини «величезного вродженого консерватизму» [11, с. 15].

Концепцію низького загального рівня культури селян-горян Я. Фальковського поділяв Р. Райнфус (1910). Проте зібраний і опрацьований ним агроетнографічний матеріал з Лемківщини і Бойківщини заслуговує на високу оцінку завдяки глибокому проникненню в суть окремих явищ. Автор розкриває ті чи інші елементи аграрної культури на суспільному тлі [25; 26]. Р. Райнфус багато уваги приділив вивченню землеробства лемків і бойків. Він обґрунтовує функціонування «пасік», виділяє двопілля без строгої системи зміни полів і двопільний толоко-царинний цикл землекористування [25, с. 11, 13; 26, с. 266—267]. У працях Р. Райнфуса зазначається, що такі ж системи землеробства існували й у бойків, згадується про трипілля, якого насправді селяни Карпат не знали [26, с. 226]. Цінним є повідомлення з царини народної агротехніки — вперше подається характеристика попередників для певних культур [25, с. 12; 26, с. 266—267]. Автор дошукується пояснень місцевих мікротопонімів, аналізує систему землепорядкування, подає народні міри поля: «прут», «півчверть», «чверть», «лан», фіксує виконання окремих робіт громадою [25, с. 10].

Внаслідок історичних обставин польські етнографи першої половини ХІХ ст., частина яких була окрилена духом романтизму,

народолобства, зібрали значний цінний матеріал з царини духовного і матеріального життя українського населення Карпат. Вони зафіксували народні назви основних знарядь землеробства, сільськогосподарських культур, виробничий фольклор тощо. Однак етнографічні відомості у працях польських учених мають емпіричний, ілюстративний характер. Вони подані статично, без функціонального аналізу, що обмежує можливості простежити тенденції розвитку традицій у гірському селянському землеробстві.

Польські дослідники XIX — початку XX ст. зробили значний внесок у вивчення народної культури, побуту, господарських занять карпатських українців. Незважаючи на класову тенденційність в окремих питаннях і деякі фактологічні неточності, їхні агроетнографічні матеріали мають і сьогодні науково-пізнавальне значення.

Список літератури: *Ленін В. І.* Повне зібрання творів. 2. Архів Музею етнографії та художнього промислу АН УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 166, арк. 11. 3. *Болтарович З. Є.* Україна в дослідженнях польських етнографів XIX ст. К., 1976. 4. *Кирчів Р. Ф.* Етнографічне дослідження Бойківщини. К., 1978. 5. *Пыпин А.* История русской этнографии. Спб., 1891, т. 3. 6. *Сумцов М.* Современная малорусская этнография. К., 1897, ч. 2. 7. *Фальковський Я.* Село Волосате Лиського повіту. — У кн.: Літопис Бойківщини. Самбір, 1936, ч. 5. 8. *Фальковський Я.* 3 етнографічної збірки музею «Бойківщина». — У кн.: Літопис Бойківщини. Самбір, 1936, ч. 8. 9. *Франко І.* Огляд праць над етнографією Галичини в XIX ст. — У кн.: *Возняк М. С.* З життя і творчості Івана Франка. К., 1955. 10. *Bielowski A.* Pokucie. Kraków, 1857. 11. *Falkowski J., Pasznyi B.* Na pograniczu łemkowsko-bojkowskim. Lwów, 1931. 12. *Falkowski J.* Zachodnie pogranicze Huculszczyzny. Lwów, 1937. 13. *Fischer A.* Rusini Lwów-Warszawa-Kraków, 1928. 14. *Gołębowski L.* Lud polski. Jego zwyczaje, zabawy. — Warszawa, 1830. 15. *Kolberg O.* Dzieła wszystkie. Wrocław-Poznań, 1970. t. 54, cz. 1. 16. *Kopernicki I.* O góralach ruskich w Galicji. Kraków, 1889. 17. *Korzeniowski J.* O Huculach. Lwów, 1899. 18. *Kwartalnik historyczny*, Lwów, 1889, zesz. 4. 19. *Leszczycki S.* Zarys antropogeograficzny Łemkowszczyzny. — In: O Łemkowszczyźnie. Kroków, 1935. 20. *Lubicz-Gzerwiński I.* Okolica zadniestrka między Stryem i Łomnicą. Czyli opis ziemi, dawnych kłesk lub odmian tej okolicy. Lwów, 1811. 21. *Milewski K.* Wiadomości o Huculach na Bukowinie. — Przyjaciel domowy, 1853, NN 40—47, 49—52. 22. *Moszyński K.* Kultura ludowa słowian, t. 1. Kultura materialna. Kraków, 1929. 23. *Pol W.* Górale Czuchonkowie. — In: *Pol W.* Prace z etnografii północnych stoków Karpat. Wrocław, 1966. 24. *Pol W.* Kilka rysów do opisanja Huculów na Bukowinie. — In: *Pol W.* Prace z etnografii północnych stoków Karpat. Wrocław, 1966. 25. *Reinfuss R.* Łemkowie (opis etnograficzny). Kraków, 1936. 26. *Reinfuss R.* Ze studiów nad kulturą materialną bojków. — In: Rocznik ziem górskich. Warszawa, 1939. 27. *Schnajder J.* Z kraju Huculów. — In: Lud, Lwów, 1899, t. 5. 28. *Wajgiel L.* O Huculach. Kraków, 1887.

Краткое содержание

Анализируется освещение в польской этнографической литературе XIX — начала XX вв. земледельческой культуры украинцев Карпат. Показаны тенденции развития в ней народных традиций, в частности земледельческих орудий труда.

Стаття надійшла до редколегії 8 квітня 1982 р.

ЗМІСТ

СТАТТІ

<i>Чугайов В. П.</i> XXVI з'їзд КПРС про дальше зміцнення співдружності країн соціалізму	3
<i>Кондратюк К. К.</i> Зміцнення культурних зв'язків між трудящими Української РСР і братніх соціалістичних країн у післявоєнний період (1946—1958)	8
<i>Матювка М. П.</i> Радянсько-югославське економічне співробітництво (1955—1970)	15
<i>Байк Л. Г.</i> Боротьба Комуністичної партії Чехословаччини за культурно-освітні права трудящих Закарпаття (1921—1938)	21
<i>Швагуляк М. М.</i> До питання німецько-польсько-чехословацьких відносин у 1934 р.	29
<i>Волькович Л. Ю.</i> Місце «Робітничого об'єднання» в польському соціалістичному русі (серпень 1891—листопад 1892 рр.)	38

ПОВІДОМЛЕННЯ

<i>Попова І. Г.</i> Економічне співробітництво регіонів-побратимів Української РСР і Народної Республіки Болгарії (1959—1971)	46
<i>Головін В. І.</i> Братерська допомога Радянського Союзу Народній Польщі у відбудові транспорту (1944—1945)	51
<i>Денисов Я. Я.</i> Роль фронтової преси у зміцненні радянсько-чехословацької дружби і бойового співробітництва в період визволення Чехословаччини від німецько-фашистських загарбників (1944—1945)	59
<i>Іващук С. О.</i> Взаємодія радянських та польських партизанських з'єднань з Червоною Армією влітку 1944 р.	65
<i>Жулківський В. А.</i> Рух народних мас Чехословаччини проти загрози фашистської агресії під час Мюнхенської кризи 1938 р.	71
<i>Удовенко О. О.</i> Боротьба СРСР за колективну безпеку в Європі і позиція правлячих кіл буржуазно-поміщицької Польщі (січень—квітень 1938 р.)	76
<i>Стеблич Б. А., Легкий Г. А.</i> Рух інтернаціональної солідарності народних мас Західної України на захист Г. Дмитрова під час Лейпцигського процесу	83
<i>Глічов І. О. Д.</i> Благоєв про громадську думку Росії з балканського питання	87
<i>Павлюченко О. В.</i> З історії українсько-сербських культурних зв'язків кінця XIX—початку XX ст.	92

ІСТОРИОГРАФІЯ

<i>Черняський Г. Й.</i> Формування марксистсько-ленінської концепції новітньої історії Болгарії в легальний період діяльності БКП (1918—1923)	100
<i>Зашкільняк Л. О.</i> Історія Польщі в працях Ю. Мархлевського 1893—1914 рр.	108
<i>Мовчан С. П.</i> Питання новітньої історії Югославії на сторінках підпільної комуністичної газети «Пролетер»	117
<i>Павлюк С. П.</i> Питання розвитку аграрної народної культури українців Карпат XIX—початку XX ст. у тогочасній польській етнографічній літературі	124

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Чугайов В. П.</i> XXVI съезд КПСС о дальнейшем укреплении содружества стран социализма	3
<i>Кондратюк К. К.</i> Укрепление культурных связей между трудящимися Украинской ССР и братских социалистических стран в послевоенный период (1946—1958)	8
<i>Матевка М. П.</i> Советско-югославское экономическое сотрудничество (1955—1970)	15
<i>Баик Л. Г.</i> Борьба Коммунистической партии Чехословакии за культурно-образовательные права трудящихся Закарпатья (1921—1938)	21
<i>Швагуляк М. М.</i> К вопросу германо-польско-чехословацких отношений в 1934 г.	29
<i>Волькович Л. Ю.</i> Место «Рабочего объединения» в польском социалистическом движении (август 1891—ноябрь 1892 гг.)	38

СООБЩЕНИЯ

<i>Попова И. Г.</i> Экономическое сотрудничество регионов-побратимов Украинской ССР и Народной Республики Болгарии (1959—1971)	46
<i>Головин В. И.</i> Братская помощь Советского Союза Народной Польше в восстановлении транспорта (1944—1945)	51
<i>Денисов Я. Я.</i> Роль фронтовой прессы в укреплении советско-чехословацкой дружбы и боевого содружества в период освобождения Чехословакии от немецко-фашистских захватчиков (1944—1945)	59
<i>Ивацук С. О.</i> Взаимодействие советских и польских партизанских соединений с Красной Армией летом 1944 г.	65
<i>Жулкевский В. А.</i> Движение народных масс Чехословакии против угрозы фашистской агрессии во время Мюнхенского кризиса 1938 г.	71
<i>Удовенко О. О.</i> Борьба СССР за коллективную безопасность в Европе и позиция правящих кругов буржуазно-помещичьей Польши (январь—апрель 1938 г.)	76
<i>Стеблич Б. А., Легкий Г. А.</i> Движение интернациональной солидарности народных масс Западной Украины в защиту Г. Димитрова во время Лейпцигского процесса	83
<i>Глиця И. А. Д.</i> Благоев об общественном мнении России по балканскому вопросу	87
<i>Павлюченко О. В.</i> Из истории украинско-сербских культурных связей конца XIX—начала XX в.	92

ИСТОРИОГРАФИЯ

<i>Чернявский Г. И.</i> Формирование марксистско-ленинской концепции новейшей истории Болгарии в легальный период деятельности БКП (1918—1923)	100
<i>Зашкильняк Л. А.</i> История Польши в работах Ю. Мархлевского 1893—1914 гг.	108
<i>Мовчан С. П.</i> Вопросы новейшей истории Югославии на страницах подпольной коммунистической газеты «Пролетер»	117
<i>Павлюк С. П.</i> Вопросы развития аграрной народной культуры украинцев Карпат XIX—начала XX в. в польской этнографической литературе того времени	124

ПРОБЛЕМЫ СЛАВЯНОВЕДЕНИЯ

Выпуск 28

ИСТОРИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ СЛАВЯНСКИХ НАРОДОВ

Республиканский межведомственный
научный сборник

Львов. Издательство при Львовском государственном университете издательского объединения «Вища школа», 290000, Львов, ул. Университетская, 1.
(На украинском языке)

Редактор І. П. Курганський
Художній редактор Н. Н. Чижко
Технічний редактор А. А. Степанюк
Коректори М. Т. Ломеха,
О. А. Тростянчи

Информ. бланк № 6558.

Здано до набору 31.03.83. Підп. до друку 08.07.83.
БГ 03796. Формат 60×90₁₆. Папір типогр. № 3.
Літ. гарн. Вис. друк. Умовн.-друк. арк. 8,25.
Умовн. фарб.-відб. 8,62. Обл.-вид. арк. 10,06.
Тираж 1000 прим. Вид. № 1126. Зам. 3155.
Ціна 1 крб. 40 к.

Видавництво при Львівському державному університеті видавничого об'єднання «Вища школа», 290000, Львів, вул. Університетська, 1.
Львівська обласна книжкова друкарня, 290000, Львів, вул. Стефаніка, 11.

1 крб. 40 к.

Проблеми слов'язнознавства. 1983, вип. 28. 1—132.